

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ:

«ΕΡΕΥΝΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙΝΟΤΟΜΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ»

Θέμα Διπλωματικής Εργασίας:
Όψεις Κοινωνικού Αποκλεισμού στον Αγροτικό Χώρο. Το Παράδειγμα του Σκουτάρου Λέσβου.

Επιμέλεια: Κόρακα Αντωνία..

Τριμελής Επιτροπή:
Ανθοπούλου Θεοδοσία.
Χτούρης Σωτήρης.
Χαϊντεραϊχ Ελισάβετ.

Μυτιλήνη 2006

*Σε έναν άνθρωπο, πραγματικά μοναδικό,
που η απουσία του είναι αισθητή
σε κάθε μου βήμα
Σ' Εκείνον.....*

Ευχαριστίες.

Επειδή ακριβώς η ολοκλήρωση της παρούσης διπλωματικής εργασίας, δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της δικής μου προσπάθειας, επιμονής και υπομονής, αλλά μιας ομάδας ανθρώπων, οι οποίοι άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενοι, συνέβαλαν στο τελικό αποτέλεσμα, οφείλω αν μη τι άλλο να τους εκφράσω τις ευχαριστίες μου.

Ιδιαίτερης αναφοράς αξίζουν οι κάτοικοι του δημοτικού διαμερίσματος Σκουτάρου, οι οποίοι με περίσσια προθυμία συνεργάστηκαν μαζί μου και μου έδειξαν από την πρώτη στιγμή, τη συμπάθεια, τη φιλοξενία και τη φιλικότητα τους.

Καθοδηγητής σε όλη αυτή τη διαδρομή ήταν η κα. Ανθοπούλου Θεοδοσία, της οποίας η πολυετής ερευνητική εμπειρία στον αγροτικό χώρο, υπήρξε πολύτιμη για μένα. Η αμέριστη συμπαράσταση και στήριξη της -τόσο σε ερευνητικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο- και οι συστηματικές υποδείξεις καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, αποτελούν τη βάση για το εγχειρίδιο που κρατάτε στα χέρια σας. Την ευχαριστώ πολύ.

Περιεχόμενα.

Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο 1. Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο. Η Αναγκαιότητα μιας Διερεύνησης.....	10
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
Κεφάλαιο 2. Θεωρητικό και Εννοιολογικό Πλαίσιο Ανάλυσης.....	17
2.1. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός.....	17
2.1.1. Η φτώχεια ως υπολειμματικό φαινόμενο της ανάπτυξης.....	19
2.1.2. Από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό.....	25
2.1.3. Η εμφάνιση του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού.....	26
2.1.4. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Μια συγκριτική παρουσίαση.....	27
2.2. Η συζήτηση για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στον αγροτικό χώρο.....	37
2.2.1. Αγροτικός χώρος και αγροτικότητα.....	39
2.2.2. Οικονομική και κοινωνική συνοχή στον αγροτικό χώρο.....	46
2.2.2.1. Νησιωτικός χώρος.....	50
2.2.2.2. Ορεινές και μειονεκτικές περιοχές.....	52
2.2.3. «Φτώχεια», «Στέρηση» και «Κοινωνικός Αποκλεισμός» στον αγροτικό χώρο.....	55
2.2.4. κοινωνική μειονεξία και ποιότητα ζωής στην ύπαιθρο.....	58
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ.	
Κεφάλαιο 3. Σχεδιασμός και Μεθοδολογία της Έρευνας.....	65
3.1. Η επιλογή της περιοχής μελέτης.....	65
3.2. Επιλογή ερευνητικού σχεδίου.....	66
3.3. Τεχνικές συλλογής δεδομένων.....	67
3.4. Μονάδα παρατήρησης και οργάνωσης της έρευνας πεδίου.....	67
3.5. Μέθοδος δειγματοληψίας, μέγεθος και επιλογή του δείγματος...	69
3.6. Οι συνεντεύξεις.....	71
Κεφάλαιο 4. Το Δημοτικό Διαμέρισμα του Σκουτάρου. Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον.....	73

4.1. Πληθυσμιακή εξέλιξη του ερευνόμενου πληθυσμού.....	74
4.2. Κατανομή του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία.....	76
4.3. Εκπαίδευση - Μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού.....	77
Κεφάλαιο 5. Αποτελέσματα της Έρευνας. Κοινωνικό-δημογραφικό	
Προφίλ του Δείγματος.....	78
5.1. Συνθεση και μέγεθος του αγροτικού νοικοκυριού.....	78
5.2. Επίπεδο εκπαίδευσης των αρχηγών του νοικοκυριού και των συζύγων.....	81
Κεφάλαιο 6. Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης στο Σκουτάρο.	
Υποκειμενικές Αντιλήψεις και προοπτικές.....	83
6.1. Επαγγελματική δραστηριότητα.....	83
6.1.1. Γεωργία - Κτηνοτροφία.....	83
6.1.2. Εξωγεωργική δραστηριότητα. Η ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης στο Σκουτάρο.....	86
6.2. Εισοδηματική επάρκεια και αγροτικός χώρος.....	90
6.3. Εργασιακές συνθήκες. Απασχολησιμότητα και ανεργία.....	95
6.4. Η γυναίκα του Σκουτάρου ως εργατικό δυναμικό.....	99
6.5. Το επάγγελμα του γεωργού ως σημαίνοντας παράγοντας αποκλεισμού.....	101
Κεφάλαιο 7. ποιότητα Ζωής και Παροχή Κοινωνικών Αγαθών.....	107
7.1. Γεωγραφικός αποκλεισμός, προσβασιμότητα και μετακινήσεις.....	108
7.2. Ποιότητα στην εκπαίδευση.....	112
7.3. Παροχές στον τομέα της υγείας.....	116
7.4. Η έννοια της «ψυχαγωγίας». Αντικειμενικές και υποκειμενικές αντιλήψεις.....	118
Κεφάλαιο 8. Κοινωνική Μειονεξία, Στέρηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός.....	122
8.1. Παραδοσιακή αγροτική κοινωνία. «Υστέρηση» και «ασυγχρονικότητα», ή «ειδυλλιακό» περιβάλλον διαβίωσης;.....	122
8.2. Η ανάπτυξη του τουρισμού ενάντια στην περιθωριοποίηση.....	125
8.3. Η θέση της γυναίκας στην τοπική κοινωνία και η συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή.....	129

8.3. Αναζητώντας διεξόδους.....	133
Κεφάλαιο 9. Συμπεράσματα.....	137
Βιβλιογραφία.....	143
Ελληνόγλωσση.....	143
Ξενόγλωσση.....	148
Παράρτημα. Ο οδηγός συνέντευξης.....	152

Εισαγωγή.

Ο αγροτικός χώρος ως μια κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ενότητα βρίσκεται εδώ και αρκετές δεκαετίες στη δίνη βαθιών αλλαγών. Οι σημαντικές ανακατατάξεις στην παραγωγή και την παραγωγική διαδικασία, η διεύρυνση των σχέσεων του χώρου με την αγορά και τον αστικό χώρο, είναι ορισμένοι από τους παράγοντες που σήμαναν ριζικές μεταβολές στον τρόπο ζωής, στις κοινωνικές δομές, τις ιεραρχήσεις, τις αξίες και τους κανόνες συμπεριφοράς των κατοίκων της υπαίθρου.

Η αλλαγή της θεώρησης του αγροτικού χώρου και της έννοιας του «αγροτικότητας», κατά τις τελευταίες δεκαετίες, συνδέεται με τις μεταμορφώσεις και τις αλληπάλληλες προσαρμογές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο αγροτικός χώρος και η αγροτική κοινωνία θεωρούνται σχετικά ομοιογενείς -κυρίως λόγω της αυξημένης πολιτικής σημασίας των αγροτικών συμφερόντων και του προστατευτισμού του γεωργικού τομέα- και λειτουργούν με κύρια αναφορά τις παραγωγικές γεωργικές δραστηριότητες και επιδόσεις. Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, ο γεωργικός εκσυγχρονισμός και οι παραγωγικές εξειδικεύσεις οδήγησαν στα γνωστά προβλήματα της υπερπαραγωγής γεωργικών προϊόντων και κατ' επέκταση στην αδυναμία απορρόφησης τους από την αγορά. Επιπλέον η εντατικοποίηση του γεωργικού τομέα φέρνει στο προσκήνιο μια σειρά από περιβαλλοντικά και χωροκοινωνικά προβλήματα, καθώς και προβλήματα ανισοτήτων μεταξύ μικρών και μεγάλων παραγωγών και μεταξύ πεδινών -εύφορων και ορεινών- μειονεκτικών περιοχών

Κατά τα τελευταία χρόνια, όμως, και στον απόηχο της αναθεώρησης της ΚΑΠ, γίνεται λόγος για «επανεφεύρεση του αγροτικού», με κύριο χαρακτηριστικό την αλλαγή της σχέσης ανάμεσα στη γεωργία και την αγροτική κοινωνία.

Η νέα αυτή θεώρηση του αγροτικού χώρου συνδέεται άμεσα με έννοιες όπως είναι η αειφόρος αγροτική ανάπτυξη και η πολυλειτουργικότητα της γεωργίας, στοχεύοντας σε μια ολοκληρωμένη γεωγραφική ανάπτυξη όπου η έμφαση δίνεται στις νέες προοπτικές -πχ οικονομική διαφοροποίηση- για την ανάπτυξη των

αγροτικών περιοχών. Για παράδειγμα πέρα από τον παραγωγικό της ρόλο η γεωργία ενσωματώνει μια πλειάδα άλλων ρόλων όπως τη διατήρηση, τη διαχείριση και την αξιοποίηση του αγροτικού τοπίου, την προστασία του περιβάλλοντος και τη βιωσιμότητα της υπαίθρου.

Η αγροτική ανάπτυξη έχει προσδιοριστεί από τους ηγέτες της ΕΕ, ως μια από τις προτεραιότητες της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής πολιτικής και ως ένας από τους στόχους της πολιτικής συνοχής. Επίσης, «αγροτική ανάπτυξη» για την ΕΕ, σημαίνει αναστροφή της αγροτικής εξόδου, αναζωογόνηση της απασχόλησης, ισότητα ευκαιριών, καταπολέμηση της φτώχειας, ανταπόκριση στις απαιτήσεις για περισσότερη ποιότητα στην υγεία, την ατομική ευημερία και την αναψυχή, αλλά και βελτίωση της ποιότητας ζωής στις αγροτικές περιοχές και την καταπολέμηση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού στην ύπαιθρο.

Ωστόσο αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός ότι η ενημέρωση σε ότι αφορά τον τρόπο ζωής των κατοίκων των αγροτικών περιοχών της Ευρώπης, τα εισοδήματα, την ποιότητα της ζωής τους και τις αντιλήψεις τους πάνω σε θέματα πολιτικής, και κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών, είναι ιδιαίτερα φτωχή. Γεγονός που παρακωλύει τις προσπάθειες για την διατύπωση μιας ολοκληρωμένης και αποτελεσματικής στρατηγικής για την αντιμετώπιση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο και την προώθηση της κοινωνικής συνοχής.

Προκειμένου να αναπτυχθούν αποτελεσματικές πολιτικές για την αντιμετώπιση φαινομένων οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού στις αγροτικές περιοχές και για την επίτευξη των στόχων για αγροτική ανάπτυξη, η ΕΕ χρειάζεται πληροφορίες σχετικά με τις μορφές και τις διαδικασίες αποκλεισμού στις αγροτικές περιοχές της Ευρώπης. Χωρίς την γνώση για το πώς κάθε αγροτική κοινωνία βιώνει τον αποκλεισμό ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της (ορεινή, πεδινή, νησιωτική, απομονωμένη κτλ), οποιαδήποτε υιοθέτηση στρατηγικής για την αντιμετώπιση του προβλήματος είναι πολύ πιθανό να αποτύχει γιατί θα είναι βασισμένη μόνο στις υποθέσεις των σχεδιαστών πολιτικής για τη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο.

Σε όλα αυτά έρχεται να προστεθεί και το γεγονός ότι η πλειοψηφία των ερευνών είναι προσανατολισμένη στις αστικές περιοχές όπου και αποτελούν την εστία για την εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού ενώ το αντίστοιχο φαινόμενο στον αγροτικό χώρο, φαίνεται μέχρι πρόσφατα, τουλάχιστον, να αγνοείται στους

πολιτικούς κύκλους, ενδεικτικό της έλλειψης συνειδητοποίησης των αγροτικών συνθηκών διαβίωσης.

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μια προσπάθεια ανάδειξης, καταγραφής και ερμηνείας των συνθηκών διαβίωσης στην ύπαιθρο και εντοπισμού φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η εμπειρική έρευνα διεξήχθη σε μια ορεινή νησιωτική περιοχή, απομακρυσμένη από το κέντρο. Ένας γεωγραφικός και κοινωνικός χώρος όπου -εύλογα- περιμένει κανείς να έρθει αντιμέτωπος με μια πραγματικότητα που είναι ήδη γνωστή σε όλους, αλλά όχι τεκμηριωμένη -εμπειρικά- τουλάχιστον μέσα από την ελληνική βιβλιογραφία.

Σκοπός της εργασίας αυτής δεν είναι ούτε να καταλήξει σε γενικεύσιμα συμπεράσματα, ούτε να κατασκευάσει κατηγορίες αγροτικών περιοχών, εντάσσοντας τις σε ζώνες με όμοια χαρακτηριστικά και άρα όμοια προβλήματα. Αντίθετα είναι ένα πρώτο εγχείρημα μεταφοράς της συζήτησης -σχετικά με ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού- στον αγροτικό χώρο και συγκεκριμένα στην περιοχή μελέτης. Η αναγωγή συμπερασμάτων εκτείνεται, στο βαθμό που δεν ξεπερνάει τα όρια της υπό έρευνας κοινότητας και κοινωνίας.

Σημαντική, στην ανάλυση που ακολουθεί, είναι η διάσταση του χώρου, τόσο σε γεωγραφικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κοινωνικών δομών, αναδεικνυοντάς τον, ως σημαίνοντα παράγοντα στην δημιουργία καταστάσεων κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής μειονεξίας.

Κεφάλαιο 1^ο

Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο. Η αναγκαιότητα μιας Διερεύνησης.

Στο πλαίσιο της νέας εποχής της παγκοσμιοποίησης η ύπαιθρος και η θεώρηση της ανάπτυξης της δεν νοούνται πια με τον ίδιο τρόπο όπως στο παρελθόν. Η ανάπτυξη του αγροτικού χώρου διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από αυτήν του αστικού χώρου, ενώ ο πρώτος δεν θεωρείται πια υπολειμματικός και «καταδικασμένος» να στεγάζει τα απομεινάρια παλαιότερων κοινωνιών.¹

Η ύπαιθρος, περισσότερο ανοιχτή και ευαίσθητη σήμερα στις κοινωνικές αλλαγές, ωθείται και παροτρύνεται μέσω προγραμμάτων και συνεχώς εξατομικευμένων στενών χωρικών σχέσεων προς την ανακάλυψη “νέων χώρων” στο εσωτερικό της. Ο αγροτικός χώρος σήμερα “απο-αγροτοποιείται” με την έννοια ότι όλο και περισσότερο χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό, τόσο στο επίπεδο του νοικοκυριού όσο και στο ατομικό επίπεδο, αγροτικών και μη αγροτικών δραστηριοτήτων, χωρίς μάλιστα συχνά οι πρώτες να κατέχουν και τη σημαντικότερη θέση.

Παρ’ όλα αυτά καταγράφονται αγροτικές περιοχές οι οποίες θεωρούνται καθυστερημένες, λόγω του ότι σε αυτές διατηρήθηκε ένας μεγάλος αριθμός αγροτών, με σχετικά μικρές εκμεταλλεύσεις, γεγονός που επιβράδυνε σημαντικά την ανάπτυξη μιας ανταγωνιστικής και αποτελεσματικής γεωργίας. Οι αγροτικές περιοχές στην πλειοψηφία τους είναι εγκλωβισμένες σε μια σχέση «άνισης ανταλλαγής» με το βιομηχανικό - αστικό πόλο ανάπτυξης.

Η περιθωριακότητα -που χαρακτηρίζει την Ελληνική ύπαιθρο- ως φαινόμενο είναι πολυδιάστατη, ενώ με γεωγραφικούς όρους συχνά κατανοείται ως συνώνυμη με την «περιφερειακότητα», την «απόσταση», και το «απομακρυσμένο». Η περιφερειακότητα περιλαμβάνει πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους, μορφές

¹ Παπαδόπουλος Α, «Το διακύβευμα της αγροτικής ανάπτυξης σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο», σ. 16, στο: Παπαδόπουλος Α (επιμ) *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.

απόστασης, εκφρασμένη τόσο σε οικονομικούς και κοινωνικούς αλλά και πολιτικούς όρους σε σχέση πάντα με τις αστικές περιοχές.²

Η διαρκής θεώρηση και εξέταση των προβλημάτων του αγροτικού χώρου υπό το πρίσμα της οικονομικής ανάπτυξης, έθεσε στο περιθώριο την ανάγκη για καταγραφή και ανάδειξη των κοινωνικών προβλημάτων και των αλλαγών σε ότι αφορά τις συνθήκες διαβίωσης στην ύπαιθρο. Συνήθως τέτοιου είδους προβληματικές εμφανίζονται στην ελληνική βιβλιογραφία ως τμήμα ευρύτερων αναλύσεων και όχι ως αποκλειστικό ή ισότιμο πεδίο μελέτης.

Η διευρυνόμενη, όμως, συζήτηση για την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, τις πτυχές και τα χαρακτηριστικά του φαινομένου αυτού, οδήγησε στο να εισέλθουν σταδιακά οι κάτοικοι της υπαίθρου -και ιδιαίτερα εκείνοι των μειονεκτικών ορεινών και νησιωτικών περιοχών- στο επίκεντρο του προβληματισμού, ως ομάδα του πληθυσμού που μειονεκτεί κοινωνικά.³

Σύμφωνα με την επίσημη έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού», όπως ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση⁴ ο κοινωνικός αποκλεισμός προκύπτει ως επακόλουθο όχι μόνο εισοδηματικής δυσχέρειας του ατόμου, -απόλυτη φτώχεια- αλλά και της μη ικανοποιητικής πρόσβασης -σχετική φτώχεια- σε μια σειρά από αγαθά και υπηρεσίες (υγεία, εκπαίδευση, στέγαση, υπηρεσίες). Γενικότερα δηλαδή αναφέρεται στην «έλλειψη δυνατότητας άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων του ατόμου και στην ικανότητα τους να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις και τις ανάγκες τους».

Κατά τον Townsend, ως «φτωχά» ορίζονται εκείνα τα άτομα, οι οικογένειες ή οι ομάδες ατόμων των οποίων οι πόροι (υλικοί, πολιτιστικοί και κοινωνικοί) είναι τόσο περιορισμένοι, ώστε τους αποκλείουν από έναν ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής, τόσο μέσα στην τοπική κοινωνία, όσο και μέσα στην χώρα την οποία ζουν.⁵

Καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού κάνουν έντονη την εμφάνισή τους, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, στον αγροτικό χώρο, οι οποίες, κυρίως, οφείλονται στην την αλλαγή του ρόλου του αγροτικού τομέα και ειδικότερα της αγροτικής εκμετάλλευσης στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, υπό το φως των νέων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Ο αγροτικός χώρος μετά από αιώνες

² Ο.π., σ. 21-22.

³ Βλέπε Μωυσίδης Α, Ανθοπούλου Θ, Ντύκεν Μ.Ν, «Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο. Συνθήκες διαβίωσης και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού. Μελέτη περίπτωσης σε δύο κοινότητες», Εκδ. Gutenberg Αθήνα 2002.

⁴ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Πράσινο Βιβλίο: Ευρωπαϊκή Κοινωνική πολιτική, 1993, σ 20.

⁵ Καράγιωργας Σ κα, «Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα», Τομ. Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990, σ. 42.

λειτουργίας σε λογικές υψηλού, κατά κανόνα, βαθμού αυτάρκειας, αυτονομίας και αντίστοιχης απομόνωσης και μιας διαδικασίας αργών αλλαγών -σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στην κοινωνία και οικονομία του άστεως- βιώνει, σε σύντομο χρόνο ριζικές και ταχύτατες αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές αναφέρονται κυρίως στη συρρίκνωση του κοινωνικού και οικονομικού ρόλου και στον αναπροσδιορισμό του γεωγραφικού του χώρου, επιβάλλοντας παράλληλα την αναζήτηση νέων στρατηγικών επιβίωσης.⁶

Οι περιοχές όπου οι ευνοϊκές φυσικές συνθήκες παραγωγής και οι αγροτικές του δομές επέτρεψαν τον εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων, ήταν αυτές που μπόρεσαν να αντεπεξέλθουν στις νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επέβαλλε κάθε φορά η εκάστοτε ευρωπαϊκή ή και εθνική πολιτική, και να αναπτυχθούν. Αντίθετα οι περιοχές με φυσικές μειονεξίες (ορεινές, νησιωτικές, γεωγραφικά απομονωμένες) απέμειναν στο περιθώριο των τεχνολογικών οικονομικών και κατ' επέκταση και κοινωνικών εξελίξεων, βιώνοντας έντονα την αγροτική έξοδο, την κοινωνική στέρηση, έως και την προχωρημένη εγκατάλειψη. Η υπαιθρος χώρα κατατημήθηκε και πολώθηκε μεταξύ γεωργικά ανεπτυγμένων αγροτικών περιοχών από τη μια πλευρά, και υπανάπτυκτων και αποκλεισμένων από τις παραγωγικές δραστηριότητες και τις κοινωνικές παροχές από την άλλη.

Ειδικότερα στις νησιωτικές ή ακόμα και ορεινές και δυσπρόσιτες ζώνες της ελληνικής υπαίθρου, το πρόβλημα είναι εντονότερο παρ' όλο που η ανάπτυξη του τουρισμού (θερινού και χειμερινού) έχει συμβάλει πραγματικά στην ανάπτυξη των περιοχών αυτών. Όπως επισημαίνει ο Σπιλάνης⁷ μια περιφέρεια για να θεωρείται ανεπτυγμένη δεν αρκεί να έχει σε μια δεδομένη στιγμή υψηλό προϊόν και χαμηλό ποσοστό ανεργίας –γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε κάποια συγκυρία όπως πχ την εντατική αξιοποίηση κάποιου φυσικού συγκριτικού πλεονεκτήματος-, αλλά να διαθέτει εκείνα τα χαρακτηριστικά (υποδομές, ποιότητα ανθρώπινου δυναμικού, επιχειρηματικότητα, τάση για ενσωμάτωση καινοτομιών, υψηλό επίπεδο συνεργασίας και συνέργιας μεταξύ τοπικών φορέων και επιχειρήσεων, αποτελεσματικό δίκτυο πληροφόρησης κτλ) που να την κάνουν ανταγωνιστική αλλά ταυτόχρονα να

⁶ Μωυσίδης Α, «Σύγχρονα Διαρθρωτικά και Κοινωνικά Χαρακτηριστικά του Αγροτικού Χώρου. Σε Αναζήτηση ενός Νέου Ρόλου για την Αγροτική Εκμετάλλευση» σ. 55, στο: Ανθοπούλου Θ-Μωυσίδης Α (επιμ) *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Ύπαιθρο Χώρα, Μετασχηματισμοί και Σύγχρονα Δεδομένα του Αγροτικού Χώρου στην Ελλάδα*, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2001.

⁷ Σπιλάνης Γ, «Τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη. Η περίπτωση των νησιών του Αιγαίου», πανεπιστημιακές σημειώσεις, Παν/μιο Αιγαίου Τμ. Γεωγραφίας, 1998.

επιτρέπουν την προσαρμογή της στις συνεχώς μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες. Παράλληλα θα πρέπει να προσφέρει και συνθήκες ποιότητας ζωής ελκυστικές, που να επηρεάζουν όλο και περισσότερο την εγκατάσταση ανθρώπων και δραστηριοτήτων.

Στην πραγματικότητα όμως η έντονη εποχικότητα του τουρισμού σε συνδυασμό με την αυξημένη αποδιάρθρωση των τοπικών παραγωγικών συστημάτων δεν επιτρέπουν τη δημιουργία σημαντικών πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων. Επιπλέον η εποχιακή λειτουργία πολλών επιχειρήσεων που συνδέονται με τον τουρισμό περιορίζει και τις θετικές επιπτώσεις σχετικά με την ποιότητα ζωής των μόνιμων κατοίκων, δημιουργώντας ένα αίσθημα εγκατάλειψης κατά τη μη τουριστική περίοδο που διαρκεί σε πολλές περιπτώσεις μέχρι και 8 ή 9 μήνες.

Οι σοβαρές αδυναμίες, σε ότι αφορά τις υποδομές και την παροχή κοινωνικών αγαθών όπως η υγεία, η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία, η πληροφόρηση ο αθλητισμός, κτλ, αυξάνει ακόμα περισσότερο το βάρος της στέρησης και του αποκλεισμού, καθιστώντας ολόκληρες περιοχές αδύναμες να ακολουθήσουν τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις που επιβάλλει η παγκοσμιοποίηση και το νέο κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι. Πιο συγκεκριμένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει μια τοπική κοινωνία η οποία βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από μια κεντρική περιοχή έγκειται -μεταξύ άλλων- στην ποιότητα περίθαλψης και παροχών υγείας, στην ποιότητα της εκπαίδευσης και την σχολική διαρροή, την ποιότητα και συχνότητα των συγκοινωνιών, την ανεργία και την πληθυσμιακή συρρίκνωση που έχει σαν αποτέλεσμα την γήρανση του πληθυσμού, μιας και οι παραγωγικές ηλικίες καταφεύγουν στα περαστικά και αστικά κέντρα με στόχο την εύρεση εργασίας.

Ως εκ' τούτου, καταλαβαίνει κανείς ότι η βιωσιμότητα ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής υπαίθρου απειλείται και κρίνεται αναγκαία να λάβουν χώρα μια σειρά από δράσεις και πολιτικές τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό με σκοπό την βελτίωση της ελκυστικότητας των περιοχών εκείνων που μειονεκτούν. Η απασχολησιμότητα, η οικονομική ανάπτυξη και η βελτίωση της ποιότητας της ζωής των κατοίκων, αποτελούν μείζονος σημασίας ζητήματα.

Στην παρούσα εργασία και ύστερα από μια βιβλιογραφική επισκόπηση σε ότι αφορά την σε βάθος κατανόηση διαδικασιών του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, θα επιχειρηθεί μια πρώτη καταγραφή και ανάδειξη των οικονομικών αλλά και των κοινωνικών προβλημάτων των κατοίκων της υπαίθρου. Ιδιαίτερη

βαρύτητα θα αποδοθεί στους κατοίκους των νησιωτικών περιοχών, διερευνώντας σε ποιο βαθμό ισχύει ακόμα η λεγόμενη «υστέρηση» ή «ασυγχρονικότητα» του αγροτικού χώρου, σε ότι αφορά τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων και τις δυνατότητες αλλά και αδυναμίες πρόσβασης των ατόμων στις βασικές κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές και επαγγελματικές ευκαιρίες.

Κεντρικό ερώτημα της έρευνας είναι αν πράγματι οι συνθήκες (οικονομικές, κοινωνικές, επαγγελματικές, τρόπος ζωής) στον αγροτικό χώρο, σήμερα, μπορεί να είναι ελκυστικές ή ακόμα και «ειδυλλιακές» (rural idyll),⁸ ή πρόκειται για ένα ιδεολόγημα που ενισχύεται από την αυξανόμενη οικονομική και ποιοτική κρίση της ζωής στα επιβαρημένα αστικά κέντρα.

Τα βασικά ερωτήματα στα οποία θα καταβληθεί προσπάθεια να δοθεί απάντηση -στο πνεύμα των παραπάνω παρατηρήσεων- θα είναι:

- Ποια είναι τα κύρια κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των μόνιμων κατοίκων μιας νησιωτικής περιοχής.
- Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της διαβίωσης τους και πως διαφοροποιούνται μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων (χειμώνα - καλοκαίρι), καθώς και ποιοι είναι εκείνοι οι παράγοντες που παίζουν σημαίνοντα ρόλο στη βελτίωση ή τη χειροτέρευση των συνθηκών αυτών.
- Ποιες είναι οι προσφερόμενες υπηρεσίες σε κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο και κατά πόσο ικανοποιούν τις ανάγκες των κατοίκων, λαμβάνοντας υπόψη παράγοντες όπως το φύλο την ηλικία ή το μέγεθος του νοικοκυριού.

⁸ Η έννοια της «αγροτικής ειδυλλιακότητας» (rural idyll) συμπεκνώνει όλη τη συζήτηση που γίνεται τα τελευταία χρόνια τόσο σε ακαδημαϊκό επίπεδο όσο και στην καθημερινή κουβέντα των απλών ανθρώπων σχετικά με μια εξωραϊσμένη εικόνα του αγροτικού χώρου και κόσμου. Πρόκειται για μια κοινωνική κατασκευή που αναφέρεται σε ειδυλλιακή εικόνα που αναπολούμε ή πλάθουμε στον φαντασιακό μας κόσμο –ανάλογα με τα βιώματά μας, το περιβάλλον που ζούμε, το εκπαιδευτικό επίπεδο, την κοινωνική θέση κλπ- και είναι συνυφασμένη με ιδεατές αξίες και λειτουργίες του αγροτικού χώρου: φυσικό περιβάλλον, αίσθηση ελευθερίας, φιλικές σχέσεις και παραδοσιακές σταθερές αξίες, επιβίωση μέσω αγροτικών εργασιών και αυτοκατανάλωσης, χαλαροί ρυθμοί ζωής, κοε. (Marsden, 1998, Ilbery, 1998, Hoggart et al., 1995, Halfacree, 1993). Και ενώ αυτή η ειδυλλιακότητα είναι κατ' ουσίαν ουτοπική, είναι αυτή που συχνά ωθεί τους αστούς να εγκατασταθούν μόνιμα στην ύπαιθρο (in-migrants) προς αναζήτηση καλύτερου πλαισίου ζωής (Woods, 2005, p.13)

- Σε τι συνίστανται και πως εκφράζονται οι υποκειμενικές απόψεις, ανάγκες, φόβοι και ελπίδες τους σε ότι αφορά την διαβίωση σε μια αγροτική - νησιωτική περιοχή.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 2^ο

Θεωρητικό και Εννοιολογικό Πλαίσιο Ανάλυσης.

2.1 Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός.

Η εξέταση όψεων κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο, επιβάλλει μια εκτενής αναφορά στις έννοιες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, έτσι όπως -μέχρι σήμερα- έχουν παρουσιαστεί στην διεθνή βιβλιογραφία, συνθέτοντας το γενικότερο εκείνο θεωρητικό πλαίσιο που θα οδηγήσει στην «ειδικότερη» ανάλυση του φαινομένου στο κοινωνικό σύνολο της υπαίθρου.

Αναφερόμενοι σε έννοιες ευρείες, πολυσύνθετες και διαφορετικά κατά καιρούς ορισμένες από επιστήμονες και πολιτικούς, είναι αυτονόητο ότι οι ορισμοί που έχουν δοθεί είναι πολλοί και διαφορετικοί ανάλογα, πάντα, με το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναλύονται κάθε φορά, μη αποτελώντας μόνο αντικειμενικό γεγονός αλλά πάνω απ' όλα κοινωνικές κατασκευές άξιες ανάλυσης και ερμηνείας. Οι συζητήσεις που γίνονται για την εύρεση ενός τρόπου αντιμετώπισης των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, στρέφονται γύρω από την έννοια της κοινωνικής ολοκλήρωσης, η οποία παραπέμπει στο πλέγμα εκείνο των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζεται από μονιμότητα και σταθερότητα και συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας.⁹

Η έννοια της φτώχειας αποτέλεσε ένα από τα κεφαλαιώδη ζητήματα για τις ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα για τη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία το 19^ο αιώνα και η κοινωνικό ιστορική ανάλυση αποκαλύπτει ότι υπάρχουν περίοδοι κατά τις οποίες το φαινόμενο της φτώχειας έλκει την προσοχή και αποτελεί αντικείμενο πολλών αναλύσεων και άλλες κατά τις οποίες η φτώχεια φαίνεται να εξαφανίζεται από τη δημόσια συζήτηση.

⁹ Παπαδοπούλου Δ., «Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία», σ.376, στο Πετμεζίδου Μ., Παπαθεοδώρου Χ., (επιμ), «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός» Εξάντας, Αθήνα, 2004

Έτσι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η αντίληψη που επικρατεί είναι ότι η φτώχεια οφείλεται είτε στην προσωπική ανικανότητα, είτε στην προσωπική ατυχία¹⁰. Η αντίληψη αυτή ήταν ευρέως αποδεκτή ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία όπου περισσότερο από οποιαδήποτε χώρα είχε ανυψωθεί σε επίπεδο δόγματος η πίστη στην ατομική ευθύνη τόσο του πλούτου όσο και της φτώχειας. Μετά τη βιομηχανική επανάσταση η φτώχεια χάνει το χαρακτήρα του ατομικού ατυχήματος για να μετατραπεί σε ένα καθολικό φαινόμενο βιομηχανικής φτώχειας που αναπτύσσεται ταχεία.¹¹ Η άποψη του Καρλ Πολανυ¹² ότι ο μη ελεγχόμενος φιλελευθερισμός οδηγεί σε γενικευμένη εξαθλίωση, επιβεβαιώνεται με συνέπεια τα φιλελεύθερα καθεστάτα να μετατρέπονται σε κράτη πρόνοιας μέσω θεσμοθετήσεων ορίων και ελέγχων στην αγορά και εφαρμογής πολιτικών κοινωνικής προστασίας για να μειώσει τις διαστάσεις της φτώχειας. Έτσι στην καμπή του αιώνα η φτώχεια σταματά να αποδίδεται μόνο στην προσωπική ανικανότητα και ατυχία, δίνεται έμφαση στις κοινωνικοοικονομικές αιτίες της και ερμηνεύεται ως σύμπτωμα κοινωνικής παθολογίας που επιβάλλει την παρέμβαση του κράτους.

Η δημόσια συζήτηση τον αιώνα αυτό για το θέμα της φτώχειας θυμίζει κατά πολύ τη συζήτηση που έγινε για τη φτώχεια και μετέπειτα για τον κοινωνικό αποκλεισμό τον 20^ο αιώνα.

Μεταπολεμικά η φτώχεια εκλαμβάνεται ως κατάλοιπο της ανάπτυξης και οι φτωχοί δεν είναι τίποτε άλλο παρά αυτοί που έχουν «καθυστερήσει» να μπουν στη διαδικασία της ανάπτυξης. Μετά την πετρελαϊκή κρίση, οι παγκόσμιες αλλαγές της οικονομίας θα οδηγήσουν στη δημιουργία της «νέας φτώχειας» που συμπεριλαμβάνει άτομα από τα μεσαία στρώματα, όπου παραδοσιακά ήταν ενσωματωμένα στο κοινωνικό σύνολο. Τη δεκαετία του '80 θα αναδυθεί ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός για να περιγράψει την περίπλοκη κατάσταση αποστέρησης στην οποία βρίσκεται πια ο «φτωχός». Σε κατάσταση λοιπόν κοινωνικού αποκλεισμού μπορεί να περιέλθουν άτομα ή περιοχές που υποφέρουν από ένα σύνολο αλληλένδετων προβλημάτων όπως η ανεργία, η έλλειψη δεξιοτήτων, χαμηλό εισόδημα, κακές συνθήκες διαβίωσης, περιβάλλον υψηλής εγκληματικότητας, κακή υγεία και διαλυμένη οικογένεια.. Άλλος

¹⁰ Townsend,P., "Poverty in United Kingdom", 1979, στο <http://www.disabled.gr/gr-arts/poverl.htm>
Φτώχεια, Κοινωνικές Μειονότητες και Ορισμοί, Μετάφραση Δρούγα Κατερίνα

¹¹ Merriën, F.X.(επιμ) «Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί και σήμερα, σ.19, Αθήνα, 1996

¹² Πολανυ, Κ., «Ο μεγάλος μετασχηματισμός» Νησίδες, Σκόπελος, 2001

πιθανός ορισμός είναι: «η αδυναμία ουσιαστικής συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική πολιτική και πολιτισμική ζωή, αποξένωση και αποστασιοποίηση από τον κορμό της κοινωνίας» (Duffy,1995) ή «από όλα τα κοινωνικά οικονομικά πολιτικά πολιτισμικά συστήματα που καθορίζουν την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία» (Walker & Walker).¹³

Η κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο «αποκλεισμένος» δεν είναι μια κατάσταση μόνο οικονομικής αποστέρησης όπως περιέγραφε η έννοια της φτώχειας αλλά ακόμη κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής.

Οι διαφορετικές μορφές της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού απειλούν κατά πρώτο λόγο την κοινωνική συνοχή, τον κοινωνικό δεσμό και διασπών τον κοινωνικό ιστό και ταυτόχρονα πολλές μορφές του αποκλεισμού προκαλούνται από την διάρρηξη του κοινωνικού ιστού. Οι έννοιες της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής ολοκλήρωσης είναι στενά αλληλοεξαρτώμενες, υποδηλώνοντας διαφορετικό περιεχόμενο για τους διαφορετικούς χρήστες του.¹⁴ Κι εδώ έγκειται ο κίνδυνος. Ποιοι κατασκευάζουν τον ορισμό, ποιοι είναι οι «αποκλεισμένοι» και οι «φτωχοί» που συμπεριλαμβάνονται στους ορισμούς αυτούς, μέσα σε ποιο ερμηνευτικό πλαίσιο αναλύεται κάθε φορά η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η αποστέρηση και οι τρόποι απεγκλώβισης από αυτού του είδους τις καταστάσεις, είναι κάποια από τα ερωτήματα που γεννώνται μέσα από την επισκόπηση των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

2.1.1 Η φτώχεια ως υπολειμματικό φαινόμενο της ανάπτυξης.

Η μετάβαση από μια εξαθλίωση που συλλαμβάνεται ως ατομική κακοτυχία στην εξαθλίωση που θεωρείται πρόβλημα ολόκληρης της κοινωνίας θυμίζει αρκετά και την αντιμετώπιση της φτώχειας μεταπολεμικά στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπου αρχικά μέχρι το 1970 οι φτωχοί θεωρούνται ως τα άτομα που έχουν «απλώς

¹³ Levitas, R., «Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός», σ.239 στο Πετμεζίδου Μ., Παπαθεοδώρου Χ.,(επιμ),«Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός» Εξάντας, Αθήνα, 2004

¹⁴ Τσιάκαλος Γ, «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο και Σημασία» σ.39, στο Κασιμάτη, Κ., (επιμ) Κοινωνικός Αποκλεισμός :Η Ελληνική Εμπειρία, Αθήνα, 1998.

καθυστερήσει να μπουν στη διαδικασία της ανάπτυξης και αργότερα γίνεται αντιληπτό ότι η έξαρση της φτώχειας δεν μπορεί να ειπωθεί τόσο απλοϊκά.

Μετά τη δεκαετία του 60, οι μελέτες που αφορούσαν τη φτώχεια υπενθύμιζαν ότι οι περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες του δυτικού κόσμου έκρυβαν στους κόλπους τους φτωχούς πληθυσμούς. Η υπολανθάνουσα περιοχή που χαρακτήριζε τα παραπάνω έργα παρέμενε εκείνη μιας συνεχούς προόδου από την κοινωνία της σπανιότητας των περασμένων χρόνων προς εκείνη της αφθονίας των μελλοντικών χρόνων. Η φτώχεια δεν αποτελούσε παρά ένα κατάλοιπο της ανάπτυξης.¹⁵ Κατά τη διάρκεια λοιπόν του 1965-70 η φτώχεια στις δυτικές κοινωνίες αποδίδεται πράγματι σε μια προηγούμενη φάση της σύγχρονης κοινωνίας εκείνη κατά την οποία κυριαρχούσαν ακόμη η ένδεια, η ανασφάλεια και κάθε είδους ελλείψεις. Οι θύλακες φτώχειας ήταν απλή επιβίωση ενός κοινωνικού φαινομένου που οδεύει σε εξαφάνιση και θα απορροφούνται μετά από συνεχή πορεία της οικονομικής επέκτασης.¹⁶ Η ανακάλυψη ότι η κοινωνία της αφθονίας παρήγαγε απόκληρους προσλαμβάνει στην παρούσα φάση μόνο οικονομική έννοια.

Η Πετμεζίδου Μαρία στο «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός», αναφέρει δυο διαφορετικές σχολές μακρο-οικονομικής προσέγγισης της υπανάπτυξης και της φτώχειας την περίοδο αυτή. Η πρώτη η σχολή του «εκσυγχρονισμού», είναι αυτή που αντιλαμβάνεται την υπανάπτυξη ως μια «φυσική πρωταρχική κατάσταση οικονομικής και κοινωνικής καθυστέρησης». Οι ερμηνείες που διατυπώθηκαν από τους υποστηρικτές της σχολής διέπονται από ένα εξελικτικό μοντέλο σταδίων κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης από τα οποία θεωρείται ότι περνά κάθε χώρα κατά την πορεία μετάβασης της προς τον εκσυγχρονισμό (Rostow). Η καθυστέρηση/ υπανάπτυξη προσδιορίζεται με βάση τα κοινωνικοοικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων δυτικών χωρών, τα οποία λαμβάνονται ως «μέτρα σύγκρισης». Οι κοινωνικές και οικονομικές δομές στις χώρες της περιφέρειας θεωρούνται ότι αποκλίνουν από αυτά τα «μέτρα σύγκρισης» εξαιτίας των παραδοσιακών αξιών, ρόλων και θεσμών που εξακολουθούν να κυριαρχούν σε αυτές και να προβάλλουν αντιστάσεις. Μέσα από την οπτική της σχολής του εκσυγχρονισμού, πολλοί κοινωνιολόγοι και ψυχολόγοι απέδωσαν την υπανάπτυξη

¹⁵ Merrien., F-X, σ.15 «Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί και σήμερα», Αθήνα, 1996

¹⁶ Messu, M., «Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία» σ.175, στο Merrien., F-X «Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί και σήμερα», Αθήνα, 1996

στην εμμονή της παράδοσης (traditionalism). Ο Lerner (1958) υποστηρίζει ότι οι παραδοσιακές μορφές εξουσίας στις αναπτυσσόμενες χώρες διατηρούν την καθυστέρηση και εμποδίζουν την αλλαγή. Αντίστοιχα οι McClelland (1964), Inkeles (1964), Hoselitz (1960), στηριζόμενοι στη δομολειτουργική θεωρία του Parsons διαμόρφωσαν μια περιεκτική ανάλυση για τα εμπόδια που ορθώνει η παράδοση στον εκσυγχρονισμό. Παρ' ότι σε μεγάλο βαθμό οι απόψεις αυτές είχαν ως εμπειρική βάση τις αναπτυσσόμενες κοινωνίες, παρόμοιες ιδέες χρησιμοποιήθηκαν και για την ερμηνεία των αιτιών της οικονομικής καθυστέρησης που μπορεί να πλήττει περιοχές και κοινωνικές ομάδες στις βιομηχανικά αναπτυγμένες κοινωνίες. Τη δεκαετία του '60 διατυπώνεται στις ΗΠΑ -και υιοθετείται από κοινωνικούς επιστήμονες της Μ. Βρετανίας και άλλων δυτικών χωρών -η «κουλτούρα της φτώχειας» κατά την οποία οι άνθρωποι παραμένουν φτωχοί διότι ενστερνίζονται πίστεις, στάσεις, συμπεριφορές που τους εγκλωβίζουν σε μια κατάσταση οπισθοδρόμησης.¹⁷

Στον αντίποδα αυτής της άποψης βρίσκονται οι προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια της σχολής της εξάρτησης. Η υπανάπτυξη και η φτώχεια ερμηνεύονται από τον Frank (1967) και άλλους υποστηρικτές της σχολής ως αποτέλεσμα εξωτερικών αιτιών, τα οποία συνδέονται με την αποικιοκρατική διείσδυση στην Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική, καθώς και με τις διαφορετικές εκφάνσεις του μπεριαλισμού. Λίγα χρόνια αργότερα ο Wilson (1987)-όταν ήδη έχει αρχίσει να συζητιέται η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού- επιχειρεί να εξηγήσει τις αιτίες εμφάνισης μια περιθωριοποιημένης κοινωνικής ομάδας στις κεντρικές περιοχές των ΗΠΑ: η αποβιομηχάνιση και η οικονομική ύφεση συμβάλλουν ώστε μια underclass φτωχών ατόμων να καταδικάζεται να ζει σε συνθήκες αποστέρησης, βίας και απελπισίας. Η σκοπιά της εξάρτησης προσέφερε μια επαρκέστερη ερμηνεία των αιτιών υπανάπτυξης. Ωστόσο το υψηλό επίπεδο γενίκευσης στο οποίο αναπτύσσεται η θεώρηση (σε ότι αφορά τον ορισμό και τα αίτια της υπανάπτυξης και της φτώχειας) περιόρισε τις θετικές επιπτώσεις που θα μπορούσε να έχει στη συγκρότηση μέτρων πολιτικής για την κοινωνική ευημερία.¹⁸

Μέχρι να αποτελέσει γενική παραδοχή το γεγονός ότι η φτώχεια δεν είναι υπολειμματικό φαινόμενο της ανάπτυξης, ο Messu διατυπώνει τις δύο κυριότερες

¹⁷ Πετμεζίδου, Μ, «Ο διάλογος για τη παγκόσμια Φτώχεια» σ.37-8, στο Πετμεζίδου, Μ., Παπαθεοδώρου, Χ., (επιμ), «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός», Εξάντας,, Αθήνα, 2004.

¹⁸ ο.π. σ.40.

απόψεις για τη φτώχεια την περίοδο αυτή. «Οι φτωχοί μπορεί να οριστούν ως ιδιαίτερα στοιχεία ενός κοινωνικού συνόλου που τείνει αν όχι στην ομογενοποίηση τουλάχιστον στη μείωση των διαφορών ανάμεσα στις θέσεις των με από τους δε ή ως ειδικό σύνολο που αποδέχεται ορισμένες αρχές κοινωνικής διάκρισης, αρχές που το υποχρεώνουν να παραμείνει στο περιθώριο της κοινωνίας».¹⁹

Σύμφωνα με την πρώτη θεωρία όπου βλέπουν τους φτωχούς ως απόκληρους της ανάπτυξης η φτώχεια θεωρείται ως μια μορφή κοινωνικής ανισότητας δηλαδή ως μια ιδιαίτερη θέση στο εσωτερικό μια συνεκτικής κοινωνικής δομής. Η ανισότητα εκφράζει πράγματι δυο διαφορετικές θέσεις στην ίδια καμπύλη διανομής. Σχετικοποιεί κατά κάποιο τρόπο τις θέσεις. Από αυτή την αντίληψη πηγάζουν η ποσοτική περιγραφή της φτώχειας και οι σχετικές κοινωνικές πολιτικές που υιοθετούνται προς αντιμετώπιση της, με όρους κάλυψης της απόστασης που χωρίζει τους φτωχούς από τις ευπορότερες τάξεις, με λίγα λόγια με όρους κατανομής των καρπών ανάπτυξης. Η αντίληψη αυτή στηρίζεται στις αρχές αλληλεγγύης και της αξιοκρατίας θεωρεί ότι η φτώχεια είναι μια κραυγαλέα ανισότητα της οποίας τον υπερβολικό χαρακτήρα θα μπορέσει να αντιμετωπίσει με κατάλληλη πολιτική.²⁰

Για τη δεύτερη, η προηγούμενη αντίληψη είναι καθησυχαστική είτε γιατί παραγνωρίζει τη σημασία των διαδικασιών αναπαραγωγής της φτώχειας είτε γιατί τείνει να αρνείται τα ιδιαίτερα συμφέροντα των ίδιων των φτωχών. Η φτώχεια γίνεται αντιληπτή ως σύμπτωμα μιας πολύ σοβαρής κοινωνικής ρήξης. Η απειλή προέρχεται από το διαχωρισμό της κοινωνίας σε δυο κόσμους: από τη μια είναι αυτοί που επωφελούνται από την ανάπτυξη και την κοινωνική προστασία κι από την άλλη είναι οι απόκληροι. Οι «ενσωματωμένοι» και οι «αποκλεισμένοι» σύμφωνα με μεταγενέστερους όρους. Η παραπάνω αντίληψη για τη φτώχεια παραπέμπει σε μια αναπαράσταση της κοινωνίας, της οποίας η ρυθμιστική αρχή δεν είναι η ιδεολογική συναίνεση αλλά η σύγκρουση συμφερόντων. Η ανάλυση του φαινομένου μπορεί επομένως να γίνει με όρους σύγκρουσης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Για ορισμένους κοινωνιολόγους αυτή η μορφή φτώχειας θα προσλάβει την έννοια της κοινωνικής άρνησης: υλικές αλλά και συμβολικές στερήσεις, απομάκρυνση στις υποβαθμισμένες κοινωνικές ζώνες (τενεκεδουπόλεις, οικισμοί έκτακτης ανάγκης, έλλειψη απασχόλησης κ.τ.λ. Με λίγα λόγια οι φτωχοί είναι πολίτες δεύτερης

¹⁹ Messu, M, «Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία», σ.178, ο.π. στο Merrien,, F-X.

²⁰ Messu, M, ο.π.

κατηγορίας. Στόχος λοιπόν πρέπει να γίνουν οι ίδιες οι δομές μιας κοινωνίας που εξακολουθεί να γεννά τη φτώχεια.²¹

Στη φάση αυτή γεννιέται μια νέα κοινωνιολογία της φτώχειας που αναζήτησε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που γεννάν τη φτώχεια και έρχεται αντιμέτωπη με την προηγούμενη λογική του σχεδιασμού. Οι μακροκοινωνικοί μηχανισμοί δεν μπορούν να εξηγήσουν με ικανοποιητικό τρόπο τις δυσκολίες πρόσβασης ενός τμήματος του πληθυσμού στην άνεση και τη μαζική κατανάλωση, τις καθυστερήσεις στην ενσωμάτωση στο νέο βιοτικό επίπεδο, την περιθωριοποίηση και συχνά την κοινωνική υποβάθμιση. Αυτά τα άτομα υπόκεινται σε σωρευτικά διαρθρωμένες διαδικασίες ιεραρχικά δομημένες και μεταβιβάσιμες από γενιά σε γενιά. Ο Bourdieu και Passeron συνεισφέρουν στην απόδειξη ότι η φτώχεια είναι δομικό και όχι υπολειμματικό φαινόμενο. Πρέπει να μελετηθούν οι μηχανισμοί εκείνοι που ενσωματώνουν τη διαφορά, αναπαράγουν τον κοινωνικό διαχωρισμό και επιτρέπουν να γίνεται λόγος για το φτωχό με ιδιαίτερους όρους. Η φτώχεια δεν απαιτεί επεξεργασία σχεδίων και ευνοϊκά μέτρα αλλά βαθιές αλλαγές των δομών.²²

Από τη δεκαετία του 70, η κοινωνία μετασχηματίζεται και λαμβάνει χώρα η μετάβαση από τη νεωτερική στην ύστερη νεωτερική κοινωνία. Η κρίση του φορντιστικού μοντέλου, η άνοδος των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, η ανάπτυξη και εισαγωγή νέων τεχνολογιών, η απομάκρυνση της παραγωγής από τον έλεγχο των εθνικών ρυθμίσεων, οι ιδιωτικοποιήσεις, η συρρίκνωση των κρατών πρόνοιας και η εξατομίκευση είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της νέας τάξης πραγμάτων.

Μέσα στον κόσμο των ραγδαίων αλλαγών που επέφερε η παγκοσμιοποίηση συνειδητοποιήθηκε ότι οι «απόκληροι» σε αυτές τις κοινωνίες όχι μόνο δε μειώνονται αλλά παρουσιάζουν αύξηση με ιδιαίτερα ίσως χαρακτηριστικά διαφοροποιημένα από τις προηγούμενες εποχές, με έντονα ωστόσο στοιχεία οικονομικής και κοινωνικής αποστέρησης.²³

Ήταν απαραίτητο λοιπόν για μια πιο αποτελεσματική προσέγγιση της έννοιας της φτώχειας το πέρασμα από τις θεωρητικές προσεγγίσεις που περιορίζονταν στην παραγωγή αναλυτικών έργων που γενικά στηρίζονταν σε προκατασκευασμένες ιδεολογικές αντιλήψεις περί κοινωνικών κανόνων και της κοινωνικής τάξης σε μια

²¹ Messu, M, ο.π. ,σ. 179

²² Messu, M., ο.π. σ.176-77

²³ Κασμάτη, Κ., (επιμ) « Κοινωνικός Αποκλεισμός :Η Ελληνική Εμπειρία,», σ.14, Αθήνα, 1998.

πιο παραγωγική σε εννοιολογικό και πολιτικό επίπεδο έννοια της φτώχειας, που είναι αποτέλεσμα της συσσώρευσης των αρνητικών συνεπειών και διχαστικών διαδικασιών που λειτουργούν στο πλαίσιο της κοινωνίας. Το ενδιαφέρον αυτού του συλλογισμού έγκειται στο ότι αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην απαραίτητη αλλά και σχετική εκτίμηση του ορίου πέρα από το οποίο η συσσώρευση των αρνητικών συνεπειών-που ασφαλώς δεν είναι μόνο το χαμηλό εισόδημα- προσλαμβάνει την έννοια της φτώχειας.²⁴ Έρχεται στο προσκήνιο η προ ενός αιώνα διατύπωση του Georg Simmel ότι ο φτωχός δεν μπορεί να αντιπροσωπεύει μια κοινωνική κατηγορία «αυτή καθ αυτή» αυστηρά διαχωρισμένη και επομένως με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.(1908).²⁵

Έτσι οι ορισμοί που δίνονται στη φτώχεια καταγράφουν την ανάγκη να περιγράψουν κάτι παραπάνω από την οικονομική αποστέρηση.

Ο Townsend (1979) αναφέρει ότι η φτώχεια θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή με όρους επιβίωσης, αλλά υπό το πρίσμα των δυνατοτήτων, των ατόμων που συμμετέχουν στη συνήθη κοινωνική ζωή: « Θεωρούμε ότι άτομα , οικογένειες και ομάδες βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας όταν οι πόροι τους υπολείπονται υπέρμετρα από τους πόρους που διαθέτει ο μέσος πολίτης ή η μέση οικογένεια, έτσι ώστε τα άτομα αυτά να αποκλείονται ουσιαστικά από τον καθιερωμένο τρόπο ζωής και τα συνήθη έθιμα και δραστηριότητες».²⁶

Ο Amartia Sen (1999) προσπαθεί να διευρύνει την προβληματική της φτώχειας με την έννοια της δυνατότητας. Προσπαθεί να συνδυάσει την έλλειψη εισοδημάτων με την απουσία των δυνατοτήτων που παρουσιάζει ένα άτομο να αποκτήσει εισοδήματα ή να συμμετάσχει σε δραστηριότητες που θα τους προσφέρουν δυνατότητες για την κοινωνική του ενσωμάτωση.²⁷ Ο ορισμός αυτός είναι πιο λειτουργικός γιατί ο αποκλεισμός δεν προέρχεται μόνο από έλλειψη εισοδημάτων αλλά είναι αποτέλεσμα πολλαπλών παραγόντων.

Η Παπαδοπούλου προσθέτει στην προβληματική του Sen, ότι η φτώχεια δεν οδηγεί πάντα σε κοινωνικό αποκλεισμό κι ότι η έλλειψη οικονομικών πόρων και η ένδεια γενικότερα δεν μπορούν να εξηγήσουν περιθωριακές στάσεις και συμπεριφορές όπως αυτές που προκαλούνται από τη χρήση ουσιών, από τις παθήσεις

²⁴ Messu ,M., ο.π., σ. 203

²⁵ Messu ,M., ο.π., σ. 203

²⁶ Levitas R., ο.π, σ.229

²⁷ Χτούρης Σ., «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός», Σημειώσεις για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του τμήματος Κοινωνιολογίας, 2004-2005

χρόνιων ασθενειών και φορέων AIDS, από τη διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων και δεσμών που αλλάζουν τους κανόνες της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης γενικότερα.²⁸

2.1.2 Από τη Φτώχεια στον Κοινωνικό Αποκλεισμό.

Η δημόσια συζήτηση που ακολούθησε τη ανακάλυψη της νέας φτώχειας επρόκειτο να προσλάβει μια νέα διάσταση ενώ η φτώχεια έναν καινούριο ορισμό. Χαρακτηριστικά της δεκαετίας του 80 όπως η οικονομική ύφεση και η ανάπτυξη της τεχνολογίας άλλαξε τον χάρτη των επαγγελμάτων και οι λιγότερο εκπαιδευμένοι, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, οι κάτοχοι ειδικοτήτων που υποκαθίστανται από άλλα νέα επαγγέλματα, οδηγήθηκαν έξω από την αγορά εργασίας. Έτσι μεγάλα τμήματα του πληθυσμού περιθωριοποιήθηκαν και περιήλθαν σε κατάσταση φτώχειας. Δεν είναι παροδική η ανεργία των λιγότερο ειδικευμένων νέων, των εργαζομένων με άχρηστες πια ειδικότητες. Παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο της απασχόλησης και οι συνεχιζόμενες οικονομικές αναδιαρθρώσεις ουσιαστικά ακύρωσαν τις ουτοπίες που οικοδομήθηκαν στη βάση της κοινωνίας της αφθονίας και της πλήρους απασχόλησης.²⁹ Η ανεργία, οι κοινοτικές και οικογενειακές ρήξεις δεν αποτελούν στοιχεία συγκεκριμένου κοινωνικού χώρου όπως π.χ. των εργατών αλλά διαχέονται και σε άλλους παραδοσιακά άθικτους από τη φτώχεια και παρατηρείται έτσι το φαινόμενο της διχοτομικής διάκρισης μεταξύ των «εχόντων θέση στην κοινωνία και εκείνων που αποκλείονται» ακόμη και μέσα στα μεσαία στρώματα.³⁰ Ο αποκλεισμός από την απασχόληση χαρακτηριστικό που αφορούσε έναν ολοένα και πιο σημαντικό αριθμό ατόμων, αποτέλεσε πλέον τη βάση της ανάλυσης της σχέσης που τα άτομα αυτά διατηρούσαν με το υπόλοιπο τμήμα της κοινωνίας. Με άλλα λόγια στην αρχή της δεκαετίας του 90 φαίνεται να εγκαθιδρύεται μια διάκριση ανάμεσα στους κατόχους μιας κοινωνικής θέσης η οποία απορρέει από τη μορφή εκείνη της απασχόλησης που προσφέρει όλων των ειδών τις κοινωνικές

²⁸ Παπαδοπούλου Δ, ο.π. σ.374

²⁹ Messu M., ο.π. σ. 193.

³⁰ Κασμάτη Κ, ο.π. σ.14.

«εγγυήσεις» και σε έναν «ρευστό» πληθυσμό που εξαρτάται μόνο από το μηχανισμό της πρόνοιας και έτσι θεωρείται ως αποκλεισμένος πληθυσμός. Η φτώχεια λοιπόν προσλαμβάνει τη μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού.³¹

Ένα κύριο χαρακτηριστικό της «νέας φτώχειας» είναι ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός των ανθρώπων ή των ομάδων που ενώ παλαιότερα ήταν κοινωνικά και επαγγελματικά ενσωματωμένα περιέρχονται λόγω των ραγδαίων αλλαγών σε μια κατάσταση κοινωνικής αστάθειας. Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού δεν εκλαμβάνεται ως ένα ομοιόμορφο μαζικό φαινόμενο που χαρακτηρίζεται από ισχνά εισοδήματα, έλλειψη κατοικίας και μέσων επιβίωσης αλλά για μια πολιτική έννοια που θα μπορούσε να παραπλανήσει τον παρατηρητή και που καλύπτει συγχρόνως ένα μεγάλο φάσμα ανεπαρκειών. Ένα κοινό χαρακτηριστικό των «φτωχών» είναι ότι άτομα που έχουν περιέλθει σε μη κανονική κατάσταση είναι ιδιαίτερα ευάλωτα και εξαρτώνται από τη βοήθεια τρίτων. Τα άτομα αυτά είναι συχνά περιθωριοποιημένα ή απομονωμένα και ανίκανα να αντιμετωπίσουν την κατάσταση από μόνοι τους. Η κατάσταση αυτή συνδέεται κατά γενικό κανόνα με ένα ανεπαρκές εισόδημα που συχνά όμως δεν αποτελεί την πρώτη αιτία φτώχειας τους.³² Παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων είναι οι άνεργοι, οι άνεργοι μεγάλης ηλικίας που έχασαν τη δουλειά τους εξαιτίας της απορύθμισης της αγοράς, οι μονογονεϊκές οικογένειες με αρχηγό τη μητέρα.

2.1.3. Η εμφάνιση του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός σε αντίθεση με ότι πιστεύεται δεν αποτελεί έναν νέο όρο. Εμφανίζεται για πρώτη σε επιστημονικό κείμενο τη δεκαετία του 60 στο έργο του Pierre Masse γενικού γραμματέα του Υπουργείου Σχεδιασμού της Γαλλίας το 1974 του Lenoir στον οποίο αποδίδεται η πατρότητα του όρου. Η πρωτοεμφάνιση του όρου «αποκλεισμός» έγινε στη Γαλλία σε μια περίοδο οικονομικής ευημερίας και ανάπτυξης. Σκιαγραφούσε όχι βέβαια το πρόβλημα της

³¹ Messu M, ο.π .σ.195

³² Kaufman,, «Κράτη Πρόνοιας» σ.312, στο Merrien,F.X .(επιμ) «Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί και σήμερα, Αθήνα, 1996.

ανεργίας και της απορύθμισης της αγοράς εργασίας, ούτε είχε συνδεθεί με την αποδυνάμωση του κοινωνικού δεσμού, αλλά αποτελούσε περισσότερο μια φανερή επιβίωση «της ντροπής» από ένα μέρος του πληθυσμού που ³³ εξακολουθούσε να παραμένει στο περιθώριο της οικονομικής ανάπτυξης και των απολαβών που τη συνόδευαν. Η περιορισμένη επιτυχία του όρου την περίοδο αυτή συνδέεται αναμφίβολα με την περιορισμένη έκταση που εμφάνιζαν αυτά τα φαινόμενα και μάλιστα ο όρος αποκλεισμός έριχνε το κύριο βάρος της ευθύνης στο άτομο και στην αδυναμία του για κοινωνική προσαρμογή στα νέα δεδομένα.

Παρακάτω θα γίνει μια προσπάθεια ανασκόπησης των ορισμών του κοινωνικού αποκλεισμού και των διαφορών με την έννοια της φτώχειας.

2.1.4. Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Μια συγκριτική παρουσίαση.

Οι έννοιες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού πολύ συχνά θεωρούνται δυο έννοιες συνώνυμες και εννοιολογικά ταυτόσημες ενώ για κάποιους η έννοια του αποκλεισμού υποκατέστησε ως ένα σημείο την έννοια της φτώχειας.³⁴ Σύμφωνα με τον Messu ο αποκλεισμός είναι ο νέος ορισμός της φτώχειας, ενώ σύμφωνα με τη Μουσούρου ο αποκλεισμός δεν συνδέεται απλώς με τη φτώχεια αλλά αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τη σύγχρονη εκδοχή της :εάν η φτώχεια ήταν το κοινωνικό ζήτημα που σφράγισε το 19^ο αιώνα ο αποκλεισμός είναι το σύγχρονο κοινωνικό ζήτημα. Αυτό το σύγχρονο κοινωνικό ζήτημα δεν είναι καθ' αυτό νέο. Νέος είναι ο τρόπος περιγραφής του φαινομένου, καινούρια η αντίληψη του κοινωνικού ζητήματος του αποκλεισμού ως «κατάληξη μιας διαδρομής και μιας διαδικασίας».³⁵ Η Παπαδοπούλου Δέσποινα θα υποστηρίξει την άρρηκτη σχέση των δύο εννοιών χωρίς όμως η σχέση αυτή να είναι αποκλειστική.

Όπως η ίδια αναφέρει ο όρος «αποκλεισμός» στη βάση του σχετίζεται με τον όρο της «φτώχειας» έτσι όπως ορίστηκε από τους θεωρητικούς του 19^{ου} αιώνα. Τόσο

³³ Παπαδοπούλου, Δ., «Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό», σ.24-25, ΙΝΕ, 16, Αθήνα, 2001.

³⁴ Κασιμάτη Κούλα ,ο.π. σ.13.

³⁵ Μουσούρου Α. Μ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία», σ.69-70, στο Κασιμάτη Κ., (επιμ) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», Αθήνα, 1998.

η αγγλοσαξονική παράδοση όσο και οι φιλελεύθεροι Γάλλοι οικονομολόγοι στιγματίζουν με τις θεωρίες τους αυτή την περίοδο (βιομηχανική επανάσταση) τη χρήση του όρου φτώχεια και δίνουν στον όρο έναν καθαρά οικονομικό χαρακτήρα, που στη συνέχεια ερμηνεύεται ως έλλειψη πρόσβασης στην αγορά εργασίας.³⁶

Στο σημείο αυτό έγκειται και η βασική διαφορά των δυο εννοιών. Ο όρος αποκλεισμός δεν παραπέμπει αποκλειστικά σε οικονομικά φαινόμενα, αλλά σε διαφορετικής φύσης φαινόμενα που δεν συνδέονται κατ' ανάγκη με τις οικονομικές συνθήκες του ατόμου ή του συνόλου. Δεύτερον χαρακτηρίζει μια ή περισσότερες διαδικασίες και όχι μια κατάσταση ακόμη κι αν οδηγεί σε μια καλά προσδιορισμένη και μετρήσιμη κατάσταση όπως αυτή της φτώχειας, της απομόνωσης, της σωματικής και κοινωνικής ασθένειας, της σχολικής αποτυχίας, της μετανάστευσης, κ.α.

Συγκρίνοντας τις έννοιες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι δυνατόν να κατανοήσουμε όχι μόνο τις διαφορετικές διαστάσεις των αναλύσεων που στοχεύουν στην εξέταση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, αλλά και τις σημαντικές αλλαγές που συνέβησαν στην κοινωνική πολιτική τα τελευταία χρόνια. Στη σχετική βιβλιογραφία είναι ευρέως γνωστός ο συλλογισμός του κοινωνιολόγου Room που διαχωρίζει τις δυο έννοιες ακολούθως.

Η έννοια της φτώχειας επικεντρώνει κυρίως σε ζητήματα αναδιανομής, δηλαδή την έλλειψη διαθέσιμων πόρων είτε για ένα άτομο, είτε για ένα νοικοκυριό. Αντίθετα, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού επικεντρώνει κυρίως σε ζητήματα σχεσιακά. Με άλλα λόγια, αφορά στην ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή, την έλλειψη κοινωνικής ενσωμάτωσης και την έλλειψη εξουσίας. Αυτές οι δύο έννοιες μπορούν να συνδεθούν με διαφορετικές διανοητικές παραδόσεις από τις οποίες άλλωστε απορρέουν. Η έρευνα για τη φτώχεια, στη σύγχρονη επιστημονική της μορφή, είναι κυρίως ένα αγγλοσαξονικό (ιδιαίτερα βρετανικό) προϊόν του 19^{ου} αιώνα. Συνδέεται στενά με μια φιλελεύθερη θέαση της κοινωνίας. Αντίθετα η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού είναι μέρος της ηπειρωτικής -και μάλλον ιδιαίτερα της γαλλικής- παράδοσης της κοινωνικής ανάλυσης. Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά τη διαδικασία αποδέσμευσης από μια συγκεκριμένη ηθική τάξη. (Room1995).³⁷

³⁶ Παπαδόπουλος Δ., «Από την κοινωνική ευπάθεια στον ...» ο.π., σ.26-27

³⁷ Ιωσηφίδης Θ., Παπαδόπουλος Α., «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο», σ.120-21, στο Παπαδόπουλος Α, (επιμ), «Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο», Gutenberg, Αθήνα, 2004

Η Παπαδοπούλου επισημαίνει τα χαρακτηριστικά της έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ως

- Έννοια πολυδιάστατη
- Έννοια πολιτικής διαχείρισης
- Μια έννοια ορίζοντα
- Έννοια που αναφέρεται σε διαδικασία και όχι σε κατάσταση

Πρόκειται για μια πολυδιάστατη έννοια γιατί θα μπορούσαμε να πούμε ότι όσα είναι τα υποκείμενα μιας κοινωνίας τόσες διαφορετικές μορφές μπορεί να υιοθετήσει «η διαδικασία». Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει σχέση αίτιου αιτιατού με τη φτώχεια.

Οι όροι ένταξη και αποκλεισμός είναι όροι που τείνουν να περιγράψουν την κοινωνική πραγματικότητα παραπέμποντας στη νομιμοποιητική δύναμη της επιστήμης. Αυτό σημαίνει ότι οι όροι έχουν μια κατ' αρχήν πολιτικής σημασίας και χρήσης προέλευση και αναφέρονται συνήθως σε συγκεκριμένες συγκυρίες και καταστάσεις. Εξηγεί γιατί η έννοια του αποκλεισμού οδηγεί και δε βοηθά σε καμία περίπτωση στο να ξεπεράσουμε το πρόβλημα της *διχοτομημένης αντίληψης των κοινωνιών* αφού η έννοια του αποκλεισμού προϋποθέτει την ύπαρξη μιας καλά οροθετημένης και συγκροτημένης κοινωνικής πραγματικότητας. Μια τέτοια κοινωνία χαρακτηρίζει ορισμένες συμπεριφορές ως «*κοινωνικά ενταγμένες*» και στιγματίζει κάποιες άλλες αξιολογώντας τις ως «*κοινωνικά αποκλεισμένες*». Τα υποκείμενα αυτών χαρακτηρίζονται ως «*ενταγμένα*» και «*αποκλεισμένα*» αντίστοιχα.

Ως έννοια του ορίζοντα αποτελεί το καθαρό επιστημονικό χαρακτηριστικό της έννοιας. Οι ερευνητές έχουν δείξει ότι για κρίσιμες έννοιες που κατασκευάζονται συγκυριακά και που απαντούν από τη φύση τους σε κρίσιμα προβλήματα της επικαιρότητας δεν μπορούν να υπάρξουν απόλυτοι ορισμοί.³⁸

Η Μουσούρου³⁹ αναφέρει ότι ο αποκλεισμός ορίζεται ως κατάσταση που την προσδιορίζει τόσο η έλλειψη ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που η συγκεκριμένη κοινωνία θεωρεί βασικά, όσο και η έλλειψη συμμετοχής στην παραγωγή και την απόλαυση κοινωνικών και δημόσιων αγαθών, αλλά και έλλειψη συμμετοχής στη διαμόρφωση της έννοιας αλλά και της εξουσίας

³⁸ Παπαδοπούλου Δ., ο.π. σ.28.

³⁹ Μουσούρου Λ. Μ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία», σ.69-70, στο Κασιμάτη Κ., (επιμ) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», Αθήνα, 1998.

Για τη Μουσούρου ο αποκλεισμός δεν είναι μια κατάσταση αλλά μια διαδικασία , είναι μια διαδικασία έκπτωσης, που συνδέεται με την ανισότητα και τη φτώχεια.

«Η περιγραφή του αποκλεισμού σημαίνει πρωτίστως την προσπάθεια κατανόησης των διαδικασιών μέσω των οποίων τα άτομα μιας κοινωνίας γλιστρούν έξω από τους κυρίαρχους τρόπους οικονομικών ανταλλαγών και κοινωνικών σχέσεων. Αλλά η ανάλυση των ρήξεων των κοινωνικών δεσμών δεν πρέπει να συγχέεται με την κατανόηση των ανισοτήτων ούτε με την κατανόηση της φτώχειας –παρόλο που υπάρχουν πολλές επικαλύψεις.» (Mazel 1996)

Η αντίληψη του αποκλεισμού ως διαδικασία σημαίνει ότι αυτός δεν εκλαμβάνεται ως γεγονός απόλυτο αλλά σχετικό γεγονός με διαβαθμίσεις. Αυτές οι διαβαθμίσεις (δηλαδή τα στάδια της διαδικασίας του αποκλεισμού) είναι οι εξής (Mazel)

1. Ο βαθμός του κινδύνου: αφορά κατηγορίες πληθυσμού που έχουν χαρακτηριστικά που αποτελούν κοινωνικές μειονεξίες και τα οποία τους καθιστούν ευάλωτους: μια δύσκολη οικογενειακή ζωή, η σχολική αποτυχία, αναλφαβητισμός, κακές συνθήκες στέγασης κ.τ.λ. Οι μειονεξίες αυτές δεν οδηγούν από μόνες τους στον αποκλεισμό αλλά όταν υπάρχουν αρκεί ένα απροσδόκητο γεγονός για να αποκαλύψει πόσο ευάλωτο είναι το άτομο στην απειλή του αποκλεισμού.
2. Ο βαθμός της απειλής: που αφορά μια μεγάλη ποικιλία καταστάσεων. Π.χ. ένα ανειδίκευτο ή μεγάλης ηλικίας εργατικό δυναμικό που χάνει την απασχόληση του σαν συνέπεια δομικών αλλαγών της οικονομίας, μια γυναίκα που μετά από διαζύγιο ή μια χηρεία βρίσκεται αρχηγός μιας μονογονεϊκής οικογένειας. Οι καταστάσεις αυτές σε φέρνουν πιο κοντά στον κοινωνικό αποκλεισμό κι αυτό γιατί η απειλή μπορεί να αποσταθεροποιήσει το άτομο και να τον οδηγήσει σε αποκλεισμό
3. Ο βαθμός της αποσταθεροποίησης: που είναι αποτέλεσμα των τρόπων με τους οποίους τα άτομα αντιμετωπίζουν την απειλή και αντιδρούν στην απόλυση, στο διαζύγιο, σ ένα πρόβλημα υγείας. Αν η κατάσταση αποσταθεροποίησης διαρκέσει πολύ τότε οδηγεί στην έκπτωση σε μια κατάσταση αποκλεισμού.
4. Ο βαθμός της έκπτωσης ο οποίος είναι αποτέλεσμα της ρήξης των κοινωνικών δεσμών και της αδυναμίας επαναδημιουργίας τους. Η αδυναμία αυτή οφείλεται στη συσσώρευση πολλών αρνητικών παραγόντων και για μακροχρόνιο διάστημα, μακροχρόνια ανεργία, μακροχρόνια στέρηση από

υπηρεσίες και αγαθά. Εφόσον αυτή η έκπτωση διαιωνίζεται, παγιώνεται και μπορεί να οδηγήσει στον πραγματικό αποκλεισμό.

5. Ο βαθμός του πραγματικού αποκλεισμού που συνιστάται στην πλήρη ρήξη κοινωνικών δεσμών και μάλιστα δεσμών που συνδέονται με την απασχόληση, με την οικογένεια και με την κατοικία.

Για την Levitas ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν είναι ούτε μια κατάσταση ούτε μια διαδικασία αλλά μια θεωρητική σύλληψη και ως τέτοια μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο χρήσιμη για την περιγραφή ή την ερμηνεία της πραγματικότητας.⁴⁰

Ακριβώς η θεώρηση της Levitas εξηγεί τις διαφορετικές ερμηνείες των εννοιών της «φτώχειας» και του «κοινωνικού αποκλεισμού» και συμπληρώνει την θεώρηση του Paugman (1996) ότι όσο πιο πολύ γενικεύεται η έννοια του αποκλεισμού γίνεται πιο ασαφής και διφορούμενη ως κατηγορία επιστημονικής σκέψης. Η ασάφεια του όρου καθώς και η σύγχυση που επικρατεί γύρω απ' αυτόν δεν είναι ούτε τυχαία, ούτε αναγκαία όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τσιάκαλος αλλά είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η αποσαφήνισή του οδηγεί σε διαπιστώσεις τις οποίες οι διάφορες πολιτικές δεν είναι πρόθυμες να αποδεχτούν. Για τους κινδύνους που εμπεριέχει η ευρέως διαδεδομένη έννοια του αποκλεισμού αναφέρει και ο Strobel (1996) «η επιτυχία του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός» πιθανόν να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι έχει υποστεί μια αλλαγή στη σημασία του και έχει μετατραπεί σε ευφημισμό. Ενώ αρχικά αναφερόταν στην πράξη της απόρριψης κάποιου από μια ομάδα, από έναν θεσμό ή από έναν κοινωνικό χώρο (ή της απαγόρευσης να συμμετέχει σε αυτά) τώρα αναφέρεται στο αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, στην κατάσταση αυτών που αποκλείονται, χωρίς ένδειξη σχετικά με το «από πού αποκλείονται» και «ποιος τους αποκλείει». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τσιάκαλος συνεχίζοντας τη σκέψη του Strobel, «είναι χαρακτηριστικό άλλωστε και καθόλου τυχαίο ότι συχνά η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εκφέρεται μαζί με την έννοια της «φτώχειας», ότι η μακρόχρονη ανεργία μετονομάζεται σε «αποκλεισμό από την αγορά εργασίας» και ότι ο ρατσισμός και οι διακρίσεις ταυτίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό».

Ένας ακόμη κίνδυνος των εννοιών του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής ενσωμάτωσης σύμφωνα με την Levitas, είναι ότι εμπεριέχουν μια διχοτομική αντίληψη για την κοινωνία. Πιο αναλυτικά οι «κοινωνικά αποκλεισμένοι»

⁴⁰ Levitas R, ο.π. σ.225

προσδιορίζονται ως μια ομάδα εκτός του «κύριου κορμού της κοινωνίας», μερικές φορές μάλιστα ως μια ομάδα «εκτός των ορίων αυτής καθ' αυτής της κοινωνίας». Αυτό μπορεί να εκληφθεί ότι σημαίνει πως η κοινωνία— ή τουλάχιστον ο κύριος κορμός της— είναι κατά βάση καλοκάγαθη έτσι ώστε, εάν οι «αποκλεισμένοι» μπορεί να βοηθηθούν ή να παρακινηθούν να διασχίσουν τα όρια της, ή αν αυτά τα σύνορα επεκταθούν, τότε όλα θα είναι μια χαρά. Υπονοείται ότι οι ανισότητες μεταξύ των αποκλεισμένων έχουν μηδαμινή σημασία σε σχέση με το διαχωρισμό σε άτομα εντός (insiders) και άτομα εκτός της κοινωνίας (outsiders) Αυτό με μια πρώτη ματιά μπορεί να μοιάζει αδιαμφισβήτητο. Στην πραγματικότητα ωστόσο ο ίδιος ο χαρακτήρας του αυτονόητου απλά και μόνο επιβεβαιώνει την ιδεολογική δύναμη του λόγου γύρω από την ενσωμάτωση / τον αποκλεισμό, καθώς ένας από τους διαχωρισμούς που με αυτόν τον τρόπο αποσιωπάται είναι η διάκριση μεταξύ των πολύ πλούσιων και ιδιαίτερα της τάξης που διαθέτει περιουσία, και του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού. Ο Peter Townsend υποστήριξε τη σπουδαιότητα της σύνδεσης του ζητήματος του κοινωνικού αποκλεισμού με αυτό της κοινωνικής πόλωσης. Δε σημαίνει βέβαια ότι αυτή είναι η άποψη των περισσότερων μελετητών που χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο αλλά επισημαίνεται μια σκοπιά που βοηθά να εξηγήσουμε τη δημοτικότητα του όρου.⁴¹

Παρά τις ασάφειες που περιβάλλουν την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού υπάρχουν, σύμφωνα με την Καβουνίδα (1996), ορισμένα θετικά στοιχεία σε αυτή αν συγκριθεί με την έννοια της φτώχειας ή της αποστέρησης. Πρώτον η έννοια της φτώχειας επικεντρώνεται κυρίως σε ζητήματα που αφορούν στο εισόδημα, με έμφαση στην υπογράμμιση της έλλειψης διαθέσιμων πόρων στο άτομο ή στο νοικοκυριό ενώ η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού επικεντρώνεται κυρίως σε έναν μεγάλο βαθμό ζητημάτων, υπογραμμίζοντας την ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή, την έλλειψη κοινωνικής ενσωμάτωσης και την έλλειψη εξουσίας. Στη δεύτερη περίπτωση, εξετάζεται ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των διαδικασιών και των μηχανισμών που δημιουργούν το φαινόμενο. Δεύτερον, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού τονίζει τη δυναμική της κοινωνικής μειονεξίας, παραπέμποντας στο γεγονός ότι είναι οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί αυτοί δημιουργούν τον κοινωνικό αποκλεισμό και ότι οι διάφορες ελλείψεις σε πόρους δεν μπορούν να αποδίδονται απλά σε προσωπικές αποτυχίες ή στην ανικανότητα των ατόμων που βιώνουν αυτή την κοινωνική μειονεξία. Ακόμα κι αν υφίστανται αυτές οι αποτυχίες ή οι ανικανότητες δεν μπορεί

⁴¹ Levitas R, ο.π. σ. 226-227.

μόνο το άτομο να θεωρείται «υπεύθυνο» για την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει. Τρίτον ο κοινωνικός αποκλεισμός δίνει έμφαση στις πολιτικές που μπορούν να αποσοβήσουν τα αποτελέσματα των κοινωνικών διαδικασιών και των μηχανισμών που οδηγούν στην κοινωνική μειονεξία.⁴²

Πάντως γίνεται φανερή η ανάγκη για μια έννοια η οποία θα περιλαμβάνει πέρα από την οικονομική αποστέρηση του ατόμου ή μιας ομάδας και την αποστέρηση από τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το ίδιο συμβαίνει και στις θεωρητικές αναζητήσεις στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών θεσμών. Ο Strobel διαπιστώνει αλλαγές στην ευρωπαϊκή σκέψη σε ότι αφορά τη θεώρηση του κοινωνικού αποκλεισμού και καταγράφει δυο διατυπώσεις ως ορόσημα των αλλαγών αυτών: Η πρώτη αναφέρεται στη θεώρηση των κοινωνικά αποκλεισμένων ως «άτομα ή οικογένειες των οποίων οι πόροι είναι τόσο μικροί, ώστε να αποκλείονται από το ελάχιστο αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης της χώρας στην οποία ζουν» εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου των Υπουργών το 1975 και η δεύτερη αναφέρεται στον ορισμό των κοινωνικά αποκλεισμένων ως ομάδες ανθρώπων που δεν απολαμβάνουν ουσιαστικά τα ανθρώπινα δικαιώματα εκ μέρους του Συμβουλίου της Ευρώπης τα το 1994. Πρόκειται για μια σαφή μετακίνηση από έναν ορισμό που θεμελιώνεται αποκλειστικά σε οικονομικά δεδομένα προς έναν ορισμό που θεμελιώνεται με αναφορά σε δικαιώματα.⁴³

Όσον αφορά τη περιγραφή του φαινομένου, ο Γάλλος κοινωνιολόγος Paugman (1996) πρότεινε τρεις άξονες προσέγγισης του αποκλεισμού:

- Η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων
- Απώλεια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων
- Η χαλάρωση και η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού

Οι άξονες αυτοί δε λειτουργούν κατ'ανάγκη σωρευτικά ούτε η ύπαρξη στοιχείων του ενός προϋποθέτει την ύπαρξη στοιχείων του άλλου. Έχουν δηλαδή μια σχετική αυτονομία στη λειτουργία τους και μπορεί να διαπιστωθεί η έντονη παρουσία αποκλεισμών μόνο στον έναν από τους τρεις άξονες. Στην πράξη όμως

⁴² Ιωσηφίδης Θ., Παπαδόπουλος Α., «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο», σ.122-123, στο Παπαδόπουλος Α., (επιμ), «Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο», Gutenberg, Αθήνα, 2004.

⁴³ Τσιάκαλος Γ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο και Σημασία» σ.54, στο Κασιμάτη, Κ., (επιμ) Κοινωνικός Αποκλεισμός :Η Ελληνική Εμπειρία, Αθήνα, 1998.

διαπιστώνουμε ότι όταν εμφανίζονται στοιχεία αποκλεισμού σ έναν από τους τρεις άξονες πολύ σύντομα θα εκδηλωθούν και στους άλλους δύο.⁴⁴

Μία πολύ σημαντική μελέτη η οποία παρουσιάζει τις κρατούσες θεωρίες για τον κοινωνικό αποκλεισμό, τη φτώχεια και την κοινωνική ολοκλήρωση έκανε η Silver⁴⁵ η οποία διέκρινε τρία επιστημονικά «παραδείγματα» προσέγγισης των φαινομένων: το παράδειγμα της αλληλεγγύης, της εξειδίκευσης και του μονοπωλίου. Σύμφωνα με τη Silver κάθε παράδειγμα φωτίζει τις αμφισβητούμενες και εκλεκτικές έννοιες του όρου. Η επιλογή ενός όρου σημαίνει αυτομάτως και τις θεωρητικές και ιδεολογικές αποσκευές που συνδέονται με τον όρο τις οποίες προσπαθεί να ξεδιαλύνει με τα τρία παραδείγματα:

Το παράδειγμα της «αλληλεγγύης» το οποίο συναντάται στη γαλλική ρεμπουπλικανική παράδοση, ο αποκλεισμός διαπιστώνεται όταν οι κοινωνικοί δεσμοί, αυτό που ονομάζεται κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας διαλύονται. Όπως αναλύει ο Ρουσώ και εξηγεί η Ντυρκειμανή κοινωνιολογία η κοινωνική τάξη συλλαμβάνεται ως κάτι εξωτερικό, ηθικό και κανονιστικό. Όταν διαπιστωθεί ρήξη στην τάξη τότε διαπιστώνονται προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι μια προσέγγιση η οποία δίνει μεγάλη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο τα πολιτισμικά και ηθικά όρια μεταξύ των ομάδων κατασκευάζουν μια διχοτομημένη αντίληψη των κοινωνιών.

Έτσι ο αποκλεισμός απειλεί την κοινωνική συνοχή. Για να αποφευχθεί αυτή η απειλή σύμφωνα με τον Ντυρκειμ απαιτείται αφομοίωση στην κυρίαρχη κουλτούρα. Πιο πρόσφατες μεταμοντέρνες χρήσεις του όρου ενσωματώνουν τα πολυπολιτισμικές θεωρήσεις για να εξηγήσουν σύμφωνα με τη Ντυρκειμανή λογική ότι η κυρίαρχη κουλτούρα ακυρώνει και αποκλείει τις κάθε είδους μειονοτικές ομάδες.

Το παράδειγμα αυτό έλκει σημαντικά τις επιστήμες της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας και της εθνογραφίας.

Στο παράδειγμα της «εξειδίκευσης» που συναντάται στο Φιλελευθερισμό ο αποκλεισμός θεωρείται ως αποτέλεσμα της εξειδίκευσης, της κοινωνικής διαφοροποίησης και του οικονομικού καταμερισμού εργασίας. Προσεγγίζει περισσότερο τις μορφές διακρίσεων που εκδηλώνονται στην κοινωνία και που

⁴⁴ Παπαδοπούλου Δ., «Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό», σ.31-41, ΙΝΕ, 16, Αθήνα, 2001.

⁴⁵ Silver H., "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", σ.549, International Labour Review (ILR), vol.133, no.5-6, pp 531-578, 1994.

οδηγούν ορισμένες ομάδες «εκτός» της κοινωνίας. Στο παράδειγμα της εξειδίκευσης ο αποκλεισμός αντανακλά διάκριση. Αυτό το παράδειγμα δίνει έμφαση στη δημιουργία κοινωνικών, οικονομικών, θεσμικών, πολιτισμικών και άλλων αναχωμάτων μεταξύ των ομάδων που περιορίζουν την κοινωνική κινητικότητα και αποκλείουν τις ασθενέστερες ομάδες.⁴⁶ Οι αποκλεισμένοι δεν είναι ελεύθεροι να μετακινούνται ανάμεσα στις διαφορετικές σφαίρες της κοινωνικής ζωής που κυριαρχούνται από διαφορετικές βασικές αξίες και γι αυτό το λόγο ο κοινωνικός αποκλεισμός διαρκώς θα αναπαράγεται.⁴⁷

Το παράδειγμα του «μονοπωλίου» το οποίο συναντάται στο σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο της μεταπολεμικής συναίνεσης και του Κράτους Πρόνοιας. Ισχυρίζεται ότι ο αποκλεισμός είναι αποτέλεσμα μιας ομάδας -εδώ εισάγεται η έννοια της «social closure»- που έχει το μονοπώλιο της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής δύναμης και μπορούν έτσι να εμποδίζουν την ένταξη των «εκτός» στις καταστάσεις που οι κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις έχουν διαμορφώσει για τους «εντός».⁴⁸ Το παράδειγμα αυτό είναι στενά συνδεδεμένο με τις απόψεις του Μαρξ και του Βέμπερ όπου βλέπουν την κοινωνική τάξη (social order) ως καταναγκαστική επιβαλλόμενη από τις ιεραρχημένες σχέσεις.

Σύμφωνα με τους Shucksmith και Philip⁴⁹ υπάρχουν τρεις διαφορετικές και ανταγωνιστικές προσεγγίσεις που επιχειρούν να ορίσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό.

1. Η προσέγγιση περί ενσωμάτωσης σύμφωνα με την οποία η απασχόληση λογίζεται ως η κύρια δύναμη της ενσωμάτωσης τόσο μέσω εισοδήματος, της ταυτότητας και της αυτοεκτίμησης, όσο και μέσω των δικτύων. Συχνά η έννοια αυτή επεκτείνεται και στην έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων.
2. Η προσέγγιση της φτώχειας, σύμφωνα με την οποία τα γενεσιουργά αίτια του αποκλεισμού σχετίζονται με το χαμηλό εισόδημα και την έλλειψη υλικών μέσων.

⁴⁶ Κατσούλης Η. « Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα», Τόμος Α, σ.10, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1999

⁴⁷ Silver H., ο.π., σ. 570.

⁴⁸ Κατσούλης Η., « Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα», Τόμος Α, σ.10, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1999

⁴⁹ Shucksmith M and Philip L, "Social Exclusion in Rural Areas: A Literature Review and Conceptual Framework", Arkleton Centre for Rural Development, The Scottish Executive Central Research Unit, 2002.

3. Η προσέγγιση των περιθωριακών ή κατώτερων τάξεων, σύμφωνα με την οποία οι αποκλεισμένοι παρουσιάζονται ως αποκλίνοντες από τους ηθικούς και πολιτιστικούς κανόνες της κοινωνίας, χαρακτηριζόμενοι από έναν «πολιτισμό φτώχειας» ή έναν «πολιτισμό εξάρτησης» και κατηγορούνται για την φτώχεια τους και την διαγενεακή της μεταφορά..

Όμως κυριαρχεί η άποψη ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός παραπέμπει στην πρώτη προσέγγιση περί ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας, ενώ οι αποκλεισμένοι είναι εκείνοι που δεν ενσωματώνονται σ' αυτή. Αν παραμείνει κανείς σε αυτή την άποψη τότε η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αποβαίνει μονοδιάστατη και μονολιθική. Οι ίδιοι ερευνητές για την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αναφέρουν ότι πρόκειται για την αδυναμία ενός ατόμου ή μιας ομάδας να ενσωματωθεί σε ένα από τα ακόλουθα συστήματα:

1. Το δημοκρατικό και νομικό σύστημα που προωθεί την πολιτειακή ενσωμάτωση (στο επίπεδο των κοινωνικών δικαιωμάτων).
2. Την αγορά εργασίας, που προωθεί την οικονομική ενσωμάτωση.
3. Το σύστημα του κράτους πρόνοιας που προωθεί την κοινωνική ενσωμάτωση.
4. Το σύστημα της οικογένειας και της κοινότητας που προωθεί την διαπροσωπική ενσωμάτωση.

Σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη, Θ., και Παπαδόπουλο, Α. Γ⁵⁰, η ενσωμάτωση των ατόμων στην κοινωνία εξαρτάται και από τα τέσσερα συστήματα. Η πολιτική ενσωμάτωση συνδέεται με την ισότητα ευκαιριών, με τις δυνατότητες που προσφέρονται στους πολίτες στα πλαίσια ενός δημοκρατικού συστήματος και με την πρόσβαση στα κέντρα πολιτικής εξουσίας. Η οικονομική ενσωμάτωση αποτελεί μια βασική διάσταση της κοινωνικής ζωής των ατόμων και αφορά, κυρίως αλλά όχι μόνο, την άσκηση του δικαιώματος στην εργασία. Η κοινωνική ενσωμάτωση αφορά στην πρόσβαση σε μια σειρά κοινωνικές υπηρεσίες που προσφέρονται από το κράτος, χωρίς όμως αυτή η πρόσβαση να αποτελεί κοινωνικό στίγμα. Η διαπροσωπική ενσωμάτωση αναφέρεται στη σημασία της οικογένειας και των φίλων, των γειτόνων και των κοινωνικών δικτύων που προσφέρουν φροντίδα, συντροφιά και ηθική

⁵⁰ Ιωσηφίδης Θ - Παπαδόπουλος Γ. Α, «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο», σ. 114, στο Παπαδόπουλος Γ. Α (επιμ) *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο* Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004. σ.120.

στήριξη στα άτομα όταν αυτά την χρειάζονται. Ο κοινωνικός αποκλεισμός συμπερασματικά συνδέεται με εκείνα τα προβλήματα και τις διαδικασίες που αποκλείουν τμήματα του πληθυσμού από τα τέσσερα αυτά συστήματα και άρα εισάγουν την έννοια της «δυαδικής κοινωνίας» ή της κοινωνίας διαφορετικών ταχυτήτων, η οποία προσφέρει διαφορετικό βαθμό πρόσβασης σε διαφορετικές ομάδες ατόμων με κριτήρια τα κοινωνικοοικονομικά, εθνικά ή πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά.

2.2. Η συζήτηση για τη φτώχεια και τον Κοινωνικό Αποκλεισμό στον Αγροτικό Χώρο.

Η ύπαιθρος από τόπος μόνιμης κατοικίας και απασχόλησης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού μετατράπηκε μεταπολεμικά σε ανεπιθύμητη περιοχή σε πολλά επίπεδα. Ως τόπος κατοικίας ήταν απομονωμένος και ανασφαλής χωρίς τις υποδομές και τις υπηρεσίες που έχει ανάγκη ο σύγχρονος πολίτης αλλά και η σύγχρονη επιχείρηση. Ως τόπος οικονομικής δραστηριότητας δεν προσέφερε πολλές ευκαιρίες πέρα από την ενασχόληση με την αγροτική παραγωγή, και ως ιδεολογικός χώρος συνδέθηκε με την «συντήρηση» την «στέρηση» -τόσο σε οικονομικούς όσο και σε κοινωνικούς όρους- και τις «οπισθοδρομικές ιδέες» σε αντίθεση με την «πρόοδο» και τον «εκσυγχρονισμό» των πόλεων.⁵¹

Ωστόσο η μελέτη φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην ύπαιθρο συχνά παραπέμπει σε διερεύνηση εκτός των αγροτικών περιοχών για να καταδειχτούν τα αίτια και οι παράγοντες που συνδέονται μ' αυτές.

Η πλειοψηφία των αναλύσεων της κοινωνικής μειονεξίας στην ελληνική ύπαιθρο, είτε παραμένουν σε εθνικό επίπεδο, είτε αφορούν κυρίως ζητήματα αστικής ανάπτυξης και ουσιαστικά εντάσσονται στις γενικές μελέτες για την ελληνική οικονομία και κοινωνία. Ως εκ' τούτου μόνο έμμεσα θα μπορούσε κανείς να προσεγγίσει το ζήτημα της φτώχειας- και πολύ περισσότερο της «σχετικής

⁵¹ Γούσιος Δ, *Ύπαιθρος, Αγροτικός Χώρος και Μικρή Πόλη από την γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη* .στο: Οικονόμου Δ, Πετράκος Γ (επιμ), «Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας –Gutenberg, Βόλος, σ 157-207.

φτώχειας»- στον ελληνικό αγροτικό χώρο, καθώς έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην υπανάπτυξη και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο αστικός χώρος⁵².

Παρ' όλο λοιπόν που μέχρι σήμερα δεν έχει διενεργηθεί μια συστηματική μελέτη που να αφορά ζητήματα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο, μπορούμε να αναφερθούμε σε έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί για συγκεκριμένες ομάδες στόχους. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για την μελέτη των Μωυσίδη Α, Ανθοπούλου Θ και Ντύκεν Μ.Ν με τίτλο: *Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο. Συνθήκες Διαβίωσης και Ώψεις Κοινωνικού Αποκλεισμού*, όπου γίνεται μια προσπάθεια διερεύνησης των ερωτημάτων που αναφέρονται στις συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων αγροτών και μιας πρώτης ταξινόμησης των προβλημάτων τους. Μέσα από την εν' λόγω μελέτη καταδεικνύεται μια σειρά από ζητήματα που επισκιάζονται και άρα αγνοούνται από την ευρύτερη κοινωνία κάτω από εξωραϊσμένες και ειδυλλιακές αντιλήψεις για τις συνθήκες και τις δυνατότητες διαβίωσης στην αγροτική κοινότητα.

Μια δεύτερη έρευνα -με τίτλο: *Οι Μικροί Γεωργοί στην Ελλάδα. Ποιοι θα Επιβιώσουν και Πως*- έχει πραγματοποιηθεί από τους Σαφιλίου Κ και Παπαδόπουλο Γ Α, με στόχο την μελέτη των συνθηκών ένταξης ή αποκλεισμού των μικρών γεωργών από το γεωργικό επάγγελμα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται και στις γυναίκες αγρότισσες που ενώ δραστηριοποιούνται αρκετά στη γεωργική εργασία, αποκλείονται από το γεωργικό επάγγελμα, με το να μη γίνονται δεκτές σαν μέλη γεωργικών συνεταιρισμών ή ακόμα και να μην επιλέγονται για γεωργική εκπαίδευση και κατάρτιση που επιδοτούνται από την Ε.Ε.

Αξιόλογη χαρακτηρίζεται και η συμβολή -στην ελληνική βιβλιογραφία- των Ιωσηφίδη Θ και Παπαδόπουλο Γ.Α οι οποίοι, παραθέτοντας ένα άρθρο με τίτλο: *«Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο»*, διερευνούν τη δυνατότητα κατάρτισης ενός αναλυτικού εννοιολογικού πλαισίου για τη μελέτη της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο. Πρόκειται για μία ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας επιχειρώντας να αποσαφηνίσουν τα βασικά χαρακτηριστικά και τις μεθόδους προσέγγισης των εν' λόγω φαινομένων στην Ελλάδα, αποτολμώντας σε τελική φάση, το δύσκολο εγχείρημα της μεταφοράς της συζήτησης στον αγροτικό χώρο.

⁵² Ιωσηφίδης Θ - Παπαδόπουλος Γ. Α, ο.π, σ. 114.

Σε ότι αφορά την παρούσα εργασία, στις ενότητες που ακολουθούν επιχειρείται -αρχικά- μια σύντομη αναδρομή στις βασικές εννοιολογήσεις του «αγροτικού» και της «αγροτικότητας», εννοιολογήσεις που αντιπροσωπεύουν την ιστορικότητα του αγροτικού χώρου, αλλά και μια κοινωνικοοικονομική βάση για να στηριχθεί η ανάλυση των αλλαγών και των χαρακτηριστικών που συνδέονται με την ανισότητα και την κοινωνική μειονεξία. Βασικά ζητήματα που τίθενται προς διερεύνηση είναι οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στον αγροτικό χώρο και οι σοβαρές επιπτώσεις που έχουν στην ευημερία των κατοίκων σε όλους τους τομείς της ζωής τους, καθώς και η εξέταση κρίσιμων εννοιών, που συνδέονται με την βιώσιμη και αειφόρο ανάπτυξη στην ελληνική ύπαιθρο, όπως είναι η αγροτική στέρηση, το αγροτικό μειονέκτημα η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός.

2.2.1 Αγροτικός Χώρος και Αγροτικότητα.

Ο αγροτικός χώρος είναι ο προαιώνιος εκείνος χώρος στον οποίο η διάσπαρτη παρουσία των ανθρώπων στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο συνδυάζεται με τις πληθυσμιακές συγκεντρώσεις και τη συνεκτική και υποχρεωτικά πολυλειτουργική -σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο- οργάνωση των μικρών κοινοτήτων. Είναι ο χώρος στον οποίο οι έντονες γεωμορφολογικές, και κατ' επέκταση παραγωγικές διαφορές, επιβάλλουν άλλες μορφές οργάνωσης της ζωής, ενώ διαμορφώνουν και διαφορετικές αξίες και νοοτροπίες. Η για αιώνες παραγωγική στρατηγική της αυτάρκειας στο πλαίσιο, κυρίως, του νοικοκυριού, η αυξημένη αυτοκατανάλωση και η αναπαραγωγή με όρους κυρίως κλειστής οικονομίας, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική απομόνωση ή τουλάχιστον τη δυσκολία των μετακινήσεων αποτέλεσαν τη βάση για τη διαμόρφωση συλλογικών μηχανισμών και λειτουργιών που εγγυούνταν την αναπαραγωγή αυτή.⁵³

Στην Ελλάδα ο αγροτικός χώρος, αντιπροσωπεύει σχεδόν, το 80% του εδάφους της ελληνικής επικράτειας και σ' αυτόν ζει το 40% περίπου του πληθυσμού.

⁵³ Μωυσίδης Α, Ανθοπούλου Θ, Ντύκεν Μ.Ν, «Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο. Συνθήκες διαβίωσης και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού. Μελέτη περίπτωσης σε δύο κοινότητες», Εκδ. Gutenberg Αθήνα 2002.

Από τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι η μεγάλη παραγωγική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική πολυμορφία, η μεγάλη γεωγραφική διαφοροποίηση και μια μοναδική φυσική ποικιλότητα. Με βάση τα χαρακτηριστικά των αγροτικών διαρθρώσεων, τα φυσικογεωγραφικά χαρακτηριστικά και τη μορφή των αγροτικών περιοχών, ο αγροτικός χώρος μπορεί να ταξινομηθεί στις εξής βασικές κατηγορίες: (α) ορεινές και ημιορεινές αγροτικές περιοχές με μειονεκτικές διαρθρώσεις (β) περιοχές με υψηλή εξάρτηση από την γεωργική δραστηριότητα και με ανάπτυξη επικεντρωμένη γύρω από αυτήν ή αγροτικές περιοχές εντατικής γεωργίας (γ) μεικτές αγροτικές περιοχές με ανάπτυξη επικεντρωμένη γύρω από τον τουρισμό (δ) περιαισθητικές αγροτικές περιοχές (ε) αγροτικές περιοχές περιβαλλοντικά ευαίσθητες ή με προστατευόμενο περιβάλλον και (στ) μικρά νησιά, που αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία του ευρύτερου αγροτικού χώρου⁵⁴

Οι αλλαγές τις οποίες επιβάλλουν ή προαναγγέλλουν η αναδιάρθρωση της παγκόσμιας γεωργίας και ο διεθνής ανταγωνισμός, ωθούν την ελληνική ύπαιθρο προς ριζικούς μετασχηματισμούς.⁵⁵ Ο αγροτικός χώρος δεν νοείται πια ως ένας παραδοσιακός ή υπολειμματικός χώρος, ούτε επίσης ως ένας χώρος που είναι καταδικασμένος να φθίνει.

Η ύπαιθρος περισσότερο ανοιχτή και ευαίσθητη σήμερα στις κοινωνικές αλλαγές, ωθείται και παροτρύνεται μέσω προγραμμάτων και συνεχώς εξατομικευμένων στενών χωρικών σχέσεων προς την ανακάλυψη “νέων χώρων” στο εσωτερικό της.⁵⁶ Για παράδειγμα, η εφαρμογή της κοινοτικής πρωτοβουλίας LEADER (Δεσμοί Μεταξύ των Δράσεων για την Ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας) για την ολοκληρωμένη αγροτική ανάπτυξη σε τοπικό επίπεδο αντανακλά -ακριβώς- τη νέα αντίληψη σχετικά μ’ ένα πολυλειτουργικό αγροτικό χώρο όπου το ειδικό βάρος της γεωργίας μειώνεται ενώ γίνεται προσπάθεια να αναπτυχθούν εξωγεωργικές δραστηριότητες με κυρίαρχο τον τουρισμό και τις δραστηριότητες αναψυχής.⁵⁷ Πιο συγκεκριμένα έχει γίνει πια κατανοητό, ότι ο αγροτικός χώρος δεν

⁵⁴ Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε. «Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης», σ. 54, Νοέμβριος 2002 στο: <http://www.minenv.gr/11/12/123/12306/g12306002.htm>

⁵⁵ Γούσιος Δ, «Υπαιθρος, αγροτικός χώρος και μικρή πόλη: από τη γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη», σ. 157, στο: Οικονόμου Δ - Πετράκος Γ, *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Παν/κες Εκδ. Θεσσαλίας - Gutenberg, Βόλος 1999.

⁵⁶ Γούσιος Δ, ο.π σ. 158,.

⁵⁷ Ανθοπούλου Θ, «Απο τα γεωργικά συστήματα στις νέες λειτουργίες του αγροτικού χώρου: Τάσεις και σύγχρονες προσεγγίσεις της αγροτικής γεωγραφίας», σ. 115, πρακτικά 1ης επιστημονικής ημερίδας

αποτελεί αποκλειστικό πεδίο της γεωργίας, αλλά ότι η γεωργία παράγει και καταναλώνει με το δικό της τρόπο τον αγροτικό χώρο. Ως εκ' τούτου η αγροτική ανάπτυξη εκτείνεται πέρα από την ανάπτυξη της γεωργίας, συμπεριλαμβάνοντας και άλλους τομείς, στοιχειοθετώντας ένα σύνθετο σύνολο ακόμα και αντιφατικών μεταξύ τους χαρακτήρων.⁵⁸

Οι κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που υφίσταται η ελληνική ύπαιθρος, και που είναι -μεταξύ άλλων- αποτέλεσμα της ανάπτυξης της πολυαπασχόλησης, μειώνουν το χάσμα μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου και συμβάλουν στην παραπέρα πρόοδο του κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά και πολιτικά απομονωμένου και πολλές φορές περιθωριοποιημένου αγροτικού χώρου.⁵⁹ Καθοριστικό ρόλο σ' αυτό αποτελεί βέβαια και το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια έχουν βελτιωθεί με σημαντικά έργα τα δίκτυα υποδομών και επικοινωνίας σε ολόκληρη τη χώρα, συντελώντας στη μείωση της χρονοαπόστασης, με αποτέλεσμα να πλησιάζουν οι δυσπρόσιτες και απομονωμένες περιοχές -όπως οι ορεινοί και οι νησιωτικοί οικισμοί- προς τα αστικά κέντρα. Αυτή η άρση της απομόνωσης, δεν φαίνεται να επηρεάζει κατ' αρχήν την αγροτική έξοδο. Είναι βέβαιο όμως ότι συμβάλει στη διατήρηση στενών κοινωνικών επαφών μεταξύ των αστικών κέντρων και των αγροτικών οικισμών, γεγονός που διευκολύνει την διάδοση του αστικού τρόπου ζωής και κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο.⁶⁰

Παρ' όλο, λοιπόν, που η ελληνική ύπαιθρος χαρακτηρίζεται ακόμα από μια σημαντική οικονομική εξάρτηση από τη γεωργική δραστηριότητα, η γεωργία από μόνη της δεν αποτελεί πλέον μοχλό ανάπτυξης της απασχόλησης και πηγή οικογενειακού εισοδήματος, ακόμα και στις περιοχές εκείνες που εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από τη γεωργική παραγωγή. Με άλλα λόγια, η γεωργία κρίνεται ως αναγκαία, όχι όμως και ως επαρκής συνθήκη για την ανάπτυξη της υπαίθρου.⁶¹ Συνέπεια όλων αυτών -αναφέρει ο Λουλούδης- είναι, οι γεωργοί, οι οποίοι είναι

του συλλόγου φοιτητών τμήματος Γεωγραφίας του Παν/μιου Αιγαίου με θέμα: *Διαστάσεις της σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές & επαγγελματικές προοπτικές, διεπιστημονικότητα & εφαρμογές*, Μυτιλήνη 22 Μαΐου 1999.

⁵⁸ Bryden J, "Prospects for Rural Areas in an Enlarged Europe" p. 389, *Journal of Rural Studies*, τομ. 10, τχ. 4, σ. 387-394.

⁵⁹ Δαμιανός Δ, Κασίμης Χ, Μωυσίδης Α, Ντεμούσης Μ, «Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα», Ίδρυμα Μεσογ. Μελετών, επανεκδ. Αθήνα 1995, σ. 18.

⁶⁰ Αυγερινού Σ, Ηλιοπούλου Π, «Ελληνική γεωργία και το σύστημα των οικισμών», σ. 105, στο: Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τχ. 4, Μάιος 1991.

⁶¹ Κόρακας Α, «Που βαδίζει η Κοινή Αγροτική Πολιτική», σ. 37, πρακτικά διημερίδας Γεωπονικού Παν/μιου Αθηνών, με θέμα: *Το αγροτικό πρόβλημα της Ελλάδας*, 7 - 8 Μαΐου 1997.

λιγότεροι ποσοτικά, ενθαρρύνονται να αποκτήσουν επιχειρηματικές ικανότητες, να διαφοροποιήσουν την παραγωγική τους εκμετάλλευση, να συμπληρώσουν τα εισοδήματά τους από εξωγεωργικές δραστηριότητες και συνάμα να γίνουν φύλακες του περιβάλλοντος.⁶²

Η συγκράτηση της αγροτικής εξόδου, δεν σημαίνει όμως και την παράλληλη ενίσχυση ή διατήρηση της “αγροτικότητας” του αγροτικού χώρου. Ο αγροτικός χώρος σήμερα “απο-αγροτοποιείται” με την έννοια ότι όλο και περισσότερο χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό, τόσο στο επίπεδο του νοικοκυριού όσο και στο ατομικό επίπεδο, αγροτικών και μη αγροτικών δραστηριοτήτων, χωρίς μάλιστα συχνά οι πρώτες να κατέχουν και τη σημαντικότερη θέση.⁶³ Παράλληλα η οικονομική παρακμή πρώην γεωργικά ανεπτυγμένων περιοχών, η μείωση του γεωργικού εργατικού δυναμικού και η φθίνουσα πορεία του γεωργικού τομέα στην οικονομία της χώρας, αποτελούν χαρακτηριστικές πλευρές αυτού που μπορεί να περιγραφεί ως διαδικασία “απο-αγροποίησης της υπαίθρου”,⁶⁴ επισημαίνοντας -με την εμφύτευση νέων αστικού τύπου επαγγελμάτων- το χαρακτήρα της νέας κοινωνικής διαστρωμάτωσης στον αγροτικό χώρο, σε μία εποχή συρρίκνωσης της γεωργίας.⁶⁵

Ακόμα και αν το τοπίο παραμένει έντονα αγροτικό, λόγω της κυριαρχίας των αγρό-δασικών χρήσεων γης, το ειδικό βάρος των εξωγεωργικών δραστηριοτήτων - ακόμα και σε εποχιακή βάση- μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την επιβίωση και αναπαραγωγή της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας.⁶⁶ Άλλωστε, όπως γράφει και ο Κασίμης, η αυξανόμενη χρήση του αγροτικού χώρου για δραστηριότητες καταναλωτικού, ψυχαγωγικού χαρακτήρα και όχι αποκλειστικά ή κύρια για την πρωτογενή παραγωγή, έχει οδηγήσει σε μία αμφισβήτηση της εικόνας του ορισμού του αγροτικού στοιχείου, διαμορφώνοντας νέες ιδιαιτερότητες ευκαιριών τοπικής

⁶² Λουλούδης Λ, «Γεωπολιτικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο αγροτικός της Νότος», σ. 100, στο: Λουλούδης Λ - Μπεόπουλος Ν, *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαίθρου*, Γεωπονικό Παν/μιο Αθηνών, εκδ. Στοχαστής, 1999.

⁶³ Δαμιανός Δ, Κασίμης Χ, Μουσιδής Α, Ντεμούσης Μ, «Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα», Ίδρυμα Μεσογ. Μελετών, επανεκδ. Αθήνα 1995, σ. 66.

⁶⁴ Παπαδόπουλος Α, «Η αγροτική αναδιάρθρωση και η γεωργία: Προς μια πολιτική οικονομία του αγροτικού χώρου», σ. 33, στο: Λουλούδης Λ - Μπεόπουλος Ν, *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαίθρου*, Γεωπονικό Παν/μιο Αθηνών, εκδ. Στοχαστής, 1999.

⁶⁵ Λουλούδης Λ, ο.π, σ. 100

⁶⁶ Ανθοπούλου Θ, «Από τα γεωργικά συστήματα στις νέες λειτουργίες του αγροτικού χώρου: Τάσεις και σύγχρονες προσεγγίσεις της αγροτικής γεωγραφίας», πρακτικά 1ης επιστημονικής ημερίδας του συλλόγου φοιτητών τμήματος Γεωγραφίας του Παν/μιου Αιγαίου με θέμα: *Διαστάσεις της σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές & επαγγελματικές προοπτικές, διεπιστημονικότητα & εφαρμογές*, Μυτιλήνη 22 Μαΐου 1999, σ. 116.

ανάπτυξης, νέες ταυτότητες, αλλά και νέες διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής του αγροτικού πληθυσμού. Μια “νέα αγροτικότητα” -συνεχίζει- αναδύεται στον ελληνικό αγροτικό χώρο, της οποίας οι δυνατότητες συνδέονται πια με τις προκλήσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της παγκοσμιοποίησης.⁶⁷

Η γνωστή παραδοσιακή ταύτιση, λοιπόν, του αγροτικού χώρου με τη γεωργική απασχόληση και την ιδιοκτησία γεωργικής γης, παύει να αποτελεί προϋπόθεση για τον ορισμό του τι συνιστά το “αγροτικό” σε σχέση με το κατ’ εξοχήν “αστικό”.⁶⁸ Παράλληλα, έντονος προβληματισμός προκύπτει για τα κριτήρια εκείνα που ορίζουν την έννοια του αγροτικού ή μη αγροτικού. Πρακτικά ο αγροτικός χώρος προσδιορίζεται με βάση το πληθυσμιακό κριτήριο. Οι μικρές διοικητικές κοινότητες χαρακτηρίζονται, κατά κανόνα, ως αγροτικές. Το κριτήριο αυτό όμως μοιάζει ανεπαρκές να οριοθετήσει το διευρυνόμενο με εξωγεωργικές δραστηριότητες και λειτουργίες αγροτικό χώρο, που ολοένα και περισσότερο ενσωματώνεται χωροοικονομικά στον αστικό, τείνοντας να καταργήσει τη διπολική σχέση πόλη – ύπαιθρος, ενώ παράλληλα η αδυναμία συμμετοχής του ύπαιθρου χώρου στις διαδικασίες σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών και δράσεων που τον αφορούν εμφανίζεται καθοριστική για την πορεία και τη συνοχή του.⁶⁹

Ύστερα από όλες αυτές τις αλλαγές που συμβαίνουν και οι οποίες έχουν σκοπό να δημιουργήσουν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για μια ολοκληρωμένη ανάπτυξη του γεωργικού τομέα και του αγροτικού χώρου γενικότερα, γεννιέται η ανάγκη αντικατάστασης του όρου “αγροτικός χώρος” και η υιοθέτηση του όρου “ύπαιθρος” ή “ύπαιθρος χώρος”. Ο ύπαιθρος χώρος ως έννοια υιοθετείται για να ενσωματώσει και να εκφράσει τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που εκδηλώνονται στο εσωτερικό της υπαίθρου και που ξεπερνούν το “γεωργικό” φαινόμενο γιατί ακριβώς αφορούν όλο και περισσότερο το σύνολο της κοινωνίας (περιβάλλον, απασχόληση, τεχνολογίες κ.τ.λ). Με άλλα λόγια, η θεώρηση της ανάπτυξης της υπαίθρου, δεν περιορίζεται πλέον στο γεωργικό τομέα, ούτε στις

⁶⁷ Κασίμης Χ, «Από την αγροτική οικογένεια στην παγκοσμιοποίηση», δημοσ. άρθρο στην εφημερίδα “Το Βήμα” 19 Δεκεμβρίου 1999.

⁶⁸ Παπαδόπουλος Α, ο.π. σ. 36

⁶⁹ Γούσιος Δ, «Ύπαιθρος, αγροτικός χώρος και μικρή πόλη: από τη γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη», σ. 173, στο: Οικονόμου Δ - Πετράκος Γ, *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Παν/κες Εκδ. Θεσσαλίας - Gutenberg, Βόλος 1999.

κάθετες ενσωματώσεις, θεσμικές, διοικητικές και οικονομικές που αναπτύσσονται γύρω απ' αυτόν, αλλά εκτείνεται και προς τους άλλους τομείς της οικονομίας.⁷⁰

Και ενώ αναφέρθησαν παραπάνω, οι απόψεις περί «αποαγροτοποίησης» της υπαίθρου και την άρση της κυριαρχίας της γεωργίας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη των Παπαδόπουλου Α.Γ και Πατρώνη Β⁷¹ οι οποίοι υποστηρίζουν ότι παρ' όλη την πεποίθηση ότι το «αγροτικό» οδεύει προς το τέλος, κυρίως λόγω της άλωσης της γεωργίας ως παραδοσιακή παραγωγική δραστηριότητα, του μοντέλου του εκσυγχρονισμού και της βιομηχανοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, η ύπαιθρος -ανανεωμένη μέσα από τις νέες δραστηριότητες και λειτουργίες της (rural revival)- εξακολουθεί να αποτελεί έναν ζωτικό χώρο και αντί να «αποαγροτοποιηθεί» διατηρεί τα «αγροτικά» χαρακτηριστικά της, - ενσωματώνοντας μάλιστα και μη αγροτικά στοιχεία- έτσι ώστε το ζήτημα της αγροτικής ανάπτυξης να παραμένει σήμερα περισσότερο επίκαιρο από ποτέ. Το περιεχόμενο των εννοιών -συνεχίζουν- «αγροτικό» και «αγροτική ανάπτυξη» παραμένει διαφιλονικούμενο, την ίδια στιγμή που η σημασία τους διατηρείται ακέραια για το σχεδιασμό και την άσκηση πολιτικών στον αγροτικό χώρο. Τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), γίνεται λόγος για «επανεφεύρεση του αγροτικού», με την παρουσία πλήθους εννοιολογήσεων.

Σύμφωνα με τον Halfacree⁷², και ύστερα από μια συστηματοποίηση των διαφόρων ορισμών που έχουν αποδοθεί κατά καιρούς σε ότι αφορά την έννοια του αγροτικού, το «αγροτικό» μπορεί να νοηθεί είτε ως «κοινωνική αναπαράσταση», δηλαδή σαν εικόνα, είτε ως «τοπικότητα», δηλαδή σαν τοπική και γεωγραφική αναφορά. Σύμφωνα με την πρώτη εννοιολόγηση το «αγροτικό είναι μια α-χωρική έννοια που αναφέρεται σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά και δεν ανάγεται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές τοποθεσίες. Έτσι υπάρχουν πολλαπλές κατασκευές του αγροτικού που συνδέονται με συγκεκριμένα συλλογικά δρώντα υποκείμενα (πχ. κοινωνικές ομάδες, τάξεις), με συγκεκριμένους τόπους, συγκεκριμένες χρονικές

⁷⁰ Μωυσίδης Α, Ντύκεν Μ, «Περιοριστικός αγροτικός χώρος στην Ελλάδα. Το παράδειγμα της Αττικής», σ. 160, στο: Κασίμης Χ - Λουλούδης Λ, *Υπαιθρος Χώρα, η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΕΚΚΕ, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1999.

⁷¹ Παπαδόπουλος Α.Γ.- Πατρώνης Β. «Αειφόρος Αγροτική Ανάπτυξη: Πολυλειτουργικότητα της Γεωργίας και Κοινωνική Οικονομία», στο: Μπεριάτος Η-Ψαλτόπουλος Δ, (επιμ), *Περιβάλλον και Ανάπτυξη της Υπαιθρου, Οικονομικές, Γεωγραφικές και Περιβαλλοντικές Πτυχές*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003, σ. 181-202.

⁷² Halfacree K, (1993) "Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural" *Journal of Rural Studies*, τομ.9, τχ. 1, σ. 23-37.

περιόδους και περιλαμβάνουν διαφορετικές κατηγορίες όπως γεωργία, μη-αστικό περιβάλλον, φύση, αναψυχή, ανοιχτός χώρος, παράδοση κτλ. Αναλύοντας την δεύτερη εννοιολόγηση, το «αγροτικό» θεωρείται ως ένας ιδιαίτερος τύπος χώρου που κατέχει μια συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία και η φυσιογνωμία του αντανακλάται στα φυσικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά αυτής της τοποθεσίας. Οι αγροτικές περιοχές περιγράφονται στη βάση τοπογραφικών χαρακτηριστικών, χρήσεων γης, κοινωνικής σύνθεσης του πληθυσμού, τρόπου ζωής, είδους εργασίας, τύπου οικονομικής δραστηριότητας, σχέσης με άλλες περιοχές και τέλος στη βάση διαφορετικών τύπων γεωγραφικών περιοχών.

Στηριζόμενος σ' αυτή τη διάκριση ο Gray⁷³, υπογραμμίζει την ύπαρξη τεσσάρων διαφορετικών φάσεων κατασκευής του «αγροτικού» σε σχέση πάντοτε με την ΚΑΠ, οι οποίοι συνοψίζονται ως εξής: α) *Το αγροτικό ως κοινωνική αναπαράσταση για την κατασκευή της ΚΑΠ*, όπου η έννοια του αγροτικού συνδύαζε τη γεωργία με τον αγροτικό χώρο, η γεωργία είναι κυρίαρχη δραστηριότητα και ο αγροτικός χώρος λειτουργεί, κυρίως, ως πεδίο της γεωργίας. β) *Το αγροτικό ως τοπικότητα για την εφαρμογή της ΚΑΠ*, όπου η εμφάνιση -κατά τις δεκαετίες του '70 και '80- του «γεωργικού» και του «αγροτικού» προβλήματος οδήγησαν στη λήψη μέτρων για την συρρίκνωση της παραγωγής γεωργικών προϊόντων από τη μια, και την στήριξη των τιμών και την ανάπτυξη και βελτίωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων από την άλλη. γ) *Το αγροτικό ως κοινωνική αναπαράσταση για την αναθεώρηση της ΚΑΠ*, όπου υπογραμμίζεται η αλλαγή της σχέσης ανάμεσα στη γεωργία και την αγροτική κοινωνία. Εδώ ο αγροτικός χώρος καταλαμβάνει την κυρίαρχη θέση και περιλαμβάνει τη γεωργία της οποίας η σημασία μειώνεται. Αποτέλεσμα αυτού είναι ο αγροτικός χώρος να περικλείει μια σειρά ετερογενών δραστηριοτήτων και γεωγραφικών τύπων, μιας και υπάρχουν πια περιοχές που, αν και η γεωργία παίζει ακόμα σημαντικό ρόλο, αντιμετωπίζουν γεωργικό μαρασμό εξαιτίας της συρρίκνωσης του πληθυσμού και της έλλειψης ευκαιριών για απασχόληση, περιοχές που αντιμετωπίζουν την πίεση της σύγχρονης ζωής εξαιτίας της εισροής πληθυσμού και του ανταγωνισμού για τη χρήση των εδαφικών πόρων μεταξύ των διαφορετικών παραγωγικών τομέων, καθώς και αγροτικές περιοχές αρκετά περιθωριακές που χαρακτηρίζονται από σημαντικό μαρασμό και πληθυσμιακή

⁷³ Gray J, (2000) "The common Agricultural Policy and the Re-Invention of the rural in the European Community" *Sociologia Ruralis*, τομ 40, τχ 1, σ. 30-52.

κατάρρευση και όπου υπάρχουν μικρές δυνατότητες για οικονομική διαφοροποίηση. Και δ) Το αγροτικό ως τοπικότητα για το σχεδιασμό και την εφαρμογή της νέας ΚΑΠ, όπου το αγροτικό περιλαμβάνει μια πολλαπλότητα χώρων, που νοσηματοδοτούνται πολιτισμικά και όχι απλώς ως ένα σύνολο αντικειμενικά καθορισμένων περιοχών.

Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο λοιπόν η ύπαιθρος δεν είναι απλώς ένας γεωγραφικός τόπος στο χάρτη, αλλά αντιπροσωπεύει μια οικονομική και κοινωνική οντότητα, ένα συστατικό μέρος της κοινωνικής δομής, παρ' όλο που πολλές φορές γίνεται αντιληπτή κατά τρόπο υπολειμματικό σε σχέση με τον αστικό κόσμο. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Παπαδόπουλος Γ. Α⁷⁴, «η χρήση του όρου «ύπαιθρος» δεν συνεπάγεται απλώς την υπογράμμιση της σημασίας του φυσικού περιβάλλοντος για την συνολική εξέταση του αγροτικού χώρου, αλλά επισημαίνει και την ανάγκη θέασης του αγροτικού χώρου ως ένα πεδίο που υφίσταται πολλαπλές δράσεις, διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες και ετερογενείς χρήσεις των φυσικών πόρων, ενώ δρουν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και κοινωνικά στρώματα με αντικρουόμενες αντιλήψεις για την ανάπτυξη του χώρου»

2.2.2 Οικονομική και Κοινωνική Συνοχή στον Αγροτικό Χώρο.

Ο αγροτικός χώρος, μέχρι σήμερα πολωμένος στη βάση των γεωργικών επιδόσεων και των γεωγραφικών περιορισμών μεταξύ δυναμικών και φτωχών σε γεωργικούς πόρους περιοχών, αλλά και «ακινητοποιημένος» σ' ένα σταθερότυπο γεωργικής παραγωγής ανάλογα με την περιοχή, μετασχηματίζεται γοργά υπό την επίρεια της κινητικότητας τόσο των ανθρώπων όσο και των δραστηριοτήτων, των λειτουργιών και των τοπίων.⁷⁵

Οι διάφορες ταξινομήσεις της υπαίθρου με βάση τις παραγωγικές ζώνες, τα διοικητικά όρια και τις ποικίλες τυπολογίες, οι οποίες ορίζονται και προσδιορίζονται με τη χρήση ποσοτικοποιήσιμων δεικτών, όπως το ανάγλυφο, η απόσταση, τα όρια-

⁷⁴ Παπαδόπουλος Γ. Α. «Το Διακύβευμα της Αγροτικής Ανάπτυξης» σ. 14, στο: Παπαδόπουλος Γ. Α. (επιμ) *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.

⁷⁵ Ανθοπούλου Θ, «Γεωγραφικές Διαφοροποιήσεις, Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις του Ύπαιθρου Χώρου», σ. 128. Στο Ανθοπούλου Θ, Μωυσίδης Α, (Επιμ), «Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα; Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα», Gutenberg, Αθήνα 2001,

σύνορα, οι χρήσεις γης, η πυκνότητα κτλ, αποδεικνύονται συχνά ανεπαρκή στο να ερμηνεύσουν τα σύνθετα φαινόμενα και τις διαδικασίες μετασχηματισμού του αγροτικού χώρου καθώς και τις μεταβαλλόμενες σχέσεις πόλης- υπαίθρου.

Άλλωστε και η κοινωνικοοικονομική ανάλυση των αγροτικών περιοχών υπογραμμίζει την ύπαρξη ενός μωσαϊκού που περιλαμβάνει *ευνοημένες, ενδιάμεσες και λιγότερο ευνοημένες* αγροτικές ζώνες⁷⁶.

Κινούμενη στο ίδιο πνεύμα η Ανθοπούλου αναφέρει ότι ο F. Pingaud, σε μια μαρξιστική προσέγγιση διακρίνει τρεις τύπους αγροτικών χώρων ανάλογα με το βαθμό ενσωμάτωσης στον κοινωνικό σχηματισμό: α) *τους ενσωματωμένους χώρους*, με τις πιο προχωρημένες οικονομικές δραστηριότητες παραγωγής (γεωργία βιομηχανία) και αναπαραγωγής (κατοικία, τουρισμός) και των οποίων η κοινωνική δομή δεν απέχει ιδιαίτερα από τις αστικές περιοχές, β) *τους χώρους αναμονής*, οι οποίοι δεν αποτέλεσαν αντικείμενο εκσυγχρονισμού ή σημαντικού μετασχηματισμού κυρίως λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, αλλά διατήρησαν μια κάποια παραδοσιακή δραστηριότητα. Τέτοιες περιοχές είναι οι ορεινές και δυσπρόσιτες. Και γ) *τους χώρους σε επιτήρηση*, που είναι υποβαθμισμένοι υλικά και κοινωνικά, δεν είναι όμως στην πραγματικότητα εγκαταλελειμμένοι, με την έννοια ότι επιτηρούνται από το σύνολο της κοινωνίας.⁷⁷

Με τη σειρά της η Ανθοπούλου επιχειρεί μια νέα ταξινόμηση των αγροτικών περιοχών του ελληνικού χώρου, που ξεφεύγει από τη λογική του γεωγραφικού ντετερμινισμού λαμβάνοντας υπόψη το βαθμό ενσωμάτωσης νέων λειτουργιών και οικονομικών δραστηριοτήτων. Διακρίνει λοιπόν την υπαίθρο σε: τρεις κατηγορίες: Α) *Περιοχές ενσωματωμένες* στο ευρύτερο παραγωγικό και κοινωνικό σύστημα, που είναι κυρίως οι πεδινές περιοχές εντατικής γεωργίας και οι περιαστικές, τουριστικά ανεπτυγμένες. Η ευρωστία των περιοχών αυτών οφείλεται κατά κύριο λόγο στις ευνοϊκές γεωγραφικές και γεωμορφολογικές συνθήκες, αλλά και στις εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές. Οι περιοχές αυτές εντοπίζονται κυρίως γύρω από τον αποκαλούμενο αναπτυξιακό άξονα S που ταυτίζεται με το εθνικό οδικό δίκτυο Πάτρας-Αθήνας-Θεσσαλονίκης-Καβάλας, επωφελούμενες από τις οικονομίες γειννίασης με τα μεγάλα αστικά και αγρό-βιομηχανικά κέντρα.

⁷⁶ Παπαδόπουλος Γ. Α, ο.π σ. 29.

⁷⁷ Ανθοπούλου Θ, ο.π, σ 116.

Β) *Περιοχές περιθωριοποιημένες*: ορεινές και απομονωμένες περιοχές, νησιωτικές και απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα, φτωχές σε φυσικούς και οικονομικούς πόρους, οι περιθωριακές και φθίνουσες περιοχές αφορούν το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής ενδοχώρας της Ελλάδας που διατρέχεται από την οροσειρά της Πίνδου από τη ΒΔ Μακεδονία και Ήπειρο ως την προέκταση της στον Ταΰγετο στην κεντρική και νότια Πελοπόννησο. Αφορούν επίσης τις ορεινές περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας (οροσειρά της Ροδόπης), όπως και μια πλειάδα μικρών και μεσαίων νησιών απομονωμένων και φτωχών σε φυσικούς πόρους.

Γ) *Ενδιάμεσες περιοχές*, μιας ζωντανής και ποικιλόμορφης αγροτικής ενδοχώρας όπου κυριαρχεί η γεωργία. Πρόκειται για περιοχές όπως η ορεινή Φωκίδα, η λίμνη Πλαστήρα, οι Πρέσπες, τα Ζαγοροχώρια το Καρπενήσι κ.α. περιοχές που ήταν για πολλά χρόνια στο περιθώριο των δημοσίων επενδύσεων, ως μη ανταποδοτικές οικονομικά, καθώς και του τουριστικού ενδιαφέροντος, επανέρχονται στο προσκήνιο μέσα από τις φυσικές, πολιτισμικές και ανθρωπογεωγραφικές τους ιδιαιτερότητες, ως χώροι «απόδρασης», ως κοιτίδες αγροτικού πολιτισμού ή ως φυσικά προστατευόμενα πάρκα.⁷⁸

Ωστόσο η αγροτική πολιτική που εφαρμόστηκε μεταπολεμικά, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως καθαρά τομεακή, α-διάστατη και α-χωρική, σχεδιάστηκε σε επίπεδο κεντρικής εξουσίας χωρίς να λαμβάνει υπόψη της τις γεωγραφικές διαφορετικότητες και ιδιαιτερότητες του ελληνικού χώρου (μεσογειακό κλίμα, ορεινότητα, μικρός ιστορικά διαμορφωμένος κλήρος κτλ), σηματοδότησε την απαρχή μιας άνισης χωροοικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης στο εσωτερικό της Ελληνικής υπαίθρου.⁷⁹ Από την άλλη πλευρά η κρατική παρέμβαση, παραμένοντας - ως προς τις τοπικές αγροτικές κοινωνίες- «εξωτερική», απέτυχε να μετατρέψει τους αγρότες σε διακριτή κοινωνικό-επαγγελματική κατηγορία. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Δαμιανάκος στο κείμενο του *Το Δυσεύρετο Μοντέλο της Ελληνικής Γεωργίας*:⁸⁰

⁷⁸ Ανθοπούλου Θ, ο π, σ 129-137.

⁷⁹ Ανθοπούλου Θ, *Από τα γεωργικά συστήματα στις νέες λειτουργίες του αγροτικού χώρου: τάσεις και σύγχρονες προσεγγίσεις της αγροτικής γεωγραφίας*, στο «Διαστάσεις της σύγχρονης γεωγραφίας: Σπουδές & επαγγελματικές προοπτικές, διεπιστημονικότητα & εφαρμογές», Πρακτικά Α΄ επιστημονικής ημερίδας του συλλόγου φοιτητών του τμ. Γεωγραφίας, 22. 05. 1999, Μυτιλήνη. Σ 105-121.

⁸⁰ Δαμιανάκος Σ, «Το Δυσεύρετο Μοντέλο της Ελληνικής Γεωργίας», σ. 58, στο: Κασίμης Χ-Λουλούδης Λ (επιμ) *Υπαίθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΕΚΚΕ, Εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1999.

«Για την πλειονότητα των αγροτών, η γεωργία δεν είναι επάγγελμα, αλλά δεδομένη κατάσταση κοινωνικής ύπαρξης, στην οποία υποτάσσονται ελλείψει άλλων αξιόπιστων επιλογών».

Με βάση τα παραπάνω, οι κυριότερες αδυναμίες που παρουσιάζει η ελληνική ύπαιθρος, οι οποίες και αποτελούν σοβαρή απειλή για την αειφόρο και βιώσιμη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, εντοπίζονται στα εξής καίρια σημεία: α) Καθυστέρηση της αναδιάρθρωσης και του εκσυγχρονισμού του πρωτογενή τομέα, β) Ανεπαρκής εκμετάλλευση των δυνατοτήτων διασύνδεσης του πρωτογενούς τομέα με άλλους τομείς και καθυστέρηση της ανάπτυξης των τελευταίων, γ) Σημαντικές πιέσεις στην απασχόληση, δ) Ιδιαίτερα έντονα προβλήματα μείωσης και γήρανσης του πληθυσμού, ε) Ισχυρές πιέσεις στο περιβάλλον -ελλείψει χωροταξικού σχεδιασμού και θεσμικού πλαισίου προστασίας της γεωργικής γης- τόσο από τις γεωργό-κτηνοτροφικές δραστηριότητες όσο και από το κύκλωμα τουρισμού / παραθερισμού / αναψυχής, και στ) Προβλήματα συγκρότησης αποτελεσματικών δικτύων υπηρεσιών / εξυπηρετήσεων⁸¹

Ιδιαίτερης σημασίας χρήζουν οι νησιωτικές και ορεινές / δυσπρόσιτες ζώνες, οι οποίες στην πλειοψηφία τους και λόγω των φυσικών αδυναμιών τους, δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στο πρόσταγμα της εντατικοποίησης της γεωργίας γνωρίζοντας την εγκατάλειψη και την οικονομική και κοινωνική δυσπραγία. Αυτή ακριβώς η ιδιαιτερότητα και η «ευαισθησία» που χαρακτηρίζει τις εν' λόγω περιοχές, καθιστά χρήσιμη και αναγκαία μια εξειδικευμένη αναφορά στα χαρακτηριστικά και τη δυναμική των νησιωτικών και ορεινών περιοχών, οι οποίες κατά κανόνα βιώνουν εντονότερα καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, χαρακτηριζόμενες ως «λιγότερο ευνοημένες».

⁸¹ Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε. «Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης», σ. 57, Νοέμβριος 2002 στο: <http://www.minenv.gr/11/12/123/12306/g12306002.htm>

2.2.2.1. Νησιωτικός Χώρος.

Η έννοια του νησιού, παραδοσιακά, έχει χαρακτηριστεί ως συνώνυμο της απομόνωσης. Ακόμα και ετυμολογικά, στις λατινογενείς περιοχές η λέξη νησί (*insula*, *isola*, *ile*) έχει την ίδια ρίζα με την έννοια της απομόνωσης (*isolation*).⁸²

Ωστόσο τα νησιά της μεσογείου ως το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα θεωρούνταν μάλλον ελκυστικές περιοχές, ως εμπορικοί κόμβοι με εύκολη πρόσβαση σε σχέση με τις απομονωμένες ορεινές ηπειρωτικές περιοχές. Η μεταβολή στις μεταφορές προϊόντων (σιδηρόδρομος αυτοκινητόδρομοι) και στην τεχνολογία των πλοίων, μαζί με την γενικότερη μεταβολή των αναπτυξιακών προτύπων, μετέβαλαν τα νησιά σε μη ελκυστικές περιοχές γεγονός που αντικατοπτρίζεται στην πληθυσμιακή αποψίλωση τους, την απώλεια οικονομικών δραστηριοτήτων και την υπανάπτυξη.⁸³

Είναι γνωστό σε όλους ότι ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής επικράτειας χαρακτηρίζεται από διάσπαρτα νησιωτικά συμπλέγματα - ομάδες νησιών με πολλά κοινά γεωγραφικά και αναπτυξιακά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν όμως και σημαντικές διαφοροποιήσεις και προοπτικές.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά που στοιχειοθετούν τα βασικά αναπτυξιακά προβλήματα του νησιωτικού χώρου είναι:

α) Ο χωρικός κατακερματισμός, πολυδιάσπαση και γεωγραφική διασπορά σε πολλές μικρού μεγέθους χωρικές ενότητες με ανεπαρκείς διασυνδέσεις και συνδέσεις με τα μεγάλα αστικά κέντρα.

β) γεωγραφική απομόνωση και περιφερειακή θέση ως προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και τις κύριες αγορές προϊόντων και

γ) Θέση στα σύνορα του ευρωπαϊκού χώρου.⁸⁴

Βέβαια οι ιδιαιτερότητες των ελληνικών νησιών εμφανίζονται ως ένα βαθμό και σε αντίστοιχες περιοχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πολλά από τα ευρωπαϊκά νησιά για παράδειγμα, εμφανίζουν υψηλούς δείκτες περιφερειακότητας και

⁸² Μπεριάτος Η, *Ελληνικός νησιωτικός χώρος. Δομικά χαρακτηριστικά και προβλήματα*, εισήγηση στο 7 Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας 'Νησιωτική Χαρτογραφία', Μυτιλήνη 24-26 Οκτ. 2002.

⁸³ Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, *Οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις της ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές σ 7*, στο Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003

⁸⁴ Κοκκώσης Χ, *Τα Ελληνικά νησιά στο νέο ευρωπαϊκό χώρο σ. 425-443*, Στο Ανδρικοπούλου Ε-Καυκαλάς Γ (επιμ), «Ο Νέος Ευρωπαϊκός Χώρος. Η Διεύρυνση και η Γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Ανάπτυξης», Εκδ Θεμέλιο, 2000.

αντιμετωπίζουν προβλήματα δημογραφικής γήρανσης και εξάντλησης των αποθεμάτων εργατικού δυναμικού, ελλείμματα στις υποδομές κτλ.⁸⁵

Οι γεωγραφικές ανισότητες στην δυνατότητα πρόσβασης αφορούν κυρίως τις ανισότητες στα δίκτυα μεταφορών ως αποτέλεσμα των γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων κάθε περιοχής, καθώς και στις υπάρχουσες υποδομές, ως αποτέλεσμα των εκάστοτε πολιτικών.⁸⁶ Ως εκ' τούτου οι νησιωτικές περιοχές σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα δεν έχουν ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στα δίκτυα μεταφορών γεγονός που θεωρήθηκε από πολλούς ως η γενεσιουργός αιτία για μια σειρά από μειονεξίες που χαρακτηρίζουν τον νησιωτικό κόσμο, σε ότι αφορά την εργασία, την υγεία την εκπαίδευση, την πληροφορία τις δυνατότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου κτλ.⁸⁷

Όλα τα παραπάνω ακούγονται μάλλον παράλογα αν σκεφτεί κανείς ότι η θάλασσα που σήμερα αποτελεί το βασικό παράγοντα γεωγραφικού αποκλεισμού των νησιών, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα, ήταν στοιχείο σύνδεσης και επικοινωνίας με τον άλλο κόσμο και όχι διαχωρισμού. Το γεγονός ότι τα νησιά περιβάλλονται από το υγρό στοιχείο δεν συνεπάγεται έλλειψη προσπελασιμότητας. Αντίθετα η προβληματικότητα θα μπορούσε να ιδωθεί σήμερα μέσα από τους όρους εξάρτησης των νησιών από το κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι της ηπειρωτικής χώρας με όλα τα φαινόμενα που αυτό συνεπάγεται (μετανάστευση, ακτινοποίηση του δικτύου συγκοινωνιών, έλλειψη διανησιωτικής επικοινωνίας κτλ). Η σημερινή οργάνωση του χώρου στα ελληνικά νησιά εκφράζει ακριβώς το αποτέλεσμα της επίδρασης αυτών των παραγόντων εξάρτησης από το κέντρο, που αναπτύχθηκαν κυρίως την μεταπολεμική περίοδο.⁸⁸

Τα δυσμενή αποτελέσματα αυτά άφησαν εντονότερα ίχνη στα μικρά και κοινώς αποκαλούμενα «άγονα» νησιά, όπου υπήρχαν και εξακολουθούν να υπάρχουν οι αδυναμίες και τα προβλήματα της έλλειψης υποδομής, του αποκλεισμού από τα κέντρα, του αναποτελεσματικού μεταφορικού και τηλεπικοινωνιακού συστήματος, του χαμηλού τεχνικού και εκπαιδευτικού επιπέδου, τα οποία σε συνδυασμό με τις

⁸⁵ Ανδρικοπούλου Ε, *Οι περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

⁸⁶ Izquierdo R, *Infrastructure capacity and network access*, 12th International Symposium of the European Conference of Ministers of Transport on Theory and Practice in Transport Economics, Lisbon, May 1992.

⁸⁷ Kostopoulou S, *Transport Networks and Insular Isolation: Measuring Spatial Inequality*, σ. 252., στο: Coccossis H- Nijkamp P. (editors), "Overcoming Isolation Information and Transportation Networks in Development Strategies for Peripheral Areas", Springer Verlag, Germany 1996.

⁸⁸ Μπεριάτος Η, ο π.

γεωγραφικές ιδιομορφίες συνθέτουν το πλέγμα των εμποδίων για την επίτευξη της περιφερειακής ανάπτυξης και την κατάκτηση της ευημερίας για τους πολίτες.⁸⁹

Η κατάσταση της απομόνωσης και του αποκλεισμού μιας νησιωτικής περιοχής μπορεί να αναλυθεί σε τρία επίπεδα: το τοπικό, το περιφερειακό και το διαπεριφερειακό.

Σε τοπικό επίπεδο: η απομόνωση μελετάται μέσα στα όρια του ίδιου του νησιού μέσω της δυνατότητας προσβασιμότητας που έχουν οι κάτοικοι κάθε κοινότητας, στην κεντρική περιοχή (πόλη), καθώς και στον λιμένα ή και αερολιμένα του νησιού. Στα μεγάλα νησιά η μετακίνηση εξαρτάται από την ποιότητα στα δίκτυα μεταφοράς τη συχνότητα των υπηρεσιών των δημόσιων συγκοινωνιών και την ιδιοκτησία αυτοκινήτου.

Σε περιφερειακό επίπεδο, ο αποκλεισμός μελετάται χωριστά για κάθε νησί, ως χωρική μονάδα, σε σχέση με τη δυνατότητα πρόσβασης στην ηπειρωτική χώρα αλλά και τα άλλα νησιά. Στην περίπτωση αυτή η προσβασιμότητα εξαρτάται από την απόσταση με την ενδοχώρα, την ποιότητα των μεταφορών και τις υπάρχουσες υποδομές.

Τέλος σε διαπεριφερειακό επίπεδο, απομόνωση μετράται στις νησιωτικές περιοχές συνολικά, σε σχέση με άλλες περιοχές σε εθνικό επίπεδο. Η δυνατότητα προσβασιμότητας εξαρτάται από τη σύνδεση των περιοχών αυτών με τα εθνικά αλλά και διεθνή δίκτυα μεταφορών τις υποδομές, τη συχνότητα και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών σε σύγκριση πάντα με τις αντίστοιχές της ηπειρωτικής χώρας.⁹⁰

2.2.2.2. Ορεινές και μειονεκτικές περιοχές.

Οι ορεινές περιοχές, που αποτελούν ένα ποσοτικά και περιβαλλοντικά σημαντικό τμήμα της ελληνικής επικράτειας, παρουσιάζουν τη χαμηλότερη πυκνότητα πληθυσμού αλλά τη μεγαλύτερη πυκνότητα οικισμών ανά 100 χλμ²

⁸⁹ Λογοθέτης Μ, “Πολιτική και μέτρα για την προαγωγή της περιφερειακής ανάπτυξης”, εκδ. του Ο.Ε.Ε 1991, σ 12.

⁹⁰ Nutley (1980), στο: Coccossis H- Nijkamp P. (editors), “Overcoming Isolation Information and Transportation Networks in Development Strategies for Peripheral Areas”, Springer Verlag, Germany 1996.

μεταξύ όλων των περιοχών της χώρας. Υπήρξαν για αιώνες ο χώρος ‘διάσωσης’ του ελληνισμού από τους κατακτητές και τόπος εγκατάστασης ‘προοδευτικών’ στοιχείων λόγω της σχετικής αυτονομίας, ασφάλειας αλλά και υγιεινού κλίματος που χαρακτηρίζουν τις ορεινές περιοχές έναντι των πεδινών. Ορισμένες συνιστούσαν κοιτίδες αναπτυσσόμενης βιοτεχνίας μέχρι και τις αρχές του 2^{ου} αιώνα, ενώ παράλληλα, μαζί με τα νησιά, αποτελούν τις ρίζες των περισσότερων εσωτερικών μεταναστών, παρέχοντας πλήθος αξιόλογων παραδοσιακών οικισμών και μνημείων όλων των εποχών, καθιστώντας ακόμη πιο επιβλητικό το μοναδικό φυσικό τους περιβάλλον⁹¹

Από αναπτυξιακή άποψη οι ορεινές περιοχές της χώρας, λόγω της γεωμορφολογίας και των ευαίσθητων οικοσυστημάτων, παρουσιάζουν εγγενείς μειονεξίες όσον αφορά τον εκσυγχρονισμό της παραδοσιακής εκτατικής οικονομικής παραγωγικής βάσης ή τη διαμόρφωση σύγχρονων ανταγωνιστικών παραγωγικών δραστηριοτήτων. Μειονεκτήματα που έχουν αμφίδρομη σχέση και με την έλλειψη επαρκών υποδομών και υπηρεσιών. Το πιο εμφανές αποτέλεσμα των αναπτυξιακών δυσχερειών είναι η σημειούμενη κατά περιοχές πληθυσμιακή εγκατάλειψη και αντίστοιχη οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική υποβάθμιση. Ωστόσο, ορισμένες ορεινές περιοχές (πχ. Πήλιο, Παρνασσός, Μέτσοβο) κατόρθωσαν να υπερβούν ή και να μετατρέψουν τα εγγενή χαρακτηριστικά τους σε πλεονεκτήματα και να διατηρήσουν τον πληθυσμό τους και παράλληλα, μια βιώσιμη οικονομική βάση.

Οι ορεινές περιοχές θα ήταν δυνατό να ταξινομηθούν σε τρεις τύπους, με διαφορετικά προβλήματα, διαφορετικές προοπτικές και διαφορετικές ανάγκες πολιτικής για κάθε τύπο:

- Περιοχές με αρκετό μόνιμο πληθυσμό και αειφόρο οικονομική βάση που στηρίζονται στην κτηνοτροφία, την εκμετάλλευση των δασών, τον τουρισμό και παραθερισμό, την παραδοσιακή βιοτεχνία, τις συναφείς οικονομικές και κοινωνικές υπηρεσίες και τις Κοινοτικές πολιτικές υποστήριξης.

⁹¹ Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε. «Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης», Νοέμβριος 2002 στο: <http://www.minenv.gr/11/12/123/12306/g12306002.htm>

- Περιοχές με ακόμη σημαντικό αλλά φθίνοντα πληθυσμό και υποβαθμιζόμενη οικονομική και κοινωνική βάση, εγκατάλειψη οριακών γεωργικών γαιών, μείωση της κτηνοτροφίας -παρά την ύπαρξη κάποιων σημαντικών γεωργικών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών πόρων.
- Περιοχές με σχεδόν ολοκληρωμένη πληθυσμιακή εγκατάλειψη, με ή χωρίς παρουσία σημαντικών γεωργικών και περιβαλλοντικών πόρων αλλά με σημαντικά προβλήματα τόσο στον οικονομικό όσο και στον κοινωνικό τομέα, αλλά και περαιτέρω περιβαλλοντικής υποβάθμισης από διάβρωση εδαφών, πυρκαγιές δασών, μη συντήρηση των οικιστικών έργων και μνημείων κα.⁹²

Υπό αυτούς τους όρους και με δεδομένες τις παραπάνω διαφοροποιήσεις, γίνεται κατανοητό το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των ορεινών περιοχών της χώρας, χαρακτηρίζεται από ιδιόμορφες συνθήκες ανάπτυξης. Στις εν' λόγω περιοχές υπήρχαν και εξακολουθούν να υπάρχουν αδυναμίες και ελλείψεις οι οποίες έγκεινται κυρίως στη γήρανση του πληθυσμού και τα χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης και εξειδίκευσης, τις μη ικανοποιητικές συνθήκες στέγασης, το εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο βασικής κοινωνικής και πολιτισμικής υποδομής, στις ανεπάρκειες του οδικού δικτύου και των συγκοινωνιακών εξυπηρετήσεων, και στις γενικότερες πιέσεις σε ότι αφορά την απασχόληση και την αύξηση της ανεργίας.⁹³

Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών προϋποθέτει την ανάδειξη και αξιοποίηση των τοπικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων αλλά και την παράλληλη διασύνδεση τους με τον οικονομικό και λειτουργικό χώρο της κάθε περιφέρειας. Η υπέρβαση της υφιστάμενης απομόνωσης του ορεινού όγκου είναι δυνατό να επιτευχθεί: τόσο με την αναβάθμιση, την ανάπτυξη, και αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, όσο και με την προσαρμογή της οικονομίας στις διεθνείς εξελίξεις, την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των υποδομών και κυρίως των οδικών αξόνων, ως αξόνων για παραγωγικούς σκοπούς, αναψυχή και αναγνώριση του πολιτιστικού τοπίου⁹⁴

⁹² Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε, ο.π, σ. 59.

⁹³ Διακομιχάλης Μ, «Αδικη και Καταστροφική η Φορολόγηση των Δυσπρόσιτων και Προβληματικών Περιοχών», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 29.2.1996, σ. 51-52.

⁹⁴ Ανδρεοπούλου Ζ, Η συμβολή της τηλεργασίας και τηλεεκπαίδευσης στη βελτίωση της ποιότητας ζωής, Στο Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003

Ωστόσο η Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων προτείνει συγκεκριμένες δράσεις κατά τομείς για την αναστροφή της παρούσας κατάστασης. Επίσης προτείνονται συγκεκριμένα μέτρα, όπως η δυνατότητα άσκησης φορολογικής και αναπτυξιακής πολιτικής από την τοπική αυτοδιοίκηση, δημιουργία και βελτίωση των υποδομών και εφαρμογή των νέων τεχνολογιών, τα οποία μπορούν να συμβάλουν στην άρση της απομόνωσης και στην άμβλυνση των ανισοτήτων μεταξύ των λιγότερο ευνοημένων περιοχών και των ανεπτυγμένων.

2.2.3. «Φτώχεια», «Στέρση» και «Κοινωνικός Αποκλεισμός» στον Αγροτικό Χώρο.

Κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα οι συλλήψεις της φτώχειας έχουν διευρυνθεί και εξελιχθεί μέσω τριών κύριων ιδεών που έγκεινται σε: (I): ανικανότητα των ατόμων να ανταποκριθούν στα ελάχιστα πρότυπα επιβίωσης (II) ελλείψεις σε ότι αφορά βασικές ανάγκες μεταξύ των τοπικών κοινοτήτων συνολικά και όχι μόνο μεμονωμένες απαιτήσεις για την επιβίωση και (III) σχετική φτώχεια.

Γενικότερα, η έννοια της φτώχειας υπονοεί τα οικιακά ή αλλιώς τα προσωπικά εισοδήματα είτε ενάντια σε ένα αυθαίρετα καθορισμένο βιοτικό επίπεδο είτε ενάντια σε κάποιο μέτρο των μέσων εισοδημάτων. Ο Townsend⁹⁵, αναφέρει ότι η φτώχεια αποτελεί την οικονομική ανικανότητα του ατόμου να συμμετέχει στον καθημερινό τρόπο ζωής της πλειοψηφίας. Οι πόροι των «φτωχών» είναι τόσο σοβαρά κάτω από εκείνους της μέσης -κάθε φορά- οικογένειας, που στην πραγματικότητα αποκλείονται από βασικές καθημερινές δραστηριότητες διαβίωσης και επιβίωσης. Το συμβούλιο των υπουργών της ΕΕ (1984) ομοίως, ορίζει τους «φτωχούς» ως «πρόσωπα, οικογένειες, και ομάδες ατόμων, των οποίων οι πόροι (υλικοί, πολιτιστικοί, κοινωνικοί), είναι περιορισμένοι έτσι ώστε να αποκλείονται από τον ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής στα κράτη μέλη στα οποία ζουν».⁹⁶

⁹⁵ Townsend P, "The International Analysis of Poverty, Harvester Wheatsheaf 1993, p.29.

⁹⁶ Commins P, "Poverty and Social Exclusion in Rural Areas: Characteristics, processes and Research Issues", Sociologia Ruralis, Vol. 44, No 1, 2004, p. 62.

Από την άλλη πλευρά η έννοια της «στέρησης» είναι μια λιγότερο ακριβής έννοια, αλλά γενικότερα συμφωνείται ότι σημαίνει «κάτι περισσότερο από την έλλειψη υλικών πόρων» και ότι «ουσιαστικά, είναι μια κανονιστική έννοια, που ενσωματώνει αξίες και κρίσεις για το τι είναι ηθικά και κοινωνικά αποδεκτό και τι όχι. Μια οικογένεια μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται σε κατάσταση στέρησης όταν βάλλεται η ευημερία της και το επίπεδο διαβίωσης των ατόμων που την απαρτίζουν, είναι κάτω από κάποια γενικά συμφωνηθέντα και αποδεκτά πρότυπα. Η έννοια της στέρησης υπερβαίνοντας την έννοια της οικονομικής ή απόλυτης φτώχειας, επινοήθηκε για να καλύψει κυρίως άλλες πτυχές της ευημερίας του ατόμου, που επηρεάζονται -ως επί το πλείστον- από τις δραστηριότητες του κράτους, όπως πχ την παροχή υγειονομικής περίθαλψης την εκπαίδευση, την κατοικία και την ψυχαγωγία.⁹⁷

Ομοίως ο Townsend⁹⁸ ορίζει τη στέρηση ως: «Μια κατάσταση του αισθητού και αποδείξιμου μειονεκτήματος σε σχέση με την τοπική κοινότητα ή την ευρύτερη κοινωνία ή ακόμα και το έθνος στο οποίο ένα άτομο, μια οικογένεια, μια ομάδα ανήκει».

Μια περαιτέρω διάκριση μπορεί να γίνει μεταξύ των εννοιών της «στέρησης» και του «μειονεκτήματος». Έτσι, η στέρηση μπορεί κατά περιόδους, να οφείλεται στην προσωπική αποτυχία, τα ατυχήματα στη γέννηση, ή να είναι αποτέλεσμα καθαρά κακής τύχης, αλλά το μειονέκτημα συνδέεται με την αποτυχία της ίδιας της κοινωνίας και των θεσμών να εξαλείψουν φαινόμενα και καταστάσεις, τόσο απόλυτης, όσο και σχετικής φτώχειας μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο. Το μειονέκτημα είναι ευαπόδεικτα συνέπεια της δομής της κοινωνίας.

Η ανησυχία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για τις νέες μορφές στις φτώχειας και της στέρησης, οδήγησε στις αρχές της δεκαετίας του '80, στην υιοθέτηση του όρου του «κοινωνικού αποκλεισμού». Γίνεται πλέον σαφές και αδιαμφισβήτητο το γεγονός, ότι κάποιοι άνθρωποι ή ομάδες ανθρώπων, -όχι πάντα οι ίδιοι, ή ίδιας εθνικότητας, ούτε απαραιτήτως με τον ίδιο τρόπο- «κλειδώνονται έξω από την κοινωνία».

Το 1989 το συμβούλιο των υπουργών ενέκρινε ένα ψήφισμα σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό, οι οποίοι υπέστησαν την προσοχή στις διαδικασίες που τον

⁹⁷ Shucksmith M, Chapman P, Clark G, Black S, "Social Welfare in Rural Europe" Journal of Rural Studies, Vol. 10, No. 4, 1994, p. 345.

⁹⁸ Townsend P, "The International Analysis of Poverty, Harvester Wheatsheaf 1993, p. 79.

δημιουργούν και συνέστησε τη διατύπωση εθνικών και κοινοτικών πολιτικών, με σκοπό την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Συγκεκριμένα στο ψήφισμα σημειώνεται ότι: «η διαδικασία του φαινομένου, αντανακλάται σε διάφορους τομείς της ζωής του ανθρώπου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία διαφορετικών κάθε φορά μορφών κοινωνικού αποκλεισμού που επηρεάζουν σημαντικά τα μέλη τόσο του αστικού όσο και του αγροτικού χώρου».⁹⁹

Ο Patrick Commins¹⁰⁰ περιγράφει πέντε σφαίρες κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο ως εξής:

- *Ο οικονομικός αποκλεισμός, ο οποίος σχετίζεται με την παραγωγή και την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών.*
- *Ο αποκλεισμός από τις κοινωνικές παροχές, που έχει να κάνει με το επίπεδο κοινωνικής ευημερίας και με το σύστημα στήριξης.*
- *Ο πολιτικός απόκλεισμός, που αναφέρεται στις δραστηριότητες και το σύστημα διακυβέρνησης.*
- *Ο κοινωνικοπολιτιστικός αποκλεισμός, που καλύπτει την παραγωγή την μετάδοση και τη νομιμοποίηση των πολιτιστικών αξιών και κανόνων μιας κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των διαφόρων μορφών συμβολικών αντιπροσωπεύσεων.*
- *Ο συναισθηματικός αποκλεισμός, που περικλείει τους δεσμούς αλληλεγγύης, τα συστήματα αμοιβαίας υποστήριξης, τα δίκτυα φιλίας και γενικότερα τις συναισθηματικές σχέσεις μέσα στην κοινότητα, εργασία.*

Η αγροτική στέρηση και τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού διαφέρουν από τις αντίστοιχες περιπτώσεις σε ένα αστικό περιβάλλον. Καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού είναι περισσότερο εμφανείς και -κυρίως- ταξινομήσιμες στον αστικό χώρο ενώ αντίθετα είναι περισσότερο απίθανο να συναντήσει κανείς «συγκεντρώσεις» φτώχειας στον αγροτικό χώρο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τέτοιου είδους συσσωρευτικές διαδικασίες απουσιάζουν από την ύπαιθρο, αλλά είναι πολύ πιο σύνθετες και πολύ πιο δύσκολο να παρατηρηθούν και κατ' επέκταση να μελετηθούν.

⁹⁹ Shucksmith M, Chapman P, Clark G, Black S, ο π. σ. 345.

¹⁰⁰ Commins P, ο.π, σ. 69-70.

Η στερεοτυπική άποψη της αγροτικής στέρησης, έχει να κάνει -κυρίως- με τη δυνατότητα πρόσβασης, στις υπηρεσίες, την εκπαίδευση, την υγειονομική περίθαλψη, την κατάρτιση, την έλλειψη επιλογών απασχόλησης και αναψυχής. Ωστόσο η προσβασιμότητα (accessibility) και η περιφερειακότητα (peripherality) είναι ασαφείς και ευμετάβλητοι ορισμοί. Ο Peter Gould περιέγραψε την προσβασιμότητα ως μια ‘ασταθή έννοια... έναν από αυτούς τους κοινούς ορισμούς που χρησιμοποιεί ο καθένας μέχρι να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ερμηνείας και της μέτρησης του’.¹⁰¹ Η ευκολία στην πρόσβαση ποικίλει μεταξύ των ανθρώπων, των κοινωνικών ομάδων και του χώρου. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται σε πολλούς παράγοντες μεταξύ των οποίων και ο γεωγραφικός. Οι χωρικές ανισότητες και οι ανισότητες που προκύπτουν από το σχήμα κέντρο-περιφέρεια, εντείνονται τις τελευταίες δεκαετίες παρά τα μέτρα περιφερειακής πολιτικής που η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι επιμέρους κυβερνήσεις έχουν υιοθετήσει και υλοποιούν. Τα αποτελέσματα της διάχυσης και της ανάπτυξης, στα οποία έχουν αναφερθεί οι θεωρητικοί της περιφερειακής πολιτικής δεν έχουν εμφανιστεί και προβλέπεται ότι θα χρειαστούν δεκαετίες για να αμβλυνθεί η απόσταση που χωρίζει τις περιοχές αυτές από τις περισσότερο ανεπτυγμένες.¹⁰² Τέτοια «μοναξιά» επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο τους ηλικιωμένους, αλλά και τους νεότερους σε ηλικία καθώς και τα μικρά παιδιά. Η Charman¹⁰³ πχ επισημαίνει ότι για πολλά παιδιά, στις απομακρυσμένες περιοχές η δευτεροβάθμια εκπαίδευση περιλαμβάνει την καθημερινή μετακίνηση -ακόμα και με τα πόδια πολλές φορές- από και προς το πλησιέστερο σχολείο, ή και την εβδομαδιαία διαμονή τους εκτός της οικογένειας.

2.2.4. Κοινωνική μειονεξία και ποιότητα ζωής στην ύπαιθρο.

Η αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής στην ελληνική ύπαιθρο έχει σημαίνει την ουσιαστική εγκατάλειψη και την περιθωριοποίηση του γηρασμένου αγροτικού

¹⁰¹ Γουδή Α, Σκούρας Δ, Τσεγενίδη Κ, *Η καινοτομία και η απόδοση των επιχειρήσεων σε αγροτικές και απομακρυσμένες περιοχές της Ε.Ε*, στο: Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003

¹⁰² Διακομιχάλης Μ, ο π. σ 3.

¹⁰³ Charman P- Shucksmith M, “Rural Development and Social Exclusion.”, *Sociologia Ruralis* Vol.38 No. 2, 1998, p. 225-242.

πληθυσμού και την υποβάθμιση του αγροτικού πολιτισμού που συνδέεται με την αυτοσυντήρηση, τη βιωσιμότητα των φυσικών πόρων και την ποιότητα ζωής. Από την άλλη πλευρά, τα νέα κοινωνικά ζητήματα που συνδέονται με την αναγνώριση της κοινωνικής μειονεξίας των γυναικών στις αγροτικές περιοχές και στον αγροτικό τομέα της χώρας, αλλά και την είσοδο και εγκατάσταση στην ελληνική ύπαιθρο των οικονομικών μεταναστών ως μια πολυπληθή και αποκλεισμένη κοινωνική ομάδα, σπάνια έως καθόλου λαμβάνονται υπόψη κατά το σχεδιασμό και την υλοποίηση της αγροτικής πολιτικής ή των μέτρων ανάπτυξης του αγροτικού χώρου

Η αναθεωρημένη ΚΑΠ (από το 1999), φαίνεται ότι φέρνει εκ' νέου στο προσκήνιο ζητήματα που αφορούν τη γεωργία μερικής απασχόλησης, την ποιότητα της υπαίθρου, τις αξίες του αγροτικού πολιτισμού και την αναζωογόνηση των αγροτικών περιοχών. Δεν μπορεί ωστόσο να παραβλεφθεί το γεγονός ότι τα παλαιότερα «παραγωγιστικά» και ορθολογιστικά σχήματα, έχουν αυξήσει σημαντικά τις ανισότητες και έχουν επιδεινώσει τις κοινωνικές μειονεξίες στην ύπαιθρο.¹⁰⁴

Από τα κυριότερα ζητήματα κοινωνικής μειονεξίας στον ελληνικό αγροτικό χώρο, αποτελεί το χαμηλό επίπεδο επαγγελματοποίησης των αγροτών. Πιο συγκεκριμένα, οι επαγγελματίες αγρότες χωροθετούνται στις πεδινές περιοχές που έχουν εντατική και αρδευόμενη γεωργία και καλλιεργούν ένα σημαντικό ποσοστό της γεωργικής γης (40%). Στον αντίποδα, υπάρχει ένα τμήμα «υπολειμματικής γεωργίας που αντιπροσωπεύεται από αγρότες που χωροθετούνται στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές και καλλιεργούν ένα μικρό τμήμα της γεωργικής γης (10%). Ενδιάμεσα βρίσκεται η μεγάλη πλειοψηφία των μικρομεσαίων αγροτών που παλεύουν για την επιβίωση.¹⁰⁵ Παράλληλα η γεωμορφολογία κάθε περιοχής καθορίζει και σε μεγάλο βαθμό τις ευκαιρίες για την ανάπτυξη εξωγεωργικής απασχόλησης, και διαφοροποίησης του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών. Καταλαβαίνει κανείς ότι η κατοίκηση στις ορεινές περιοχές αντανακλά ένα κοινωνικό μειονέκτημα που συνδέεται -μεταξύ άλλων- με τον γεωγραφικό αποκλεισμό. Όσο μικρότερο είναι το ποσοστό της πολυαπασχόλησης των αγροτών στις περιοχές αυτές και σε συνάρτηση με την -κατά κανόνα- μη αποδοτική γεωργία,

¹⁰⁴ Ιωσηφίδης Θ- Παπαδόπουλος Γ.Α, « φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο» σ. 140, στο: Παπαδόπουλος Γ. Α. (επιμ) *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004

¹⁰⁵ Επιτροπή για τη Μελέτη της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής («Εκθεση Σπράου»), *Ανταγωνιστική Γεωργία και Αγροτική Ανάπτυξη: Σύγχρονα Διαρθρωτικά Προβλήματα και οι Λύσεις τους*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1998.

τόσο υψηλότερη είναι και η κοινωνική μειονεξία. Ένας ακόμα σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας στην επίτευξη της κοινωνικής συνοχής στον αγροτικό χώρο, είναι και ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκε να γίνει η αναδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας, ο οποίος ως αρκετά πρόσφατα προϋπόθετε μια διαφοροποιημένη πρόσβαση των αγροτών στη χρηματοδότηση. Ως εκ' τούτου μόνο οι «βιώσιμες» εκμεταλλεύσεις θεωρούνταν δικαιούχοι των μέτρων της αγροτικής πολιτικής. Βιώσιμες θεωρούνταν εκείνες οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των οποίων το 50% της οικογενειακής απασχόλησης ή του εισοδήματος προερχόταν από τη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν το μεγάλο ποσοστό των μη-επαγγελματιών αγροτών να αποκλείεται από την πρόσβαση στην χρηματοδότηση για την αναδιάρθρωση της εκμετάλλευσής του και να λαμβάνει χαμηλότερη επιδότηση για τα αγροτικά προϊόντα που παράγει.¹⁰⁶

Η υπογράμμιση της επαγγελματοποίησης της γεωργικής παραγωγικής δραστηριότητας και του γεωργικού εκσυγχρονισμού που ακόμα κυριαρχεί στις οικονομικές αναλύσεις του αγροτικού τομέα και της αποτελεσματικότητάς του, έχει οδηγήσει σε παράβλεψη των βασικών χαρακτηριστικών της αγροτικής κοινωνίας και ακόμα περισσότερο στην παράβλεψη μιας σειράς άλλων προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ελληνική ύπαιθρος, τα οποία συνδέονται με την οικονομική διάσταση του αποκλεισμού, αλλά έχουν σοβαρές επιπτώσεις και εκπτώσεις στην κοινωνική ευημερία των κατοίκων της υπαίθρου.

Κάθε προσπάθεια για την ανάπτυξη της υπαίθρου είναι καταδικασμένη σε αποτυχία αν δεν προωθηθεί η κοινωνική συνοχή και ίσες ευκαιρίες για όλους. Στις ημέρες μας η κοινωνική συνοχή στην ύπαιθρο γνωρίζει κρίση, ενώ, η διαθεσιμότητα βασικών υπηρεσιών αποτελεί σημαντική παράμετρο της ποιότητας ζωής στον αγροτικό χώρο. Παρ' όλο που τις τελευταίες δύο δεκαετίες η πρόσβαση στις υπηρεσίες, έχει βελτιωθεί σημαντικά, δεν κατανέμεται ομοιόμορφα, αφού οι κάτοικοι των απομακρυσμένων οικισμών αντιμετωπίζουν δυσκολίες που οφείλονται τόσο στα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά όσο και στη συγκέντρωση των υποδομών στους πόλους της υπαίθρου. Παράλληλα, η χωρική ασυνέχεια και η ύπαρξη πολλών οικισμών αιτιολογεί τις κοινωνικές ανεπάρκειες, -ιδιαίτερα σε ενδοπεριφερειακό επίπεδο- με αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση του κόστους παροχής αυτών των

¹⁰⁶ Ιωσηφίδης Θ - Παπαδόπουλος Γ.Α, ο.π, σ. 139-140.

υπηρεσιών, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η βελτίωση των υποδομών οδήγησε στην αύξηση των πιέσεων και στην περιβαλλοντική υποβάθμιση.¹⁰⁷

Από την άλλη πλευρά και με την ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας, η επικοινωνία γίνεται ένα βασικό στοιχείο μέσω του οποίου οι πολύτιμες πληροφορίες μπορούν να αποκτηθούν. Οποιαδήποτε ασυνέχεια στη διαδικασία της επικοινωνίας καθιστά ιδιαίτερα μειονεκτικές ορισμένες περιοχές, έχοντας βέβαια αντίκτυπο και στον πληθυσμό αυτών. Τα εμπόδια στην επικοινωνία μπορούν να ερμηνευθούν ως εμπόδια στο χώρο και το χρόνο που εμποδίζουν την ομαλή μεταφορά ή την ελεύθερη μετακίνηση της πληροφορίας.¹⁰⁸

Στην εποχή όπου η φυσική απόσταση και το μεταφορικό κόστος γίνονται ολοένα και λιγότερο εμπόδιο στην οικονομική δραστηριότητα και την ποιότητα ζωής, τα οφέλη για τις απομακρυσμένες και τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές επισκιάζονται από τις συνέπειες της ανεπαρκούς χρήσης των νέων τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνιών ή από τα μη επαρκή δίκτυα τοπικών επιχειρήσεων, ιδρυμάτων και παγκόσμιων πηγών πληροφορίας ή αγορών. Ομοίως, οι διάφοροι τομείς του κοινωνικού κεφαλαίου, τα χαρακτηριστικά της περιφερειακής διοίκησης ή οι θεσμικές δομές μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα τη σχετική απομόνωση από τις περιφέρειες του κέντρου, οι οποίες θεωρούνται κινητήριοις δύναμη των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών.¹⁰⁹

Κατά κοινή ομολογία, η επικοινωνία και η πληροφόρηση θεωρούνται κομβικές δραστηριότητες οι οποίες συμβάλουν στην άρση της αβεβαιότητας και της γεωγραφικής και κοινωνικής απομόνωσης στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές μιας χώρας. Η υιοθέτηση νέων τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας μετασχηματίζει σταδιακά τις κοινωνίες που μέχρι πρόσφατα χρησιμοποιούσαν παραδοσιακές μεθόδους και διαδικασίες λειτουργίας, σε κοινωνίες πληροφοριών. Με τον τρόπο αυτό οι χώρες και οι περιοχές που έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε ευέλικτα και αποτελεσματικά δίκτυα επικοινωνίας, αποκτούν ανταγωνιστικό

¹⁰⁷ Ψαλτόπουλος Δ, «Η Πολιτική για την Ανάπτυξη της Υπαίθρου στην Ελλάδα: Πολιτική Οικονομία, Ρητορική και Προκλήσεις», σ. 358-359, στο: Παπαδόπουλος Γ. Α. (επιμ) *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαίθρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004

¹⁰⁸ Giaoutzi M & Stratigea A, *Barriers in Network Performance in Border Areas*, Στο: Coccossis H-Nijkamp P. (editors), "Overcoming Isolation Information and Transportation Networks in Development Strategies for Peripheral Areas", Springer Verlag, Germany 1996.

¹⁰⁹ Γουδή Α, Σκούρας Δ, Τσεγενίδη Κ, *Η καινοτομία και η απόδοση των επιχειρήσεων σε αγροτικές και απομακρυσμένες περιοχές της Ε.Ε.*, στο: Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003

πλεονέκτημα, γεγονός που τους δίνει την ευκαιρία να άρουν την απομόνωση και να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους.¹¹⁰ Μέσα σε όλα αυτά οι η αξιοποίηση των δικτύων και ειδικότερα των τηλεματικών υπηρεσιών κρίνεται αναγκαία για την βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων στις περιοχές με φυσικές μειονεξίες.

Ιδιαίτερα για την Ελλάδα, με πληθυσμό δυσανάλογα κατανεμημένο σε απομονωμένες περιοχές, ο σωστός σχεδιασμός ενός συστήματος παροχής υπηρεσιών και εφαρμογών τηλεματικής μπορεί να δημιουργήσει προϋποθέσεις ισόρροπης περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης. Μπορεί να υποστηριχτεί με επιχειρήματα ότι οι εναλλακτικοί τρόποι που βασίζονται στην τεχνολογία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξυπηρέτηση και την ικανοποίηση των αναγκών των κατοίκων των περιοχών με μειωμένη γεωγραφική πρόσβαση και εγγενείς αδυναμίες, και να συμβάλουν στη μείωση του οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού που είναι συνέπεια της μειονεκτικής γεωγραφικής τους θέσης.¹¹¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της εκπαίδευσης, που αναφέρεται στην 2^η έκθεση που πραγματοποίησε το Παρατηρητήριο Πολιτικών Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού, λέγοντας ότι ο γεωγραφικός χώρος παίζει ένα σπουδαίο ρόλο στη διαφοροποίηση της πρόσβασης που έχουν διάφορες ομάδες στην εκπαίδευση. Αυτές οι μεγάλες διαφορές στα εκπαιδευτικά επιτεύγματα ανάμεσα στις αγροτικές και αστικές περιοχές σχετίζονται με κοινωνικές και οικονομικές διαφορές καθώς και με διαφορές στη φυσική δυνατότητα πρόσβασης στα σχολεία. Λόγω της γεωγραφικής κατανομής του πληθυσμού και της κατανομής των εκπαιδευτικών υπηρεσιών, πολλά παιδιά μένουν μακριά από της υπηρεσίες αυτές. Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έντονο στην περίπτωση των δευτεροβάθμιων σχολείων. Πολλές φορές είναι αναγκαία η διαμονή των μαθητών σε άλλες περιοχές κατά τη διάρκεια της εβδομάδας κάτι που μεγιστοποιεί το κόστος διαβίωσης των συγκεκριμένων νοικοκυριών ενώ πολλά από αυτά δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν.¹¹²

Όστόσο οι εν λόγω υπηρεσίες δεν περιορίζονται μόνο στον τομέα της εκπαίδευσης αλλά και στην εργασία την ιατρική, το εμπόριο κτλ.. Από τα

¹¹⁰ Σακελλαρίδης Ο, Δανέλη Β, Λαγός Δ. *Η συμβολή των υπηρεσιών και εφαρμογών της τηλεματικής στην τουριστική ανάπτυξη των λιγότερο ευνοημένων περιοχών της Ελλάδας*, Στο: , Στο Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ,(επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003

¹¹¹ Σακελλαρίδης Ο, και άλλοι, ο π.

¹¹² Καραντίνος Δ, Καβουνίδης Τα, Ιωάννου Χ, *Παρατηρητήριο Πολιτικών Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού*, 2^η Εθνική Έκθεση, ΕΚΚΕ, Ιανουάριος 1992.

σημαντικότερα πλεονεκτήματα της ανάπτυξης υπηρεσιών τηλεματικής, για τις περιοχές που μελετούνται στην παρούσα εργασία, είναι η άρση των φυσικών εμποδίων και η κατάργηση των γεωγραφικών συνόρων, καθώς και διάδοση και διάχυση της γνώσης. Ωστόσο δεν θα πρέπει να αγνοείται το γεγονός ότι η οικονομική αποστέρηση φαίνεται συχνά ότι υποκαθίσταται με το γεωγραφικό και κοινωνικό αποκλεισμό, από την πρόσβαση στην απασχόληση και την έλλειψη παραγωγικών και ανθρώπινων πόρων. Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός έχουν κοινή βάση στην ελληνική ύπαιθρο και κρίνεται επιβεβλημένη η ενιαία θεώρηση τους ενταγμένη μέσα σε μία συνολική ερμηνευτική και εξηγητική θεωρητική κατασκευή.¹¹³ Ας μην ξεχνάμε ότι ο οικονομικός αποκλεισμός και η υπανάπτυξη στις απομακρυσμένες περιοχές δεν σχετίζεται τόσο με το χαμηλό εισόδημα των κατοίκων όσο με τη δυνατότητα πρόσβασης σε υπηρεσίες και αδυναμία πρόσβασης στην γνώση και την πληροφόρηση.

¹¹³ Ιωσηφίδης Θ - Παπαδόπουλος Γ.Α, ο.π, σ.141-142.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Κεφάλαιο 3^ο

Σχεδιασμός και Μεθοδολογία της Έρευνας.

3.1 Η επιλογή της περιοχής μελέτης.

Η κρισιμότητα του αγροτικού χώρου έγκειται στην καθοριστική σημασία του, όχι μόνο για την από αιώνες λειτουργία των κοινωνιών και το ρόλο που έπαιξε στη γέννηση και ανάπτυξη του καπιταλισμού, αλλά και γιατί η ραγδαία συρρίκνωση του, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αναδεικνύει πολλά και πολύμορφα ζητήματα που αναφέρονται σε ένα μεγάλο φάσμα προβλημάτων λειτουργίας των σύγχρονων κοινωνιών. Στα ζητήματα αυτά περιλαμβάνονται αυτά της κοινωνικής συνοχής στον αγροτικό χώρο, της πολιτισμικής και σχετικής φτώχειας, της ουδετεροποίησης των κοινωνιών και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, και βέβαια αποτελεί κοινή παραδοχή, οι νησιωτικές και ορεινές περιοχές της χώρας είναι αυτές που πλήττονται περισσότερο από καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στους κόλπους τους. Για το λόγο αυτό αποφασίστηκε η παρούσα έρευνα να επικεντρώσει το ενδιαφέρον της σε μια ορεινή νησιωτική περιοχή, με σχετικά μεγάλο πληθυσμό, -σε σχέση πάντα με τα δεδομένα ενός νησιού όπως το νησί της Λέσβου-, η οποία γνωρίζει στοιχεία εγκατάλειψης και απομόνωσης κατά τη διάρκεια του χειμώνα, ενώ παράλληλα εμφανίζει ανεπτυγμένη τουριστική δραστηριότητα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.

Το δημοτικό διαμέρισμα της Λέσβου που φέρει το όνομα «Σκουτάρος»¹¹⁴, αποτέλεσε την ιδανική περιοχή μελέτης για δύο, κυρίως, λόγους. Αρχικά πληρεί τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν, για την διερεύνηση του υπό έρευνα φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και δεύτερον η επιλογή της ίδιας περιοχής για την διεξαγωγή της προπτυχιακής εργασίας της ερευνήτριας, έχει δημιουργήσει μια οικειότητα μεταξύ της ίδιας και των κατοίκων, και ένα πρόσφορο έδαφος για την διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Με άλλα λόγια πιθανολογείται ότι έτσι θα

¹¹⁴ Σε επόμενο κεφάλαιο παρατίθεται μια σύντομη ανθρωπογεωγραφική προσέγγιση για την περιοχή μελέτης.

αποφευχθούν προβλήματα που έχουν σχέση τόσο με την ανταπόκριση των συνεντευξιαζόμενων, όσο και με την επιφυλακτικότητα τους απέναντι στην ερευνήτρια και τις υποβαλλόμενες ερωτήσεις. Αντίθετα πιστεύεται ότι η αμεσότητα που ήδη υπάρχει και στο βαθμό που υπάρχει, θα βοηθήσει στη διενέργεια της επιτόπιας έρευνας οδηγώντας σε μια όσο το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή και μελέτη όψεων κοινωνικού αποκλεισμού.

3.2 Επιλογή ερευνητικού σχεδίου.

Δεδομένης της ανεπάρκειας των στατιστικών στοιχείων της ΕΣΥΕ, σχετικά με κοινωνικούς και οικονομικούς δείκτες διαβίωσης και ευημερίας του πληθυσμού, καθώς και της φτώχης εξειδικευμένης βιβλιογραφίας σε ότι αφορά ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο και δη ζητήματα σχετικής φτώχειας, η παρούσα εργασία δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μια πρώτη προσέγγιση και μελέτη των συνθηκών διαβίωσης, των κατοίκων μιας ορεινής νησιωτικής περιοχής και την ανάδειξη όψεων κοινωνικού αποκλεισμού. Ως εκ' τούτου γίνεται προφανές ότι σε καμία περίπτωση η έρευνα δεν στοχεύει στην γενίκευση των αποτελεσμάτων, τόσο στο ευρύτερο επίπεδο της υπαίθρου, όσο και σε αγροτικές περιοχές με χαρακτηριστικά όμοια ή παρόμοια με αυτά της περιοχής μελέτης.

Σύμφωνα με το εννοιολογικό πλαίσιο που προηγήθηκε (βλ. κεφάλαιο 1) και την διατύπωση των κεντρικών ερωτημάτων, ως ερευνητικό σχέδιο, για την όσο το δυνατό καλύτερη και αρτιότερη διεξαγωγή της έρευνας, επιλέχθηκε η «μελέτη περίπτωσης».

Με την επιλογή του συγκεκριμένου ερευνητικού σχεδίου, εξασφαλίζεται μια -σε βάθος- διερεύνηση και συστηματική ανάλυση των φαινομένων που συνθέτουν τον κύκλο ζωής μιας, σχετικά, μικρής μονάδας του πληθυσμού, δίνοντας μας παράλληλα τη δυνατότητα γενίκευσης στον ευρύτερο πληθυσμό στον οποίο αυτή ανήκει. Επιπλέον με τη χρήση της μεθόδου της μελέτης περίπτωσης, δίνεται η δυνατότητα συνδυασμού διαφορετικών τεχνικών για τη συλλογή των δεδομένων της έρευνας.

3.3. Τεχνικές συλλογής δεδομένων.

Για την διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν τόσο πρωτογενή όσο και δευτερογενή δεδομένα. Τα πρώτα στοιχεία αναζητήθηκαν από την ΕΣΥΕ. Στοιχεία που αφορούν -μεταξύ άλλων- την πληθυσμιακή εξέλιξη, την απασχόληση, το επίπεδο εκπαίδευσης κτλ. Πηγή δευτερογενών δεδομένων αποτέλεσαν και άλλοι δημόσιοι φορείς του νησιού (πχ. Εμποροβιοτεχνικό Επιμελητήριο Λέσβου, Διεύθυνση Γεωργίας κτλ).

Ο κύριος όγκος του πρωτογενούς υλικού βασίστηκε στην επιτόπια έρευνα και την διεξαγωγή συνεντεύξεων, όσο και την αντίληψη- παρατήρηση της ερευνήτριας, σε ότι έχει να κάνει με τη ζωή και τις αντιλήψεις των κατοίκων σε συνάρτηση με τη γενικότερη κατάσταση που επικρατεί στην περιοχή μελέτης.

Σημαντική για την έρευνα ήταν και η επαφή με διακεκριμένα πρόσωπα της περιοχής όπως ο -για πολλά χρόνια- πρώην γραμματέας του χωριού και νυν προϊστάμενος του δήμου Πέτρας, από τον οποίο εξασφαλίστηκαν χρήσιμες πληροφορίες για την εξέλιξη της υπό έρευνα περιοχής, σκιαγραφώντας και τη σημερινή υφιστάμενη κατάσταση. Εξίσου πολύ σημαντικές πληροφορίες για καίρια ζητήματα της κοινωνίας του Σκουτάρου, αντλήθηκαν από συνομιλίες με διδάσκοντες του δημοτικού σχολείου και τον αγροτικό ιατρό που επισκέπτεται το χωριό, οι οποίοι, ως οι πλέον ειδικοί, έδωσαν και την πρώτη εικόνα σε ότι αφορά την παροχή και την ποιότητα συγκεκριμένων κοινωνικών αγαθών.

3.4. Μονάδα παρατήρησης και οργάνωση της έρευνας πεδίου.

Κοινή συνισταμένη όλων των απόψεων αποτελεί η παραδοχή ότι το αγροτικό νοικοκυριό συνιστά μια πρωτογενή οργανωτική ενότητα. Η ενότητα αυτή διαθέτει μια ποσότητα πόρων, γης, εργασίας και κεφαλαίου, τους οποίους πρέπει να οργανώσει και να διαθέσει κατά τον πλέον πρόσφορο τρόπο. Επιπλέον ζει και αναπαράγεται σε ένα χωρικό πλαίσιο, το οποίο έχει τους δικούς του κοινωνικούς,

οικονομικούς και ηθικούς κανόνες που καθορίζουν βασικές συνιστώσες της λειτουργίας της αγροτικής οικογένειας.¹¹⁵

Ως εκ' τούτου, θεωρήθηκε σκόπιμο ως μονάδα παρατήρησης στη συγκεκριμένη έρευνα, να αποτελέσει το νοικοκυριό και όχι το άτομο. Μ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται το αίσθημα του «αποκλειόμενου» -αν αυτό υπάρχει, στο βαθμό που υπάρχει και όπου εντοπίζεται- στο σύνολο της ίδιας της αγροτικής οικογένειας, ως μια κυρίαρχη και ζωτική μονάδα της τοπικής κοινωνίας, η οποία καταβάλλει διαρκώς προσπάθειες να αναπαραχθεί και να επιβιώσει σαν ενιαίος σχηματισμός μέσα στο χώρο και όχι σαν κάθε μέλος της ξεχωριστά. Επιπλέον μια πιο εξιδανικευμένη ανάλυση, πχ σε ατομικό επίπεδο, ίσως να αποτελούσε ένα ριψοκίνδυνο εγχείρημα, δεδομένου του φτωχού υπόβαθρου σε εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα που να πραγματεύονται ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο, οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως οδηγός στην παρούσα εργασία.

Για την όσο το δυνατό καλύτερη και αρτιότερη διεξαγωγή της έρευνας, η οποία να καλύπτει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε οικογένειας -τόσο ως προς το μέγεθος της, όσο και την ηλικιακή σύνθεση- κατασκευάστηκαν τέσσερις τύποι νοικοκυριών που αντιπροσωπεύουν το σύνολο του πληθυσμού, διασφαλίζοντας έτσι μια πιο αντιπροσωπευτική και ισορροπημένη επιλογή του δείγματος με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ για τον Σκουτάρο. Επιπλέον η συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση, με κριτήριο τη σύνθεση του νοικοκυριού και όχι κάποιο άλλο, έγινε διότι πιστεύεται ότι τυχόν καταστάσεις αποκλεισμού έχουν άμεση σχέση και συνάφεια με τη δομή της οικογένειας και τις ανάγκες που αυτή έχει.

Οι τέσσερις τύποι έχουν ως εξής: α) νοικοκυριά ηλικιωμένων, (μονομελή ή διμελή) οι οποίοι ζουν μόνοι, β) νοικοκυριά με ένα ή περισσότερα προστατευόμενα μέλη, γ) νοικοκυριά ηλικιωμένων οι οποίοι ζουν μαζί με ένα ή περισσότερα άγαμα τέκνα, δ) νοικοκυριά στα οποία ζουν και οι ηλικιωμένοι γονείς.

Ωστόσο μέσα στους στόχους της έρευνας δεν ήταν να διεξαχθεί μια συγκριτική ανάλυση μεταξύ των παραπάνω κατηγοριών. Η κατηγοριοποίηση αυτή απλώς χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο, προκειμένου να επιτευχθεί η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος που επρόκειτο να επιλεγεί.

¹¹⁵ Μωυσίδης Α, «Οικογενειακή Γεωργία και Αξιοποίηση Παραγωγικών Πόρων. Μερικές Πτυχές του Προβλήματος στην Ελλάδα» Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας 47, ΑΤΕ, Αθήνα 1994, σ. 21.

3.5. Μέθοδος δειγματοληψίας, μέγεθος και επιλογή του δείγματος.

Εφόσον ορίστηκε ως μονάδα παρατήρησης το νοικοκυριό, αναζητήθηκε το δημογραφικό προφίλ του δημοτικού διαμερίσματος Σκουτάρου, αρχικά από την ΕΣΥΕ και ύστερα από το δημοτολόγιο του δήμου Πέτρας. Από την ανάλυση του δημοτολογίου προέκυψε ένας κατάλογος με τα εγγεγραμμένα νοικοκυριά στην περιοχή μελέτης. Δεδομένου ότι η έρευνα αφορά αποκλειστικά και μόνο νοικοκυριά που διαβιούν μόνιμα στον οικισμό, με την πολύτιμη βοήθεια των υπαλλήλων του δήμου επιτεύχθηκε ο διαχωρισμός σε μόνιμες και μη μόνιμες αγροτικές οικογένειες.

Σε ότι αφορά στο μέγεθος και την σύνθεση των νοικοκυριών, διαμορφώθηκε μέσα από μια πραγματικά χρονοβόρα διαδικασία, η οποία επέβαλε την εξέταση της κάθε μιας οικογενειακής μερίδας ξεχωριστά. Στον παρακάτω πίνακα, φαίνεται το μέγεθος του κάθε νοικοκυριού που ζει μόνιμα στο Σκουτάρο, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα, τα μέλη εκείνα τα οποία είναι μεν εγγεγραμμένα στην οικογενειακή μερίδα ως μέλη του νοικοκυριού αλλά δεν ζουν μόνιμα στο χωριό.¹¹⁶

Πίνακας 1: Μέγεθος των μόνιμων νοικοκυριών στο Σκουτάρο.

Αριθμός Μελών	Αρ. Νοικοκυριών	Ποσοστό (%)
Μονομελή	62	17
Διμελή	100	28
Τριμελή	75	21
Τετραμελή	60	17
Πενταμελή	36	10
Εξαμελή και άνω	25	7
Σύνολο	358	100

Πηγή: Επιτόπια έρευνα

¹¹⁶ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος τον κ. Ιγνάτη Χιωτέλη -κάτοικο του Σκουτάρου- ο οποίος έκατσε μαζί μας, για πολλές ώρες πάνω από τους καταλόγους, που αριθμούσαν τα νοικοκυριά και τα μέλη τους, και μας υπέδειξε τους μόνιμους κατοίκους.

Το επόμενο βήμα ήταν η κατανομή των νοικοκυριών ανάλογα με τις τέσσερις κατηγορίες που ήδη έχουν κατασκευαστεί για τους σκοπούς της έρευνας, η οποία παρουσιάζεται πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 2: Αριθμός νοικοκυριών ανά προκατασκευασμένη κατηγορία

Κατηγορίες νοικοκυριών	Αρ. Νοικοκυριών	Ποσοστό (%)
Ηλικιωμένοι που ζουν μόνοι.	162	45
Νοικοκυριά με προστατευόμενα μέλη	134	38
Νοικοκυριά ηλικιωμένων με άγαμα τέκνα.	40	11
Πυρηνικά νοικοκυριά	22	6
Σύνολο	358	100

Πηγή: Επιτόπια έρευνα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και εφόσον ολοκληρώθηκε η διαστρωμάτωση του πληθυσμού κατά τέτοιο τρόπο που -πιστεύεται- ότι εξασφαλίζεται μια αντιπροσωπευτική εικόνα της δομής της κοινότητας που μελετάται, αποφασίστηκε ότι ο όγκος των συνεντεύξεων σε κάθε κατηγορία νοικοκυριού να ανέρχεται στις πέντε τον αριθμό. Άλλωστε πρόκειται για μια ορεινή, νησιωτική περιοχή χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις στον πληθυσμό της, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, γεγονός που καθιστά τον αριθμό των προγραμματισμένων συνεντεύξεων ικανοποιητικό.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την επιλογή του δείγματος ήταν αυτή της «χιονοστιβάδας», σύμφωνα με την οποία κάθε ένας από τους συνεντευξιζόμενους υποδείκνυε έναν δεύτερο και ούτω καθ' εξής.

3.6. Οι Συνεντεύξεις.

Την σημαντικότερη πηγή του πρωτογενούς υλικού της έρευνας αποτέλεσαν οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στη βάση ενός οδηγού συνέντευξης. Η δομή και το περιεχόμενο του εν' λόγω οδηγού ήταν ανάλογα του σκοπού και των κεντρικών ερωτημάτων της έρευνας, προκειμένου να εντοπιστούν μορφές κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα ο οδηγός (βλ. παράρτημα) αποτελούνταν από πέντε ενότητες οι οποίες εστίαζαν: α) στα κοινωνικό-δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, β) στα χαρακτηριστικά της απασχόλησης, γ) σε ζητήματα απασχολησιμότητας, δ) στο επίπεδο διαβίωσης και την ποιότητα των παρεχόμενων κοινωνικών αγαθών και ε) στην κοινωνική ζωή στην ύπαιθρο.

Το χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε για την ολοκλήρωση της επιτόπιας έρευνας ήταν δώδεκα ημέρες, ενώ ο χρόνος που χρειάστηκε για την διεξαγωγή της κάθε συνέντευξης ποίκιλε κάθε φορά ανάλογα με το συνεντευξιαζόμενο. Βασική επιδίωξη ήταν η συνέντευξη να λαμβάνει χώρα στο σπίτι του ατόμου που επιλεγόταν και μάλιστα να γίνεται παρουσία και άλλων μελών της οικογένειας (πχ. η/ο σύζυγος, παιδιά), έτσι ώστε να επωφελούμαστε οποιασδήποτε παρέμβασης.

Για την καταγραφή της συνομιλίας απαιτήθηκε από την ίδια την ερευνήτρια η απευθείας μεταφορά της στο χαρτί -όσο το δυνατό πιο πιστά- μιας και η χρήση μαγνητοφώνου ήταν απαγορευτική από τους κατοίκους. Παρά την οικειότητα και το πρόσφορο έδαφος που είχε δημιουργηθεί από την διεξαγωγή της προπτυχιακής εργασίας στον ίδιο οικισμό, φάνηκαν ιδιαίτερα διστακτικοί και μόνο στην κίνηση να εμφανίσουμε του μαγνητόφωνο.

Ωστόσο δεν αντιμετωπίστηκε κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα, τόσο ως προς την στάση των συνεντευξιαζόμενων απέναντι στην συνεντεύκτρια, όσο και ως προς την ανταπόκριση τους να συμμετέχουν στην συγκεκριμένη έρευνα. Τουναντίον το φιλόξενο του χαρακτήρα τους ήταν πραγματικά συγκλονιστικό, ενώ ή δωδεκαήμερη παραμονή στον «χώρο τους», -για δεύτερη φορά- και η ολόημερη περιπλάνηση στους δρόμους του χωριού, ήταν καθοριστικής σημασίας για την άρτια διεξαγωγή και σε βάθος συνεντεύξεων.

Σημαντική πηγή πληροφοριών, αποτέλεσαν και οι πολύωρες βραδινές συζητήσεις στα καφενεία του χωριού, όπου -τελείως απελευθερωμένοι από οδηγούς συνέντευξης και χαρτιά- οι κάτοικοι εξέφραζαν ελεύθερα τις απόψεις τους, θέτοντας

επί τάπητος ζητήματα οικονομικού, κοινωνικού, ακόμα και πολιτικού περιεχομένου. Έχοντας παραβλέψει τελείως την ιδιότητα και το λόγο της επίσκεψης της ερευνήτριας στην περιοχή, άλλοτε συμφωνούν, άλλοτε διαφωνούν μεταξύ τους και ανά τακτά χρονικά διαστήματα, μου υποδεικνύουν: *«αυτά μην τα γράψεις μέσα και μας κάνεις ρεζίλι»* ή *«δεν πιστεύω να έχεις κρυμμένο μαγνητοφωνάκι και να γράφεις τι λέμε;»*

Κεφάλαιο 4^ο

Το Δημοτικό Διαμέρισμα Σκουτάρου. Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον.

Το Δημοτικό Διαμέρισμα Σκουτάρου βρίσκεται στη βόρεια ακτή του νησιού της Λέσβου, νοτιοδυτικά της Μύθυμνας και βορειοδυτικά της Μυτιλήνης. Πρόκειται για έναν ημιορεινό οικισμό με υψόμετρο 160 μ. και διοικητικά υπάγεται στον δήμο Πέτρας. Η απόσταση από την πόλη της Μυτιλήνης είναι 64χλμ, ενώ από την Καλλονή είναι 26χλμ. Το οδικό δίκτυο παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες, με κυριότερη την κακή κατάσταση του οδοστρώματος σε πολλά σημεία. Πρόκειται κυρίως για ασφαλτοστρωμένους στενούς δρόμους (5 με 6μ), με πολλές και μεγάλης κλήσης στροφές. Κατά τους καλοκαιρινούς μήνες όπου η κίνηση είναι αυξημένη δημιουργούνται προβλήματα στην κυκλοφορία εξαιτίας αυτής ακριβώς της στενότητας. Οι αγροτικοί δρόμοι στον ερευνόμενο οικισμό (18χλμ περίπου), είναι μη ασφαλτοστρωμένοι μέτριας βατότητας και η κατάσταση τους δεν είναι καθόλου καλή.¹¹⁷

Ο πληθυσμός του Σκουτάρου, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή της ΕΣΥΕ, ανέρχεται στους χιλίους εκατό κατοίκους

Οι κύριες οικονομικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή είναι η γεωργία με κυρίαρχη την καλλιέργεια της ελιάς, και ο τουρισμός.¹¹⁸ Η παραγωγή του ελαιολάδου αποτελεί και τη βασική απασχόληση των κατοίκων κατά τη χειμερινή περίοδο, ενώ το ιδιαίτερα άγονο έδαφος δεν επιτρέπει την καλλιέργεια σιτηρών και άλλων ετήσιων καλλιεργειών. Τέτοιου είδους καλλιέργειες συντηρούνται για τις ανάγκες του κάθε νοικοκυριού.

Μέχρι πριν το 1985 περίπου στο επίνειο του χωριού την Άναξο καλλιεργούνταν μεγάλες εκτάσεις με οπωροκηπευτικά που εφοδίαζαν όλες τις γύρω περιοχές. Με την ανάπτυξη του τουρισμού όμως, η οπωροκαλλιέργεια στην περιοχή

¹¹⁷ Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα (ΤΑΠ) των δήμων Μανταμάδου, Πέτρας και Μήθυμνας, Α' Φάση, «Ανάλυση υφιστάμενης κατάστασης», Ιούνιος 2000, σ. 166.

¹¹⁸ Χαρακτηριστικό της περιοχής μελέτης και γενικότερα ολόκληρου του νησιού της Λέσβου είναι το χωροκοινωνικό δίπολο: σκάλα (παραθαλάσσια περιοχή) - ορεινή κοινότητα, το οποίο και εξηγεί και το γεγονός ότι οι περιοχές αυτές το καλοκαίρι σφύζουν από ζωή εξαιτίας της τουριστικής κίνησης και το χειμώνα βιώνουν έντονη απομόνωση.

εγκαταλείφθηκε από τους γεωργούς και τη θέση της πήραν τα τουριστικά καταλύματα και οι ξενοδοχειακές μονάδες. Η ανάπτυξη του φαινομένου της πολυαπασχόλησης, και η στροφή των αγροτών σε τριτογενείς δραστηριότητες έδωσε τη δυνατότητα ενδυνάμωσης της οικονομίας του τόπου και αποτέλεσε το μέσο για τη συγκράτηση μεγάλου μέρους του παραγωγικού πληθυσμού στην ύπαιθρο.

4.1 Πληθυσμιακή εξέλιξη του ερευνόμενου πληθυσμού.

Ο πληθυσμός στο Δημοτικό Διαμέρισμα Σκουτάρου, -όπως φαίνεται και στον πίνακα που ακολουθεί- εμφανίζεται αυξημένος κατά την περίοδο 1928 - 1951. Το γενικότερο κλίμα της μετανάστευσης, που ήταν αποτέλεσμα μιας ολόκληρης σειράς παραγόντων και που έπληξε την μεταπολεμική Ελλάδα στο σύνολο της, δεν άφησε κατ' όπωσ φαίνεται ανεπηρέαστη και την περιοχή μελέτης. Μια περιοχή με έντονα παραδοσιακών δομών γεωργικό τομέα, ο οποίος αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα, με κυριότερο αυτό του ανεπαρκούς εισοδήματος από την καλλιέργεια της γης. Αποτέλεσμα αυτού είναι η μετακίνηση του πληθυσμού προς την ηπειρωτική Ελλάδα και τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου συγκέντρωναν και το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας της χώρας, αλλά και προς το εξωτερικό, με προορισμό κυρίως την Αμερική, την Αυστραλία και τον Καναδά.

Πίνακας 1: Διαχρονική εξέλιξη του πληθυσμού του Σκουτάρου.

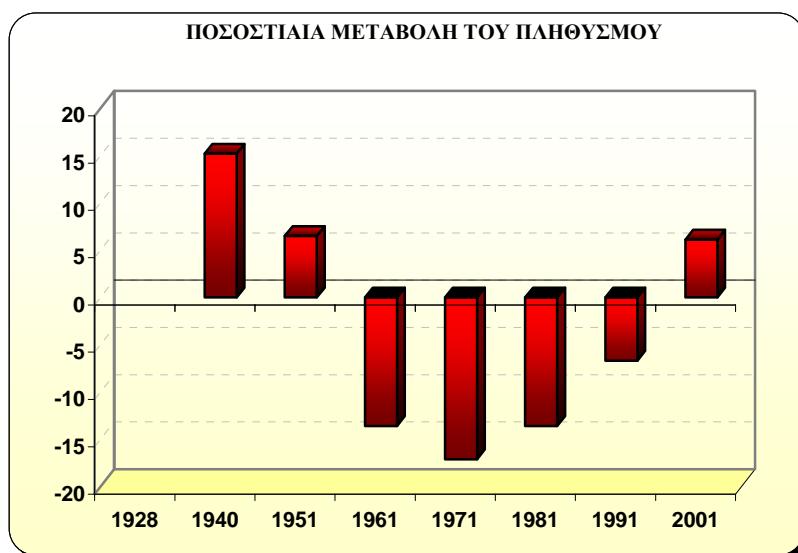
Έτη	Πληθυσμός	Απόλυτη Μεταβολή	Ποσοστιαία Μεταβολή
1928	1.491		
1940	1.719	228	15,2%
1951	1.831	112	6,5%
1961	1.598	-233	-13,6%
1971	1.325	-273	-17,1%
1981	1.144	-181	-13,6%
1991	1.034	-110	-6,7%
2001	1.098	64	6,1%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές Πληθυσμού 1928 έως 2001

Έτσι λοιπόν τη δεκαετία 1951-1961 η μείωση του πληθυσμού ανέρχεται στο 12,7%, ενώ την επόμενη δεκαετία κορυφώνεται και αγγίζει το 17,1%. Στις εξελίξεις αυτές δεν θα πρέπει να αγνοείται και ο σημαντικός ρόλος που παίζει στην μείωση του πληθυσμού η υπογεννητικότητα, η οποία αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της ανακατανομής του πληθυσμού και της δημογραφικής εξέλιξης σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

Το αντίστοιχο ποσοστό για τη δεκαετία 1981-1991, είναι μεν αρνητικό αλλά πολύ χαμηλότερο από αυτό των προηγούμενων ετών (6,7%).¹¹⁹ Βασικός ανασταλτικός παράγοντας της δημογραφικής αυτής «αιμορραγίας» στην περιοχή μελέτης αποτελεί η ανάπτυξη του τουρισμού. Περίπου το 1980 αρχίζει η ανοικοδόμηση του Μολύβου (αναπαλαιώνονται και συντηρούνται παλιά σπίτια, χτίζονται τα πρώτα τουριστικά καταλύματα κτλ), δημιουργώντας νέες ευκαιρίες απασχόλησης. Παράλληλα την ίδια περίοδο λαμβάνονται από την κυβέρνηση μια σειρά από μέτρα που έχουν στόχο την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος και την άνοδο του επιπέδου διαβίωσης και κατανάλωσης στην ύπαιθρο. Τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (1986), το Πρώτο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1988), καθώς και η Κοινή Αγροτική Πολιτική, σηματοδοτούν την βελτίωση του γεωργικού τομέα.¹²⁰

Διάγραμμα 1:

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές Πληθυσμού 1928 έως 2001

¹¹⁹ ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού, 1928, 1940, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001.

¹²⁰ Κυριαζή - Άλισον Ε, «Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990: Τάσεις - προβληματισμοί - προοπτικές», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ, τχ. 96-97, 1998, σ. 284.

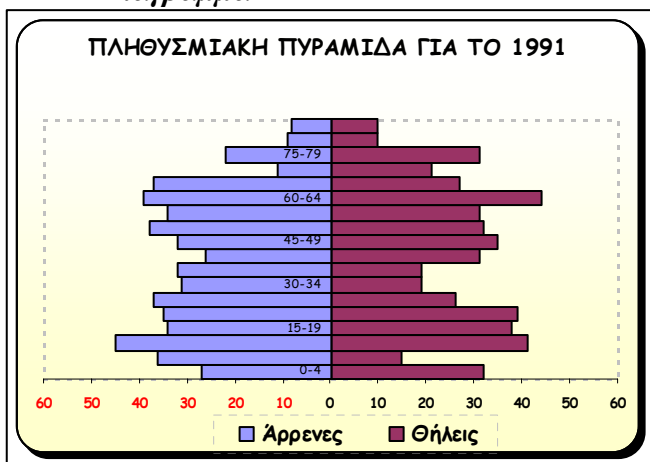
Η γειτνίαση του Σκουτάρου με τις πλέον τουριστικές περιοχές του νησιού, Μόλυβο-Πέτρα δίνει τη δυνατότητα στους κατοίκους να βρουν συμπληρωματική απασχόληση και έτσι να παραμείνουν στον τόπο τους. Από το 1986 περίπου αρχίζει να αναπτύσσεται τουριστικά και το επίνειο του χωριού, η Άναξος, που είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, με κυρίαρχα τα οικοδομικά και τουριστικά επαγγέλματα. Γεγονός που αποτελεί το βασικό εξηγητικό παράγοντα της αύξησης του πληθυσμού κατά την τελευταία δεκαετία (6,7%).

4.2 Κατανομή του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία.

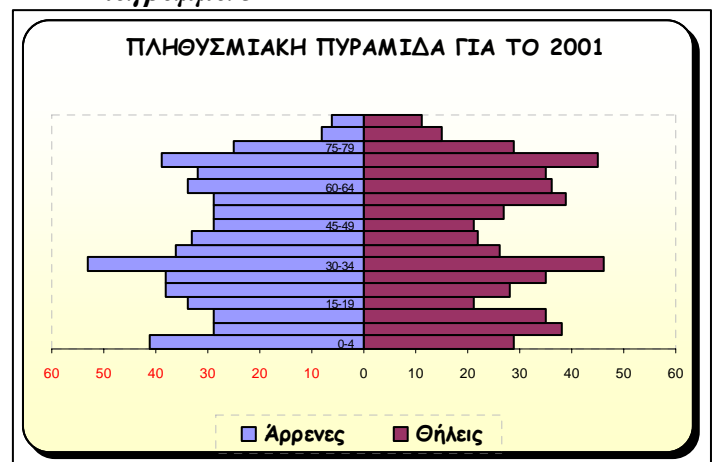
Σύμφωνα με την απογραφή της ΕΣΥΕ, για το έτος 2001, το δημοτικό διαμέρισμα Σκουτάρου, αριθμεί 1098 κατοίκους, από τους οποίους οι 547 είναι άνδρες και οι 534 γυναίκες. Η πληθυσμιακή πυκνότητα¹²¹ είναι 85 κάτοικοι ανά τ.χμ, έναντι 80 που ήταν το 1991 και 88 για το 1981.

Το σύνολο των κατοίκων που ανήκουν στις παραγωγικές ηλικίες, δηλαδή 15 έως 65 ετών, διαμορφώνεται στο 59,4% του συνόλου του πληθυσμού, ποσοστό μειωμένο κατά τέσσερις περίπου ποσοστιαίες μονάδες από το αντίστοιχο μέγεθος (63%) τη δεκαετία του 1991. Ο γεροντικός και ο παιδικός πληθυσμός στο Σκουτάρο, καταλαμβάνει το 22% και 18% αντίστοιχα για το 2001, έναντι των μεγεθών του 1991, όπου οι κάτοικοι ηλικίας 64 ετών και άνω, ανερχόταν σε 18% και σε 19% τα παιδιά ηλικίας 0-14 ετών.

Διάγραμμα 2

Διάγραμμα 3

¹²¹ Η πληθυσμιακή πυκνότητα μετράται ως σχέση μεταξύ του πληθυσμού και της γεωγραφικής έκτασης μιας περιοχής. Βλέπε : Σιάμπος Γ, «Δημογραφία», εκδ. Το οικονομικό, Αθήνα 1993, σ. 199-200.

Γενικότερα και με βάση τα παραπάνω δεδομένα, ο πληθυσμός του Σκουτάρου, εμφανίζει μεγάλες διαφορές σε ότι αφορά την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση του, οι οποίες απεικονίζονται στις πληθυσμιακές πυραμίδες των δύο δεκαετιών. Ενώ το ποσοστό του παιδικού πληθυσμού σημειώνει αύξηση, γεγονός που υποδηλώνει και αύξηση της γονιμότητας, η ακόμα μεγαλύτερη άνοδος της ηλικιακής ομάδας 64 ετών και άνω, είναι ικανή ώστε ο πληθυσμός του Σκουτάρου, στο σύνολο του, να χαρακτηρίζεται γηρασμένος.¹²²

4.3 Εκπαίδευση - Μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού.

Από τον πίνακα που ακολουθεί μπορεί κανείς να σχηματίσει μια πρώτη εικόνα σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων του Σκουτάρου.

Το -σχετικά- χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του ερευνόμενου πληθυσμού, στο σύνολο του, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι οι γυναίκες υστερούν της εκπαίδευσης σε σχέση με το άλλο φύλο, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα στην περιοχή μελέτης. Πιο συγκεκριμένα το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, τόσο σε επίπεδο των ανδρών (52%), όσο και των γυναικών (55%), φέρεται να έχει ολοκληρώσει μόνο το δημοτικό, ενώ όσο αυξάνονται τα έτη σπουδών τόσο μειούμενα εμφανίζονται τα αντίστοιχα ποσοστά και στα δύο φύλα.

Πίνακας 2: Μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων του Σκουτάρου.

Κατηγορίες εκπαίδευσης	Άνδρες	Ποσοστό	Γυναίκες	Ποσοστό
Μη γνωρίζοντες γραφή και ανάγνωση	27	5%	34	7%
Δεν τελείωσαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση	48	10%	64	14%
Απόφοιτοι στοιχειώδους εκπαίδευσης	255	52%	255	55%
Απόφοιτοι γυμνασίου.	67	13%	36	8%
Απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης	68	14%	54	11%
Απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.	22	4%	20	4%
Σύνολο	487	100%	463	100%

Πηγή: ΕΣΥΕ. Απογραφή 2001.

¹²² Γηρασμένος χαρακτηρίζεται ο πληθυσμός, όταν έχει στην ομάδα του γεροντικού πληθυσμού (65+) περισσότερο από 10%, και η αναλογία γηράσκων βρίσκεται πάνω από 30%. (Η αναλογία γηράσκων υπολογίζεται ως σχέση του γεροντικού πληθυσμού ως προς τον παιδικό και εκφράζεται ως αναλογία σε 100 άτομα. Βλέπε Σιάμπος Γ, ο.π, σ. 233-235. Στην περίπτωση της περιοχής μελέτης, ο γεροντικός πληθυσμός είναι 22% και η αναλογία γήρανσης φτάνει το 121%.

Κεφάλαιο 5 Αποτελέσματα της έρευνας.

Κοινωνικό-δημογραφικό Προφίλ του Δείγματος.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο η εμπειρική έρευνα και η διεξαγωγή των συνεντεύξεων βασίστηκε στην διαστρωμάτωση των νοικοκυριών που ζουν μόνιμα στο Σκουτάρο, ανάλογα με κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως η ηλικιακή σύνθεση και το μέγεθος του νοικοκυριού. Οι κατηγορίες που κατασκευάστηκαν για τους σκοπούς της έρευνας αναφέρονται παρακάτω, ενώ ο αριθμός των συνεντεύξεων για κάθε κατηγορία ανέρχεται στις πέντε.

- α) νοικοκυριά ηλικιωμένων, (μονομελή ή διμελή) οι οποίοι ζουν μόνοι.
- β) νοικοκυριά με ένα ή περισσότερα προστατευόμενα μέλη.
- γ) νοικοκυριά ηλικιωμένων οι οποίοι ζουν μαζί με ένα ή περισσότερα άγαμα τέκνα.
- δ) νοικοκυριά πολυγενεακά, στα οποία ζουν και οι ηλικιωμένοι γονείς .

5.1. Σύνθεση και μέγεθος του αγροτικού νοικοκυριού.

Σε ότι αφορά στα νοικοκυριά της πρώτης κατηγορίας -πίνακας1- τα δύο από τα πέντε είναι μονομελή νοικοκυριά, λόγο του θανάτου του ενός από τους δύο συζύγους, ενώ αρχηγός του νοικοκυριού -και εφόσον βρίσκεται εν ζωή- είναι αναμφισβήτητα ο άνδρας.

Πίνακας 1: Σύνθεση νοικοκυριών ηλικιωμένων

Αριθμός. Περιπτώσεων	Ηλικία του Άνδρα /Αρχηγού του νοικοκυριού	Ηλικία της συζύγου
1	_____	67
2	82	76
3	70	63
4	68	70
5	74	_____

Πηγή: Αποτελέσματα της έρευνας.

Η ηλικία των αρχηγών κυμαίνεται από 68 έως 82 ετών, ενώ για τις γυναίκες συζύγους, οι οποίες στην πλειοψηφία τους είναι μικρότερης ηλικίας από τον άνδρα, το αντίστοιχο μέγεθος είναι από 63 έως 76 ετών.

Στον πίνακα 2 φαίνεται το μέγεθος η ηλικία των γονιών των πολυμελών νοικοκυριών, καθώς και ο αριθμός των προστατευόμενων μελών της οικογένειας.

Η ηλικία των αρχηγών του νοικοκυριού κυμαίνεται από 35 έως 55 ετών ενώ των συζύγων από 27-49. Σε ότι αφορά στην ηλικία των παιδιών αυτή δεν ξεπερνάει τα 17 έτη, ενώ τα περισσότερα παιδιά -σε ηλικιακό πάντα επίπεδο- είναι μαθητές του δημοτικού σχολείου. Το μέσο μέγεθος των πολυμελών νοικοκυριών ανέρχεται στα 4,6 άτομα

Πίνακας 2: Σύνθεση πολυμελών νοικοκυριών.

Αριθμός Περιπτώσεων	Ηλικία του Άνδρα/ Αρχηγού του νοικοκυριού	Ηλικία της Συζύγου	Αριθμός Παιδιών
1	35	27	2
2	47	32	3
3	40	38	1
4	55	49	3
5	42	33	4

Πηγή: Αποτελέσματα της έρευνας.

Στον πίνακα 3 που ακολουθεί παρουσιάζονται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών, στα οποία διαβιούν κάτω από την ίδια στέγη οι ηλικιωμένοι γονείς μαζί με ένα ή περισσότερα άγαμα τέκνα. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της κατηγορίας είναι αφενός ότι τα άγαμα τέκνα και στις πέντε περιπτώσεις είναι άνδρες, αφετέρου είναι σχετικά μεγάλης ηλικίας. Έπειτα από αναζήτηση περισσότερων στοιχείων επί του θέματος, αποδείχτηκε ότι σε κανένα νοικοκυριό στην περιοχή μελέτης δεν θα συναντήσεις αντίστοιχη περίπτωση όπου το άγαμο τέκνο να είναι γυναίκα και μάλιστα τέτοιας ηλικίας. Άλλωστε, είναι γνωστό το πρόβλημα της αγαμίας στους νέους άνδρες στον αγροτικό χώρο, αφού συνήθως οι γυναίκες είναι αυτές που επιδιώκουν να φύγουν στην πόλη για γάμο ή/ και δουλειά οι οποίες μάλιστα, συνήθως είναι ανειδίκευτες λόγω του χαμηλού εκπαιδευτικού τους επιπέδου.

Πίνακας 3: Σύνθεση νοικοκυριών ηλικιωμένων με άγαμα τέκνα.

Αριθμός Περιπτώσεων	Ηλικία του Άνδρα/ Αρχηγού νοικοκυριού	Ηλικία Συζύγου.	Ηλικία και φύλο άγαμων τέκνων
1	_____	76	Άνδρας 37 ετών
2	70	63	Άνδρες 32 & 35 ετών
3	79	67	Άνδρας 36 ετών
4	69	63	Άνδρας 29 ετών
5	72	57	Άνδρας 31 ετών

Πηγή: Αποτελέσματα της έρευνας.

Παρ' όλο του προχωρημένου της ηλικίας τόσο των γονιών όσο και των παιδιών, οι αποφάσεις για την οικονομική οργάνωση και λειτουργία του νοικοκυριού παίρνονται ή -στην καλύτερη των περιπτώσεων- εξετάζονται πρώτα από τον ηλικιωμένο αρχηγό.

Τέλος ο πίνακας 4 εμφανίζει τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν τα πολυμελή, πολυγενεακά νοικοκυριά στο Σκουτάρο, των οποίων το μέσο μέγεθος ανέρχεται στα 6,4 άτομα. Αρχηγός του νοικοκυριού στις συγκεκριμένες περιπτώσεις είναι ο νεότερος σε ηλικία «σύζυγος» του σπιτιού.

Πίνακας 4: Σύνθεση πολυγενεακών νοικοκυριών.

Αριθμός Περιπτώσεων	Ηλικία Αρχηγού.	Ηλικία Συζύγου	Αριθμός Παιδιών	Ηλικία Παππού	Ηλικία Γιαγιάς
1	43	43	4	75	70
2	37	28	2	_____	77
3	50	51	1	87	_____
4	35	32	3	70	68
5	46	40	4	79	76

Πηγή: Αποτελέσματα της έρευνας.

5.2. Επίπεδο εκπαίδευσης των αρχηγών του νοικοκυριού και των συζύγων.

Για τη μελέτη του μορφωτικού επιπέδου των αρχηγών και των συζύγων των αγροτικών νοικοκυριών στο Σκουτάρο διαμορφώθηκαν τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με τα χρόνια σπουδών. Το μορφωτικό επίπεδο των συνεντευξιαζόμενων κυμαίνεται από μηδέν ως δεκαπέντε χρόνια εκπαίδευσης ενώ η μέση διάρκεια εκπαίδευσης για τους άνδρες είναι 7 έτη, και για τις γυναίκες 5.

Πίνακας 5: Μορφωτικό επίπεδο των αρχηγών και των συζύγων του δείγματος.

	Άνδρες		Γυναίκες	
Χρόνια εκπαίδευσης	Αρ. Ατόμων	Ποσοστό (%)	Αρ. Ατόμων	Ποσοστό (%)
Κανένα (0)	5	27,7	8	42
Δημοτικό (1- 6)	5	27,7	6	31,5
Γυμνάσιο (7- 9)	3	16,6	3	15,7
Λύκειο (10- 12)	5	27,7	2	10,5
Σύνολο	18	100	19	100

Πηγή: Αποτελέσματα της έρευνας.

Με μια πρώτη ανάγνωση του πίνακα, διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων -ανδρών και γυναικών- που κλήθηκαν να συμμετέχουν στη συγκεκριμένη έρευνα δεν έχει παρακολουθήσει πάνω από έξι τάξεις του σχολείου. Μάλιστα το 42% των γυναικών έχει φοιτήσει μόνο μέχρι την Τρίτη τάξη του δημοτικού. Αυτό βέβαια εξηγείται από το γεγονός ότι πρόκειται για άτομα που είναι ηλικίας 60 ετών και άνω, ηλικία που δικαιολογεί το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, μιας και την περίοδο που εισάχθηκαν στο σχολείο, ήταν και πολύ δύσκολο να ολοκληρώσουν τη φοίτηση τους, λόγω των ιδιαίτερα αντίξοων συνθηκών ζωής.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω όσο μικρότερης ηλικίας είναι το άτομο τόσο υψηλότερο εμφανίζεται το μορφωτικό του επίπεδο, γεγονός που τεκμηριώνεται από την παραδοχή ότι μεταπολεμικά, ο αγροτικός πληθυσμός έχει να επιδείξει σημαντική μείωση του αναλφαβητισμού.

Εκείνο που είναι σημαντικό να επισημανθεί είναι ότι το επίπεδο μόρφωσης του γυναικείου πληθυσμού αυτών των ηλικιών, εμφανίζεται αρκετά χαμηλότερο από αυτό του άνδρα. Η γυναίκα όντας σε μειονεκτικότερη θέση από τον άνδρα μέσα σε μια παραδοσιακή/ πατριαρχική, αγροτική κοινωνία, εγκαταλείπει νωρίς το σχολείο, προκειμένου να παντρευτεί και να δημιουργήσει οικογένεια.

Όσον αφορά την γεωργική εκπαίδευση, μέσα από συζητήσεις με τους αρχηγούς των νοικοκυριών, διαπιστώθηκε ότι η επαγγελματική τους κατάρτιση προέρχεται από την προσωπική εμπειρία του καθένα, καθώς και τις γνώσεις που μεταδίδονται από τον πατέρα στα παιδιά του. Δεν έχουν παρακολουθήσει κάποιο σεμινάριο σχετικά με την αγροτική παραγωγή και μάλιστα οι περισσότεροι έδειξαν να αμφισβητούν ακόμα και τους γεωπόνους λέγοντας χαρακτηριστικά ότι η αγροτική δραστηριότητα μαθαίνεται μόνο στην πράξη. Το ίδιο ισχύει και για την εκπαίδευση και κατάρτιση των συνεντευξιζόμενων σχετικά με τα τουριστικά επαγγέλματα που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή.

Κεφάλαιο. 6^ο

Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Υποκειμενικές Αντιλήψεις, Δυνατότητες και Προοπτικές.

6.1. Επαγγελματική Δραστηριότητα.

6.1.1 Γεωργία - Κτηνοτροφία.

Η καλλιέργεια της ελιάς και η παραγωγή ελαιολάδου αποτελούν για την περιοχή μελέτης την κύρια δραστηριότητα των αγροτών σε ότι αφορά τον πρωτογενή τομέα. Το δυσπρόσιτο -σε πολλές περιπτώσεις- επικλινές και σχετικά άγονο έδαφος, καθιστούν σχεδόν ανέφικτη την ευδοκίμηση ετήσιων καλλιεργειών. Από την άλλη πλευρά, ο μικρός και πολυτεμαχισμένος κλήρος -χαρακτηριστικό γνώριμο άλλωστε στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής υπαίθρου- προσδιορίζει την γεωργική δραστηριότητα και στην περιοχή που μελετάται.

Οι γεωργικές εκτάσεις είναι κατά κύριο λόγο ιδιόκτητες -χαρακτηριστικό των γαιών που καλύπτονται από πολυετείς καλλιέργειες- και ξηρικές. Αυτές οι οποίες είναι αρδευόμενες χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστο για την παραγωγή κηπευτικών, τα οποία προορίζονται για οικιακή κατανάλωση ή σε ορισμένες περιπτώσεις πωλούνται μέσα στα όρια του ίδιου του χωριού. Οι εκτάσεις αυτές χωροθετούνται στο επίνειο του χωριού την Άναξο, και αποτελούν μικρά κομμάτια γης τα οποία είναι και τα μοναδικά που έχουν «διασωθεί» από την αλόγιστη οικοδόμηση της περιοχής.

Ωστόσο η ιδιαίτερα διαδεδομένη μονοκαλλιέργεια στο Σκουτάρο σε συνδυασμό με το μικρό κλήρο, καθιστά αδύνατη τη μεγέθυνση του πρωτογενή τομέα στην περιοχή. Αρκεί να σημειωθεί ότι οι καλλιεργητικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνται είναι παραδοσιακές και η εκμηχάνιση της γεωργίας είναι ανύπαρκτη. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι από το σύνολο των ερωτηθέντων κανένας δεν διαθέτει τρακτέρ ή άλλου είδους γεωργικά μηχανήματα. Η μόνη χρήση μηχανημάτων είναι αυτή των μονοαξονικών χειροκίνητων ελκυστήρων, που και πάλι δεν έχουν στην κατοχή τους όλοι οι γεωργοί.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και εφόσον οι ιδιαίτερες εδαφικές συνθήκες περιορίζουν την ανάπτυξη εναλλακτικών καλλιεργειών, οι δυνατότητες για την ενδυνάμωση του πρωτογενή τομέα στον Σκουτάρο, εντοπίζονται στην πληρέστερη αξιοποίηση της ελαιοκομίας. Η έκδηλη δυσαρέσκεια όμως των γεωργών για το επάγγελμα τους και για τις εισοδηματικές απολαβές από αυτό, φάνηκε να αφήνει στο περιθώριο οποιαδήποτε προσπάθεια για την ανάκαμψη της γεωργικής δραστηριότητας στην περιοχή. Αντίθετα πολλοί από αυτούς δήλωσαν ότι κατέχουν κάποιες εκτάσεις με ελιές τις οποίες έχουν εγκαταλείψει λόγω του δυσπρόσιτου της περιοχής στην οποία βρίσκονται. Από την άλλη πλευρά η μείωση των επιδοτήσεων λειτούργησε αποθαρρυντικά γι' αυτούς αφού -κατά την άποψη τους- το εισόδημα τους σαν γεωργοί διαρκώς μειώνεται.

«Σε λίγο καιρό θα μαζεύουμε μόνο τις ελιές που χρειαζόμαστε για το λάδι του σπιτιού, τις υπόλοιπες θα τις αφήσουμε για τα πουλιά».

Εκείνο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι για πολλά από τα νοικοκυριά στο Σκουτάρο η ετήσια σοδιά των καλλιεργειών προορίζεται για αυτοκατανάλωση. Αυτό συμβαίνει κυρίως στις περιπτώσεις που οι ηλικιωμένοι γονείς έχουν παραμείνει στο χωριό και διαχειρίζονται την περιουσία και την γη τους και μοιράζονται το λάδι με τα παιδιά τους που ζουν στη Μυτιλήνη την Αθήνα ή αλλού. Όπως χαρακτηριστικά μας είπε κάποιος:

«Τι να πουλήσω κόρη μου, ίσα που φτάνει για τα παιδιά μου. Στέλνω στο γιο στην Αθήνα, στέλνω στην Μυτιλήνη στον άλλο μου γιο, να κρατήσω και εγώ στο σπιτικό μου. Να τι έμεινε. Τίποτα.

Σε ότι αφορά την κτηνοτροφική δραστηριότητα, στην περιοχή μελέτης η εκτροφή των ζώων χαρακτηρίζεται καθαρά επιβιωτική και συντηρείται μέσα στα πλαίσια της διατροφικής αυτάρκειας του αγροτικού νοικοκυριού. Αυτό βέβαια, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο της εμπορίας των αγαθών τους -όταν αυτό είναι εφικτό- όπου συνήθως πωλούν τα προϊόντα τους άτυπα μέσα και έξω από τα όρια της τοπικής κοινωνίας του Σκουτάρου.

Τα όλα όσα προηγήθηκαν δείχνουν τη βαρύτητα του πρωτογενή τομέα στην οικονομική ευημερία της περιοχής μελέτης. Ενώ η γεωργία συνεχίζει να είναι ένας

από τους σημαντικότερους τομείς της οικονομίας στη χώρα μας, φαίνεται πλέον ότι από μόνη της δεν αποτελεί ικανή συνθήκη για την οικονομική και κοινωνική ανέλιξη της υπαίθρου. Το ίδιο ακριβώς έδειξε και η παρούσα έρευνα που διεξήχθη στο Σκουτάρο. Η μεγέθυνση του πρωτογενή τομέα δεν αποτελεί και το βασικό στόχο των αγροτών στην περιοχή. Φυσικές μειονεξίες όπως το επικλινές και άγονο έδαφος, καθώς και ο μικρός και πολυτεμαχισμένος κλήρος, είναι από τους κύριους παράγοντες που δρουν ανασταλτικά στην περαιτέρω ανάπτυξη της γεωργικής δραστηριότητας. Με βάση όλα αυτά, είναι προφανές ότι η περιοχή μελέτης δεν μπορεί να αναπτύξει ανταγωνιστικό πρωτογενή τομέα, συγκρινόμενο με εκείνο των πεδινών και πιο ευνοημένων περιοχών της χώρας. Η εκμηχάνιση και γενικότερα ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας που “επιβάλλουν” οι κατευθύνσεις της αγροτικής πολιτικής καθώς και η παγκοσμιοποιημένη αγορά, δεν αποτελούν χαρακτηριστικά του πρωτογενή τομέα στο Σκουτάρο. Μέσα σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η γενικότερη δυσарέσκεια των αγροτών σε ό,τι αφορά το γεωργικό επάγγελμα. Το χαμηλό γεωργικό εισόδημα από τη μια και η ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης -με όλα αυτά που συνεπάγεται- από την άλλη, αποθαρρύνουν ολοένα και περισσότερο τους γεωργούς να συνεχίσουν να δραστηριοποιούνται στην γεωργία επαγγελματικά. Η έρευνα έδειξε ότι η ενασχόληση στη γεωργία σταδιακά συρρικνώνεται και η συμβολή της, στη σύνθεση του εισοδήματος των κατοίκων της περιοχής μελέτης, βαίνει διαρκώς μειούμενη. Η σχεδόν ανύπαρκτη επενδυτική δραστηριότητα στον πρωτογενή τομέα, έρχεται να επαληθεύσει τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, καθώς οι περισσότεροι δεν αντιμετωπίζουν τη γεωργία και την κτηνοτροφία ως επάγγελμα και ως πηγή εισοδήματος, αλλά ως δραστηριότητα άμεσα συνδεδεμένη με τον αγροτικό χώρο.

«Αφού ζω στο χωριό θα έχω και το λάδι και το κρέας και την κότα μου, προκειμένου να μην τα αγοράζω»

Με άλλα λόγια η ενασχόληση με τη γη στο Σκουτάρο, εμφανίζεται πρωτίστως ως μέσο αναπαραγωγής του αγροτικού νοικοκυριού, σε ότι αφορά τα

αγροτικά προϊόντα που αυτό χρειάζεται για κατανάλωση και δευτερευόντως ως επάγγελμα.

6.1.2 Εξωγεωργική Δραστηριότητα. Η Ανάπτυξη της Πολυαπασχόλησης στο Σκουτάρο.

Η πολυαπασχόληση των αγροτών ξεκινώντας από τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ως η πρακτική επιβίωσης, έτσι ώστε οι μικρομεσαίοι κυρίως καλλιεργητές γης, να μπορέσουν να διατηρήσουν την αγροτική τους εκμετάλλευση και να συμπληρώσουν το εισόδημά τους, καταλήγει σήμερα να αποτελεί δομικό στοιχείο της υπαίθρου, και να αφορά το σύνολο σχεδόν των αγροτών, ακόμα και αυτών που διαθέτουν βιώσιμες γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Η ένταση, λοιπόν, της γεωργικής πολυδραστηριότητας δεν είναι συνάρτηση μόνο του μικρού μεγέθους της γεωργικής εκμετάλλευσης και του χαμηλού εισοδήματος που συνεπάγεται, αλλά και της περιφερειακής ανάπτυξης που προωθείται τα τελευταία χρόνια από την κρατική πολιτική με αποτέλεσμα την εμφάνιση εναλλακτικών δραστηριοτήτων στην ύπαιθρο.

Έτσι και στην περιοχή μελέτης, το ογκούμενο φαινόμενο της πολυαπασχόλησης των αγροτών οφείλεται στην ανάπτυξη του τουρισμού τόσο στο επίνειο του χωριού την Άναξο, όσο και στις γείτονες περιοχές την Πέτρα και τον Μόλυβο, οι οποίες αποτελούν και από τις πιο δημοφιλείς περιοχές του νησιού, σε ότι αφορά την επισκεψιμότητα τους κατά τους θερινούς μήνες του έτους. Παράλληλα με την τουριστική ανάπτυξη έχουν ευνοηθεί μια σειρά από άλλα επαγγέλματα που είναι άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένα με τον τουρισμό αποτελώντας μια βιώσιμη συμπληρωματική απασχόληση για το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της περιοχής. Από την άλλη πλευρά η εποχικότητα της ελαιοκομίας, απελευθερώνει για μεγάλο χρονικό διάστημα εργατικό δυναμικό, στο οποίο δίνεται η δυνατότητα να απασχοληθεί συμπληρωματικά εκτός της γεωργίας. Αξιοσημείωτος παράγοντας για την ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης βέβαια αποτελούν και οι καλύτερες συνθήκες εργασίας, γεγονός που έχει να κάνει κυρίως με τους νεότερους σε ηλικία κατοίκους της περιοχής μελέτης, οι οποίοι φαίνεται να προτιμούν εργασίες του τριτογενή τομέα.

Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα έδειξε ότι το 70% του δείγματος δήλωσε ότι απασχολείται συμπληρωματικά εκτός της γεωργικής του εκμετάλλευσης. Η πολυαπασχόληση στο Σκουτάρο εμφανίζεται κατά κύριο λόγο με την μορφή οικογενειακών επιχειρήσεων, οι οποίες στην πλειονότητα τους έχουν άμεση σχέση με την τουριστική ανάπτυξη και είναι εποχιακές. Η εκμετάλλευση ενοικιαζόμενων δωματίων κατέχει την πρώτη θέση στην ιεραρχία των συμπληρωματικών ενασχολήσεων των κατοίκων του Σκουτάρου, ενώ ακολουθεί μια σειρά από άλλες επιχειρήσεις (καφενεία, κρεοπωλεία, ελαιολιβερά, παντοπωλεία κτλ), που λειτουργούν καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου καλύπτοντας τις βασικές ανάγκες των νοικοκυριών. Η κατανομή των τριτογενών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή μελέτης φαίνονται στο διάγραμμα που ακολουθεί.

Διάγραμμα 1:

Πηγή: Εμποροβιοτεχνικό επιμελητήριο Λέσβου.

Μέσα από την διεξαγωγή της έρευνας και με ανάλογη ερώτηση που τέθηκε στα άτομα του δείγματος σε ό,τι αφορά τον καταμερισμό της εργασίας στις περιπτώσεις των οικογενειακών επιχειρήσεων, όλα τα μέλη του νοικοκυριού -όταν αυτό είναι εφικτό- προσφέρουν την εργασία τους. Για παράδειγμα διαπιστώθηκε ότι στις επιχειρήσεις τουριστικού ενδιαφέροντος (εστιατόρια, καφέ, supermarket κτλ) η σύζυγος ή τα παιδιά, αν αυτά είναι σε ηλικία να εργαστούν, μοιράζονται τον χρόνο απασχόλησης, μιας και τα ωράρια εργασίας κατά τη θερινή περίοδο είναι ιδιαίτερα

διευρυμένα. Στις περιπτώσεις ενοικιαζόμενων δωματίων, λόγου χάρη, ή σύζυγος αναλαμβάνει κατά κύριο λόγο το καθάρισμα των κλινών, προκειμένου να αποφύγουν την πρόσληψη και κατ' επέκταση την πληρωμή υπαλλήλων. Αλλά και στις περιπτώσεις των επιχειρήσεων που δεν είναι εποχιακές, και λειτουργούν καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, το νοικοκυριό από κοινού φροντίζει να προσφέρουν όλα τα μέλη του την εργασία στην επιχείρηση. Αυτό φανερώνει ότι η πολυαπασχόληση των αγροτών στο Σκουτάρο, ως επί το πλείστον διαχέεται σε όλα τα μέλη του νοικοκυριού και δεν αφορά μόνο τον αρχηγό.

Σε ό,τι αφορά στην έννοια της «κινητικότητας» των αγροτών, η οποία έχει γίνει αντικείμενο σχολιασμού από μια πληθώρα ερευνών και έχει άμεση σχέση με τον τόπο της συμπληρωματικής απασχόλησης, η έρευνα έδειξε ότι ο χαρακτήρας των εξωγεωργικών δραστηριοτήτων είναι τέτοιος που δεν αφήνει τα περιθώρια να γίνεται λόγος για έντονη γεωγραφική κινητικότητα των αγροτών. Πιο συγκεκριμένα η πολυαπασχόληση με κατεύθυνση τον τουρισμό, λαμβάνει χώρα -όπως είναι φυσικό- στο επίνειο του Σκουτάρου την Άναξο, όπου εκεί συγκεντρώνεται η τουριστική δραστηριότητα, και βέβαια πρόκειται για εποχιακή ενασχόληση. Η πολυδραστηριότητα των αγροτών, όμως, επεκτείνεται και στο Σκουτάρο, αφού όπως ήδη έχει αναφερθεί, η πολυαπασχόληση στην περιοχή μελέτης δεν περιορίζεται μόνο στις τουριστικές - εποχιακές δραστηριότητες. Σε καμία περίπτωση όμως δεν συναντάται το φαινόμενο της καθημερινής μετάβασης στην πόλη ή στο πλησιέστερο αστικό κέντρο για εργασία, όπως συμβαίνει πολύ συχνά σε περιοχές που γεωγραφικά γειτνιάζουν με κάποια αστική ή ημιαστική περιοχή.

Αν εξετάσει κανείς το έτος από το οποίο πολυαπασχολείται ο κάθε ένας από τους πολυδραστήριους αρχηγούς γεωργικών εκμεταλλεύσεων του δείγματος, θα διαπιστωθεί ότι το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης στην περιοχή μελέτης, δεν είναι πρόσφατο, απλά διευρύνθηκε ιδιαίτερα με την ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας της περιοχής. Η πολυδραστηριότητα στο Σκουτάρο μεταπολεμικά - σύμφωνα πάντα με τα αποτελέσματα της έρευνας- εμφανιζόταν με τη μορφή μικρών επιχειρήσεων τοπικής εμβέλειας (καφενεία, παντοπωλεία, ελαιοτριβεία). Όπως μας είπαν οι κάτοικοι, αυτοί που μπορούσαν να προβούν σε τέτοιου είδους ενέργειες ήταν λίγοι και κυρίως ήταν άτομα -για τα δεδομένα της εποχής- σχετικά ευκατάστατα. Οι περισσότεροι που δεν είχαν την ευκαιρία να επενδύσουν σε ανάλογες

δραστηριότητες, προσέφευγαν στο εξωτερικό ως μετανάστες, πράγμα που αποτελούσε και τη μόνη λύση επιβίωσης για εκείνη τη χρονική περίοδο.

Τα επόμενα χρόνια, όπου οι συνθήκες στον τομέα της εργασίας αλλάζουν και ο ρυθμός της μετανάστευσης -κυρίως της εξωτερικής- μειώνεται αισθητά, σε συνάρτηση βέβαια και με την σταδιακή ανάπτυξη του τουρισμού, μία σειρά από άλλες δραστηριότητες εκτός του γεωργικού τομέα αναπτύσσονται, οδηγώντας ολοένα και περισσότερους γεωργούς στην εύρεση συμπληρωματικής απασχόλησης, με αποτέλεσμα την βαθμιαία αύξηση της πολυδραστηριότητας στην περιοχή. Έτσι λοιπόν, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970, η πολυαπασχόληση στο Σκουτάρο αρχίζει να σημειώνει αύξηση, ξεκινώντας από τον οικοδομικό τομέα δραστηριοτήτων. Φτάνει στην κορύφωση της από το 1990 και μετά όπου αναπτύσσονται με ιδιαίτερα γρήγορους ρυθμούς δραστηριότητες απόλυτα συνυφασμένες με τον τουρισμό, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στους γεωργούς να συμπληρώσουν το χαμηλό αγροτικό τους εισόδημα και αν μη τι άλλο να παραμείνουν στον τόπο τους.

Διάγραμμα 2:

Πηγή: Εμποροβιοτεχνικό Επιμελητήριο Λέσβου.

6.2. Εισοδηματική επάρκεια και αγροτικός χώρος.

Ύστερα από την περιγραφή των γεωργικών και εξωγεωργικών δραστηριοτήτων, ένα από τα σημαντικότερα θέματα που θα πρέπει να σχολιαστεί είναι το εισόδημα που απολαμβάνουν οι κάτοικοι της περιοχής. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι επειδή ακριβώς πρόκειται για μια ιδιαίτερα κλειστή κοινωνία, και ενώ έγιναν προσπάθειες να αποσπαστούν πληροφορίες για το ύψος -σε χρηματική αξία- του εισοδήματος τόσο από την γεωργική όσο και από την εξωγεωργική δραστηριότητα του κάθε συνεντευξιαζόμενου οι προσπάθειες απέβησαν άκαρπες. Ένα τέτοιο «λεπτό» θέμα είναι ένα αυστηρά προσωπικό δεδομένο του νοικοκυριού το οποίο δεν αποκαλύπτεται σε τρίτους.

Ανεξάρτητα από αυτό και ενώ ίσως θα ήταν απαραίτητη μια πιο συστηματική ανάλυση και καταγραφή της εισοδηματικής κατάστασης των κατοίκων της περιοχής μελέτης, με την ενδεχόμενη χρήση κάποιων δεικτών που θα εξασφάλιζαν ποσοτικές και ακριβείς πληροφορίες, θεωρείται αξιόλογο να γίνει μια αναφορά στα όλα όσα σχολιάστηκαν σε ότι αφορά την επάρκεια των χρηματικών απολαβών, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται και πολύ περισσότερο όπως την βιώνει ο κάθε ένας από τους ανθρώπους που κλήθηκε να συμμετέχει στη συγκεκριμένη έρευνα. Άλλωστε οι οικονομικές και παραγωγικές συνθήκες που διέπουν τις αγροτικές κοινωνίες (καθεστώς μισθωτής εργασίας, χρονικός κύκλος εργασιακής ζωής, όριο ηλικίας και αποχώρηση από την εργασία κτλ.) δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν ίδιες με εκείνες σε ένα αστικό περιβάλλον. Ως εκ' τούτου θεωρείται ότι θα έχει περισσότερο ενδιαφέρον να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στις αλλαγές που επιφέρει η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην ύπαιθρο.

Η κρίσιμη κατάσταση της οικονομίας στο σύνολο της χώρας σήμερα, με την αλματώδη και συνεχή αύξηση των τιμών, το χαμηλό εισόδημα του Έλληνα πολίτη και η εισαγωγή του Ευρώ ως νομισματική μονάδα, φαίνεται να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την στάση των συνεντευξιαζόμενων σε ότι αφορά στην οικονομική τους ευημερία και την ευρωστία του τόπου. Η γενικότερη απογοήτευση και το αίσθημα του «ανικανοποίητου» σε ότι αφορά το εισόδημα είναι έκδηλη στο σύνολο των νοικοκυριών που ρωτήθηκαν. Σε ότι αφορά το θέμα της επάρκειας του εισοδήματος και την έννοια της «ικανοποίησης» των αναγκών των κατοίκων από αυτό, η

αντιπροσωπευτικότερη, κατά κάποιο τρόπο, απάντηση δόθηκε από έναν ογδοντάχρονο, ο οποίος πολύ εύστοχα παρατήρησε:

«Υπάρχει άνθρωπος σήμερα που θα σου πει ότι του φτάνουν τα λεφτά που βγάζει; Όσο περισσότερα έχεις τόσο περισσότερα ξοδεύεις. Μην κοιτάς που εγώ λόγο ηλικίας δεν έχω πολλές ανάγκες, όταν είχα και 'γω μικρά παιδιά δύσκολα τα έβγαζα πέρα. Τότε βέβαια ήταν αλλιώς, και πέντε δραχμές να είχες στην τσέπη, είχες λεφτά τώρα με τα ευρώ δεν έχεις τίποτα. Όχι που τώρα είμαι καλά, αλλά λίγο το ένα λίγο το άλλο τα κουτσοβολεύω. Αλίμονο σε σας τους νέους, εγώ τα έφαγα τα ψωμιά μου... Δε βαριέσαι,... είχα λίγα αλλά έζησα καλά».

Και ενώ η έρευνα έδειξε ότι η επάρκεια του εισοδήματος εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά και είναι κατά κύριο λόγο συνάρτηση τόσο του αριθμού των μελών του νοικοκυριού και της ηλικιακής σύνθεσής του, όσο και των προσδοκιών σε ότι αφορά την μελλοντική κοινωνικοοικονομική εξέλιξη και ανέλιξη της οικογένειας, εκείνο που είναι πραγματικά ενδιαφέρον είναι ότι αποδεικνύεται για ακόμα μία φορά η ιδιαιτερότητα του αγροτικού χώρου και τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά που διέπουν μια αγροτική κοινωνία. Η παραγωγική στρατηγική της αυτάρκειας στο πλαίσιο του νοικοκυριού και η αναπαραγωγή με όρους κυρίως κλειστής οικονομίας, αποτελούν τη βάση για την δημιουργία τέτοιων μηχανισμών οργάνωσης της ζωής στον αγροτικό χώρο που διασφαλίζει, κατά κάποιο τρόπο, αυτόματα την αναπαραγωγή του αγροτικού πληθυσμού. Το γεγονός ότι η αγροτική οικογένεια /επιχείρηση είναι ο πρωταρχικός -στην ιεραρχία- καταναλωτής και χρήστης των αγαθών που παράγει, αποτελεί από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά των νοικοκυριών στον αγροτικό χώρο. Σ' αυτήν ακριβώς τη λογική της αυτάρκειας και της ιδιοκατανάλωσης κινούνται σχεδόν όλα τα νοικοκυριά στην περιοχή μελέτης. Η εξασφαλισμένη ιδιόκτητη κατοικία, η ιδιοκτησία καλλιεργήσιμης γης -ανεξαρτήτου μεγέθους- καθώς και η παραγωγή βασικών καταναλωτικών αγαθών, καθιστούν την αγροτική οικογένεια ως μια οργανωτική ενότητα, ένα πρωτογενές κοινωνικό κύτταρο, μέσα στα πλαίσια του χώρου στον οποίο ανήκει.

«Το σπίτι είναι σπίτι και η γη είναι γη. Είναι δικά σου και ξέρεις ότι και να γίνει έχεις ένα κεραμίδι πάνω από το κεφάλι σου...»

Το σχήμα αυτό είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτο κυρίως στα νοικοκυριά εκείνα που αποτελούνται από τους δύο ηλικιωμένους γονείς οι οποίοι είτε έχουν μείνει μόνοι πλέον κάτω από την ίδια στέγη είτε ζει μαζί τους ένα ή δύο ανύπανδρα τέκνα. Σ' αυτές τις κατηγορίες νοικοκυριών διαφαίνεται εντονότερα ο παραδοσιακός χαρακτήρας οικονομικής συμπεριφοράς και διαχείρισης της αγροτικής οικογένειας. Κύριος στόχος δεν είναι τόσο η μεγιστοποίηση των κερδών, όσο η επιβίωση, δεδομένου του μικρού μεγέθους της καλλιεργήσιμης γης και τις μικρές δυνατότητες κεφαλαιακής επένδυσης. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι άνθρωποι αυτοί έκαναν λόγο για απόλυτη ικανοποίηση από το εισόδημα τους και πολύ περισσότερο από τις συντάξεις που απολαμβάνουν από το ασφαλιστικό ταμείο του Ο.Γ.Α., ένα αίσθημα «συμβιβασμού» διαφαίνεται, δείχνοντας απλώς να έχουν προσαρμοστεί στο οικονομικό πλαίσιο που μόλις περιγράφηκε.

«Εδώ στο χωριό, κορίτσι μου δουλεύεις τη γη σου όσο σε κρατάν τα πόδια σου. Είναι το βιός σου, δεν μπορείς να το αφήσεις, άσε που και να θες δεν μπορείς να το αφήσεις. Πως θα ζήσω εγώ μετά. Νομίζεις ότι με τη σύνταξη μου μπορώ να αγοράζω τα πάντα; Αλίμονο στο χωριό ζω να αγοράζω το κρέας και τα αυγά; Που να ζούσα στην πόλη, και να έχω και ενοίκιο και να θέλει να αγοράζω τα πάντα.....»

Τι είναι αυτό που σας λείπει;

Τι μου λείπει. Τι να μου λείπει. Κοιτά να δεις εμείς οι γέροι πια δεν έχουμε πολλές ανάγκες. Έχουμε μάθει έτσι. Εμείς κορίτσι μου έχουμε ζήσει φτώχεια, ξέρουμε τι είναι να μην έχεις να φας. Τώρα έχουμε να φάμε, έχουμε όλα τα καλά του Θεού. Να είμαστε γεροί μόνο, να μην πέσω στο κρεβάτι γιατί τότε ποιός θα με κοιτάξει;

«Δεν μπορώ να μιλήσω για φτώχεια εδώ στο χωριό. Με την έννοια ότι κάποιος δεν έχει να φάει ή να ζει κάτω από άθλιες συνθήκες. Άλλοι έχουν πιο πολλά, άλλοι λιγότερα και άλλοι που απλώς τα βγάζουν πέρα»

Αντίθετα τα πολυμελή νοικοκυριά στο Σκουτάρο, τα οποία κατά κανόνα έχουν αυξημένες ανάγκες και υποχρεώσεις, ωθούνται να αναζητήσουν και κατ' επέκταση να υιοθετήσουν νέες κατευθύνσεις και οικονομικές συμπεριφορές πέρα από τα όρια του παραδοσιακού. Ζουν στην ύπαιθρο, φέρουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αγρότη -ακόμα και αν δεν αυτοαποκαλούνται επαγγελματίες αγρότες- και βιώνουν παράλληλα την πολυπλοκότητα μιας διαρκώς εξελισσόμενης αγροτικής κοινωνίας υπό το πρίσμα των νέων οικονομικών συνθηκών. Στην πραγματικότητα αποτελούν κοινωνικά σύνολα που δρουν και αναπαράγονται μέσα σε ένα περιβάλλον δυϊσμού, το οποίο από τη μια διέπεται από κανόνες αυτάρκειας και αυτορύθμισης έχοντας, από την άλλη, αποκτήσει έντονα τα σημάδια της επέκτασης του αστικού τρόπου ζωής και κατανάλωσης.

Αναγκάζεσαι να ακολουθήσεις τις εξελίξεις. Δεν μπορώ να ζω όπως ζούσαν πριν από πενήντα χρόνια. Έχω οικογένεια, έχω παιδιά έχουν έξοδα, τι να κάνω. Σίγουρα χρειάζομαι πολύ περισσότερα χρήματα για να συντηρήσω την οικογένεια μου απ' ό,τι ο πατέρας μου τα χρόνια εκείνα..... Εμείς οι ίδιοι μεγαλώνουμε τις ανάγκες μας, ζητάμε περισσότερα χωρίς να κοιτάμε την τσέπη μας.

Η δυνατότητα εύρεσης συμπληρωματικής απασχόλησης και η αλματώδης ανάπτυξη της πολυδραστηριότητας στην περιοχή μελέτης, ενίσχυσε το αγροτικό εισόδημα και διαφοροποίησε ως ένα βαθμό την οικονομία του τόπου. Μ' αυτόν τον τρόπο τα αγροτικά νοικοκυριά και ιδιαίτερα τα πολυμελή κατάφεραν να αντεπεξέλθουν στις διαρκώς διευρυνόμενες ανάγκες της οικογένειας τους και να παραμείνουν στον τόπο τους. Αναφερόμενοι στην ανάπτυξη του τουρισμού και την ανάκαμψη του εισοδήματός τους οι συνεντευξιαζόμενοι είναι κατηγορηματικοί στην στάση τους ότι

«Αν δεν ήταν ο τουρισμός, τώρα στο χωριό θα ήταν μόνο οι γέροι.»

«Από τον τουρισμό είδαμε λεφτά. Τι νομίζεις ότι με τις ελιές μόνο θα μπορούσε να ζήσει μια ολόκληρη οικογένεια.»

«Δεν υπάρχει περίπτωση να ήμουν ακόμα εδώ και να έχω μόνο τα αγροτικά. Δεν τα βγάζεις πέρα....Στο υπογράφων.»

Εν' κατά κλείδι και βλέποντας κανείς το σύνολο των νοικοκυριών που μελετήθηκαν, ανεξάρτητα από το μέγεθος και την ηλικιακή σύνθεση τους -που όπως αποδείχτηκε διαφέρουν ως προς τους κανόνες που ακολουθούν για την επιβίωση τους- είναι ευαντίληπτη μια ιδιόμορφη συμπεριφορά σε ότι αφορά στην αναπαραγωγή του νοικοκυριού. Μια σειρά από χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τον αγροτικό χώρο σε σχέση με τον αστικό, προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο δομείται μια αγροτική κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα παρατηρείται ένα πλέγμα από παραδοσιακές και σύγχρονες πρακτικές επιβίωσης, που σε συνάρτηση με τις εν γένει αυτορρυθμιστικές ικανότητες της αγροτικής οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας γενικότερα, εξασφαλίζεται η οικονομική επιβίωση των κατοίκων. Έτσι ενώ όλοι σχεδόν κάνουν λόγο για κρίση της οικονομίας για οικονομική δυσπραγία και εισοδηματική ανασφάλεια, η ίδια η φύση του χώρου στον οποίο ζουν τους επιτρέπει μια ,συγκριτικά, ομαλή διαβίωση.

«Τι δουλεία να κάνω το χειμώνα. Έχω λίγες ελιές που ίσα-ίσα βγάζω το δικό μου λάδι. Ζούμε μα τα λεφτά που έχουμε βγάλει από το καλοκαίρι. Αν δε με φτάσουν παίρνω ένα καταναλωτικό δάνειο -ένα δύο χιλιάδες ευρώ- και το ξεπληρώνω το καλοκαίρι από τη δουλεία μου.»

«Το χειμώνα παίρνουμε και εγώ και ο άνδρας μου επίδομα ανεργίας. Δεν είναι πολλά άλλα έχουμε μαζέψει και από τα μεροκάματα που παίρνουμε το καλοκαίρι και τα βολεύουμε.Ε, εντάξει έχουμε και τα ζώα μας τις ελιές παίρνουμε και μια μικρή επιδότηση. Πιο πολύ τα παιδιά έχουν έξοδα, γι' αυτά δουλεύουμε»

«Μόνο εγώ δουλεύω το καλοκαίρι σαν σερβιτόρος. Το χειμώνα είμαι στην ανεργία. Δύσκολα τα πράγματα γιατί δεν έχω ούτε ελιές πολλές ούτε μεγάλη επιδότηση. Ευλογημένος τόπος το χωριό. Δεν θα πεινάσεις ποτέ. Μόνο που ο μικρός θέλει να σπουδάσει. Είναι ξυράφι στο σχολείο, θέλει πολλά λεφτά όμως δεν ξέρω αν θα τα καταφέρω....Έχει ο Θεός, να βγάλει το λύκειο και θα δούμε.»

6.3. Εργασιακές συνθήκες. Απασχολησιμότητα και ανεργία.

Οι έννοιες της απασχολησιμότητας και της ανεργίας σε ένα πολυλειτουργικό και πολυσύνθετο περιβάλλον όπως αυτό της υπαίθρου, δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αποτελούν έννοιες απόλυτα ξεκάθαρες και προσδιορίσιμες. Πόσο μάλλον όταν γίνεται λόγος για μια περιοχή με έντονο τον εποχικό χαρακτήρα τόσο της γεωργικής όσο και της εξωγεωργικής δραστηριότητας, όπου κατά κανόνα θεωρείται εύλογη η απελευθέρωση εργατικού δυναμικού.

Ζητώντας από τους συνεντευξιαζόμενους να τοποθετηθούν για την έννοια της ανεργίας και τις διαστάσεις που έχει στην τοπική κοινωνία του Σκουτάρου, βρέθηκαν να είναι αντιμέτωποι με μια πραγματικότητα που δεν μπορούσαν να την εκφράσουν με ευκρίνεια ούτε όμως και να την αποδώσουν σε συγκεκριμένους λόγους. Με βάση τις ιδιαίτερες εργασιακές συνθήκες που οι ίδιοι βιώνουν, άφησαν να εννοηθεί ότι η έννοια της «ανεργίας» είναι περισσότερο μια κατάσταση που χαρακτηρίζει τις πόλεις και συνδέεται με αστικούς τρόπους ζωής. Πιο συγκεκριμένα η διαφορά της έντασης της εργασίας τόσο μεταξύ των γεωργικών και εξωγεωργικών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή μελέτης, όσο και μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων (χειμώνα -καλοκαίρι), σε συνδυασμό με την ρευστότητα των ωραρίων εργασίας στην ύπαιθρο και του χρονικού κύκλου εργασιακής ζωής, καθιστά δύσκολο -για τους ίδιους- να προσδιορίσουν με σαφήνεια το τι εστί «άνεργος» και τι «εργαζόμενος»¹²³ στον αγροτικό χώρο. Ως απόδειξη αυτού είναι -μεταξύ άλλων- η πληθώρα των παραδειγμάτων που θέλουν τον ηλικιωμένο και σε πολλές περιπτώσεις υπερήλικα αγρότη, να συνεχίζει να εργάζεται.

«Όλοι κάτι έχουμε να κάνουμε κάθε μέρα. Μπορεί να μη φαίνεται σαν πληρωμένη εργασία. Ακόμα και στον μπαχτσέ σου να πας δεν δουλεύεις; Τι κάνεις κάθεσαι; Στο χωριό έτσι είναι η ζωή, δεν έχεις ωράρια, ούτε έχεις μια μόνο δουλεία

¹²³ Σύμφωνα με τους ορισμούς που υιοθετούνται στις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού του συνόλου των κρατών μελών της ΕΕ, ως «απασχολούμενοι» ορίζονται τα άτομα ηλικίας 14 ετών και άνω, τα οποία εργάζονται υπό όρους εξαρτημένης ή μη εξαρτημένης. Ως «άνεργοι» θεωρούνται τα άτομα 14 ετών και άνω, τα οποία δεν έχουν εργασία, βρίσκονται στη διαδικασία αναζήτησης και ταυτόχρονα είναι έτοιμοι και διαθέσιμοι να την αναλάβουν μόλις τους δοθεί. Ενώ «άεργοι» θεωρούνται αυτοί που δεν έχουν καμία εργασία ούτε και αναζητούν. (Σακέλλης Γ. «Πληθυσμός και εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα.....», Αθήνα 1993, σ. 72-73.

να κάνεις. Η γη δεν είναι δημόσιο που μόλις πάει δυο η ώρα κλείνουν όλα. Ούτε γνωρίζεις από Κυριακές και σχόλες.»

«Εδώ το χειμώνα δεν έχει ένταση η εργασία. Και ξέρεις γιατί; Γιατί άμα τα τελειώσεις όλα τι θα κάνεις μετά. Μη γελάς μπορεί να σου φαίνεται αστείο αλλά έτσι είναι. Αυτή είναι η αλήθεια.»

Στην πραγματικότητα, ο γεωργικός-κτηνοτροφικός τομέας στον Σκουτάρο δεν μπορεί να στηρίζει το εισόδημα του αγροτικού νοικοκυριού και ούτε βέβαια μπορεί να προσφέρει νέες ευκαιρίες απασχόλησης. Η αγροτική οικογένεια οφείλει να αναπτύξει πολλαπλές δραστηριότητες που θα της εξασφαλίσουν ένα επαρκές συνολικό εισόδημα. Ως εκ' τούτου η πολυαπασχόληση -πολυδραστηριότητα εμφανίζεται ως η εναλλακτική εργασιακή και εισοδηματική στρατηγική των κατοίκων της περιοχής μελέτης.

Η απάντηση στον αν επέφερε «καρπούς» η συμμετοχή των αγροτών σε συμπληρωματικές εργασίες, η οποία συνοδεύτηκε με την ανάπτυξη τουριστικών δραστηριοτήτων και μιας σειράς από άλλα επαγγέλματα άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένα με τον τουρισμό, ήταν απόλυτα θετική. Μέσα από όλη αυτή την αναπτυξιακή διαδικασία, διευρύνθηκαν οι εργασιακές ευκαιρίες, αποφεύχθηκε η αγροτική έξοδος -κυρίως του νεαρού σε ηλικία πληθυσμού- και πολύ περισσότερο άνοιξε ο δρόμος για την γυναικεία απασχόληση έστω και σε εποχιακή βάση.

Δεν ζούμε στην ανασφάλεια του αγρότη πια. Έχουμε την δική μας επιχείρηση και δουλεύουμε όλοι το καλοκαίρι, τα παιδιά μου η γυναίκα μου εγώ.

Ξέρεις πόσοι άνθρωποι βρήκαν δουλειά; Τι θες; Οικοδομές θες? Μεροκάματο; Δωμάτια; Εστιατόρια; Καφετέριες; Δηλαδή θέλω να σου πω ότι δεν βγάζει μόνο ο Σ..... που έχει το ξενοδοχείο, βγάζει και αυτός που θα δουλέψει στο Σ.....

Θα είχε τρία συνεργεία αυτοκινήτων εδώ αν δεν ήταν τα γραφεία με τα ενοικιαζόμενα αυτοκίνητα;.

Ωστόσο η έρευνα έδειξε ότι αυτή καθ' αυτή η δομή και ο χαρακτήρας των δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στο Σκουτάρο, είναι τέτοια που, ως ένα βαθμό, από μόνη της απελευθερώνει εργατικό δυναμικό. Από τη μια η εποχικότητα της εργασίας με κατεύθυνση τον τουρισμό, αυτομάτως θέτει σε διαθεσιμότητα σημαντικό μέρος του πληθυσμού για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, το οποίο διαρκεί έως και οκτώ μήνες. Από την άλλη πλευρά η αυξημένη υποαπασχόληση του πρωτογενή τομέα και η «μαλθακότητα» που χαρακτηρίζει την καλλιέργεια της ελιάς, μετατρέπει ένα σημαντικό αριθμό εργασιακών ωρών σε ελεύθερο χρόνο.

«Δεν έχει δουλειές εδώ. Τι να κάνεις; Με τα δέκα και είκοσι ακόμα, στρέμματα ελιές, πόσο να ασχοληθείς; Να ένας τυπικός κάτοικος του χωριού έχει γεμάτη μέρα. Αλλά τι να βγάλεις δουλειά είναι αυτή;»

«Το καλοκαίρι τρέχουμε και δε φτάνουμε και το χειμώνα βαράμε μύγες. Δύσκολος ο χειμώνας».

Αναζητώντας το προφίλ των ατόμων που βρίσκονται εκτός εργασίας, φάνηκε ότι το εποχιακά άνεργο εργατικό δυναμικό στο Σκουτάρο συνθέεται κυρίως από άνδρες ηλικίας 23-37 ετών, από τους οποίους οι περισσότεροι είναι άγαμοι και ζουν κάτω από την ίδια στέγη με τους ηλικιωμένους γονείς. Γεγονός που «δικαιολογεί» κατά κάποιο τρόπο το πέρασμα των ανθρώπων αυτών στην ανεργία, δεδομένων των μειωμένων οικογενειακών υποχρεώσεων.

Στο ερώτημα σχετικά με το κατά πόσο η εποχιακή απομάκρυνση από την εργασία αποτελεί ακούσια ή εκούσια συμπεριφορά των κατοίκων, η έρευνα έδειξε ότι είναι περισσότερο συνάρτηση μιας σειράς παραγόντων που σχετίζονται με την ιδιομορφία του αγροτικού χώρου γενικότερα και τα ιδιαίτερα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας που μελετάται. Το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, το μεγάλο ποσοστό ανειδίκευτων εργατών και η διαβίωση σε μια σχετικά απομακρυσμένη περιοχή, είναι από τους κυριότερους παράγοντες που δυσχεραίνουν σημαντικά την πρόσβαση σε εργασίες έξω από τα όρια της περιοχής μελέτης.

«Τώς να αναζητήσω δουλειά...Και που; Θα πρέπει το χειμώνα να φύγω από δω. Θα βγάλω τόσα πολλά λεφτά για να μπορώ να πληρώνω ενοίκιο και όλα τα άλλα..... Όχι. Είναι καλύτερα να μείνω εδώ, ξοδεύω πολύ λιγότερα απ' ότι αν δούλευα πχ. στην Καλλονή.....Κάνω κάποια μεροκάματα, λίγο και η επιδότηση του λαδιού, λίγο ότι έμεινε από το Καλοκαίρι και περνάει ο καιρός.»

«Δεν είναι εύκολο για μένα να βρω δουλειά το χειμώνα. Δεν ξέρω καν σε τι να ψάξω. Έτσι όπως είναι τα πράγματα πιο άνετα τη βγάζω εδώ. Έχω τις ελιές μου οι γέροι μου παίρνουν και οι δύο σύνταξη τα βγάζουμε πέρα. Ύστερα το καλοκαίρι άμα είναι και καλή χρονιά, βγάζουμε λεφτά....Κλείνουμε τις τρύπες του χειμώνα.»

Ιδιαίτερης βαρύτητας χρήζει και ο ρόλος των παραδοσιακών μορφών αλληλεγγύης με ισχυρότερο αυτόν των οικογενειακών δεσμών. Η οικογένεια και ευρύτερα το συγγενικό δίκτυο είναι, κατά τεκμήριο, ένα από τα σημαντικότερα σημεία αναφοράς. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το υψηλό επίπεδο διατροφικής αυτάρκειας και την χαμηλού κύρους γεωργική δραστηριότητα, ωθεί τους νεαρότερους σε ηλικία κατοίκους της περιοχής να απασχολούνται περιστασιακά ή ακόμα και να μην εργάζονται καθόλου κατά τη διάρκεια της χειμερινής περιόδου.

«Ανεργία; Όλοι αυτοί οι νέοι που βλέπεις το βράδυ στο καφενείο, δεν μπορείς να τους πεις άνεργους. Οι περισσότεροι δουλεύουν το καλοκαίρι, και κάνουν κανένα μεροκάματο το χειμώνα. Εγώ ζήτησα εργάτες για τις ελιές και δεν ήθελε κανείς. Πήρα Αλβανούς να κάνω τη δουλειά μου. Μπορείς να πεις λοιπόν για ανεργία όταν του δίνεις δουλειά και ο άλλος δεν έρχεται;».

«Την παροιμία που λέει "του τεμπέλη τ' άλογο το θρέφει ο θεός" την ξέρεις; Έτσι είναι και δω μόνο που εδώ σε θρέφει η γη σου και η οικογένεια σου. Αυτά έχουμε αυτά θα φάμε»

Ανεργία ή αεργία λοιπόν; Περιορισμένες ή διευρυμένες ευκαιρίες για εργασία στο Σκουτάρο; Ευπάθεια ή αποκλεισμός; Είναι κάποια από τα ερωτήματα που επιχειρήθηκε -μέσα από την έρευνα- να διερευνηθούν και να απαντηθούν. Σε σχέση με τα παραπάνω ερωτήματα, και λαμβάνοντας υπόψη τους αντικειμενικούς

παράγοντες που προσδιορίζουν το επίπεδο της απασχόλησης και τις συνθήκες εργασίας στην περιοχή μελέτης, η έρευνα έδειξε ότι, η έντονη εποχικότητα της εργασίας δεν μπορεί να αποφέρει πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα σε ότι αφορά στην οικονομική ανάπτυξη και ευημερία του τόπου. Ενώ η εύρεση συμπληρωματικής εργασίας αύξησε το εισόδημα του αγροτικού νοικοκυριού, δεν κατάφερε να επιλύσει προβλήματα μείζονος σημασίας, όπως η εποχιακή ανεργία και να δημιουργήσει συνθήκες ανάπτυξης οι οποίες να εξασφαλίζουν τη βιωσιμότητα της τοπικής αυτής κοινωνίας. Ομάδες υψηλού κινδύνου είναι οι νεαρότεροι, σε ηλικία, άνδρες και μέρος του γυναικείου πληθυσμού¹²⁴, οι οποίοι βρίσκονται εκτός εργασίας για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η επιβεβλημένη, κατά κάποιο τρόπο, εποχιακή ανεργία των ατόμων αυτών, «προστατεύεται» αν όχι συντηρείται από τις ιδιαίτερες λειτουργίες, αξίες, στάσεις και συμπεριφορές στην ύπαιθρο. Έτσι από τη μια οι εν' γέννη αυτορρυθμιστικές δυνατότητες μιας αγροτικής κοινωνίας σε συνδυασμό με την στήριξη και την ενίσχυση της οικογένειας δημιουργεί ένα πλέγμα ανοχής και παθητικότητας από την πλευρά των εποχιακά απασχολούμενων, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις φέρουν την τυπική εικόνα του άεργου.

6.4. Η γυναίκα του Σκουτάρου ως εργατικό δυναμικό.

Η γυναίκα της υπαίθρου, ως εργατική δύναμη σε εφεδρεία και ως μια ομάδα πληθυσμού περισσότερο ευάλωτη σε καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού, αναμφίβολα χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και αναφοράς.

Η έρευνα σχετικά με τα ζητήματα των γυναικών του αγροτικού χώρου εμφανίζεται αρκετά πληθωρική τις δύο τελευταίες δεκαετίες, αποκαλύπτοντας το σημαντικό ρόλο της γυναίκας στην επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού ενώ ταυτόχρονα την έκανε πιο ορατή ως εργατική δύναμη.¹²⁵

Το μέγεθος της γυναικείας απασχόλησης στην ύπαιθρο είναι συνάρτηση μιας σειράς παραγόντων που σχετίζονται τόσο με την οικονομική, κοινωνική και

¹²⁴ Για την γυναικεία απασχόληση ακολουθεί ειδική αναφορά παρακάτω.

¹²⁵ Γιδάρκου Ι, «Ενδογενής Ανάπτυξη της Υπαιθρου και Γυναικεία Απασχόληση», σ. 194, στο: Κασίμης Χ- Λουλούδης Λ (επιμ) *Υπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΕΚΚΕ, Εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1999.

πολιτισμική δομή της τοπικής κοινωνίας στην οποία ζουν, όσο και με ένα σύνολο ανεξάρτητων μεταβλητών όπως η ηλικία, το είδος της εργασίας η οικονομική κατάσταση και το μέγεθος του νοικοκυριού.

Σε ότι αφορά στην περιοχή μελέτης, ο ρόλος και η θέση της γυναίκας, ως οικονομικά ενεργό δυναμικό, αν και σημαντικός, παραμένει ακόμα δευτερεύων και συνοδευτικός του άνδρα. Η γυναίκα σύζυγος στο Σκουτάρο, φέρει, κατά κύριο λόγο, το βάρος της οικιακής εργασίας και της ανατροφής των παιδιών, ενώ η συμμετοχή της στην σύνθεση της απασχόλησης εκφράζεται με την προσφορά της εργασίας της ως «οικογενειακός βοηθός» στην γεωργική ή την εξωγεωργική δραστηριότητα.

Από τα παραπάνω ερευνητικά ευρήματα, τα οποία μαρτυρούν τόσο το μέγεθος όσο και το χαρακτήρα της γυναικείας απασχόλησης στην περιοχή μελέτης, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η ένταξη ή ο αποκλεισμός του «ασθενούς» φύλου στην ή από την εργασία, επηρεάζεται πρωτίστως από τις κοινωνικές δομές και τα στερεοτυπικά πρότυπα που διέπουν την εν' λόγω τοπική κοινωνία. Ως εκ' τούτου ο ρόλος της γυναίκας ως εργατική δύναμη υποεκτιμάται και η επαγγελματική της ταυτότητα και κατοχύρωση επισκιάζεται από την ισχύ του άνδρα-αρχηγού της εκμετάλλευσης.

«Όσες γυναίκες δουλεύουν σημαίνει ότι ο άνδρας της είναι τεμπέλης»

«Δεν θέλω η γυναίκα μου να δουλεύει γιατί τα παιδιά στο σπίτι χρειάζονται μια μάνα. Να γυρίσουν από το σχολείο και να τη βρουν εκεί»

«Δουλεύω εγώ γι' αυτούς (εννοεί την οικογένεια του). Δεν φτάνει; Και άντε να ψάξει για δουλειά,... Τι δουλειά θα είναι αυτή;»

Ως προς τα ιδιαίτερα κοινωνικό-δημογραφικά χαρακτηριστικά του γυναικείου πληθυσμού, η έρευνα έδειξε ότι οι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας -περίπου πενήντα ετών και άνω- οι οποίες είναι απαλλαγμένες από τις υποχρεώσεις της ανατροφής των παιδιών και στο βαθμό που η φυσική τους κατάσταση το επιτρέπει, συμμετέχουν με ενεργό τρόπο στην αγροτική παραγωγή. Αντίθετα, στην πλειοψηφία τους, οι νέες, σε ηλικία, γυναίκες -18 έως 45 ετών- προτιμούν δουλείες που έχουν άμεση σχέση με την

ανεπτυγμένη τουριστική δραστηριότητα στην περιοχή. Οι ίδιες δήλωσαν ότι δεν επιθυμούν να συμμετέχουν σε δραστηριότητες που έχουν σχέση με την καλλιέργεια της ελιάς κυρίως λόγω των αντίξοων συνθηκών εργασίας, μιας και η συγκομιδή γίνεται μέσα στο χειμώνα και σε πολλές περιπτώσεις τα αγροτεμάχια χωροθετούνται σε δύσβατες περιοχές. Έτσι όταν οι συγκυρίες το επιτρέπουν, όταν δηλαδή το νοικοκυριό διαθέτει μια οικογενειακή εξωγεωργική εκμετάλλευση, γυναίκες του Σκουτάρου αυτής της ηλικίας εργάζονται εποχιακά, ως μαγείρισσες ή σερβιτόρες σε εστιατόρια και ταβέρνες ή ως καθαρίστριες και ρεσεψιονίστ σε ενοικιαζόμενα δωμάτια.

«Δεν είναι εύκολο για μια γυναίκα εδώ να μαζεύει ελιές. Να πλένω πιάτα όλο το καλοκαίρι στο εστιατόριο, δεν με πειράζει καθόλου... Άσε που και να θέλω να πάω στις ελιές, δεν προλαβαίνω. Τα παιδιά ποιος θα τα φροντίσει»;

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σε περιπτώσεις διευρυμένων πυρηνικών νοικοκυριών είναι μεγαλύτερη η συμμετοχή των ηλικιωμένων γονιών -και της γυναίκας και του άνδρα- στην αγροτική εργασία, απ' ό τι της συζύγου ή των παιδιών, όταν αυτά είναι σε ηλικία να εργαστούν ως συμβοηθούμενα μέλη.

Όπως και να 'χει, η γυναικεία απασχόληση στην περιοχή μελέτης είτε με κατεύθυνση την γεωργία είτε με κατεύθυνση τον τομέα των υπηρεσιών, είτε αποτελεί επιθυμία της ίδιας της γυναίκας να εργαστεί, είτε είναι «εξαναγκαστική» για οικονομικούς λόγους, είναι κατά κύριο λόγο εποχιακή -πολλές φορές και περιστασιακή- σε τέτοιο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ως η προέκταση της οικιακής εργασίας.

6.5. Το επάγγελμα του γεωργού ως σημαίνοντας παράγοντας αποκλεισμού.

Η έννοια του «αγρότη» έχει τις ρίζες της στις προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής και συμπεριλαμβάνει όλους εκείνους τους ανθρώπους οι οποίοι ασχολούνται κατά κύριο λόγο με την γεωργοκτηνοτροφία, υπονοώντας ταυτόχρονα

ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής, συγκεκριμένα ήθη και έθιμα, που χαρακτηρίζουν την κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά των ανθρώπων αυτών.¹²⁶

Η ύπαιθρος -ο χώρος εκείνος που φιλοξενεί τον αγρότη ή τον χωρικό- βρίσκεται τις τελευταίες δεκαετίες αντιμέτωπη με μια σειρά διεργασιών, ανακατατάξεων και ραγδαίων αλλαγών στο εσωτερικό της. Στην ουσία η ελληνική ύπαιθρος δεν κατάφερε να ενσωματωθεί πλήρως στα νέα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα που υπαγορεύει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οργάνωσης της κοινωνίας, με αποτέλεσμα να βρίσκεται ακόμα και σήμερα σε μία διαρκή πάλη ανάμεσα στο παραδοσιακό και το σύγχρονο.

Οι ανισότητες σε ότι αφορά την οικονομική κοινωνική αλλά και πολιτισμική ανάπτυξη της υπαίθρου -ως αποτέλεσμα της σταδιακής έκθεσης της στις δυνάμεις του διεθνούς ανταγωνισμού- και οι συνέπειες αυτών, έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης για μια πλειάδα ερευνών συγγραμμάτων και δημοσιεύσεων. Ωστόσο εκείνο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι όσο ο αγροτικός χώρος μεταλλάσσεται, το γεωργικό επάγγελμα και η ιδιότητα του αγρότη- γεωργού, αλλάζει μορφή και περιεχόμενο, σε τέτοιο βαθμό που μπορεί κάλλιστα να γίνεται λόγος για τον αγρότη των πεδινών ευνοημένων περιοχών, με τις μεγάλες επιδοτήσεις και τον «αγρότη του περιθωρίου» ο οποίος κατοικεί σε ορεινές νησιωτικές και γεωγραφικά απομονωμένες περιοχές γνωρίζοντας την αγροτική έξοδο και την εγκατάλειψη.

Η φράση που έδωσε το έναυσμα στους συνεντευξιαζόμενους, να μιλήσουν για το επάγγελμα του γεωργού και πολύ περισσότερο για τον αγρότη του Σκουτάρου, ήταν: «Αγρότης. Ευλογία ή ανάθεμα;»

«Κάποτε ήταν ευλογία ακόμα και για εμάς τους μικρούς παραγωγούς. Τώρα είναι ανάθεμα μόνο για εμάς.»

«Θα σου πω ένα πράγμα. Εγώ είμαι 83 ετών. Μεγάλωσα τρία παιδιά με δέκα στρέμματα ελιές. Μετά έφτιαξα κι' άλλα κτήματα, άνοιξα ελαιοτριβείο, έκανα πολλά. ΜΟΝΟΣ ΜΟΥ!!!! Όταν μεγάλωσαν τα παιδιά και φύγανε και οι τρεις στην Αθήνα,

¹²⁶ Μουσιδης Α, «Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και Κοινωνική Διάρθρωση στην Ελληνική Γεωργία (1950-1980)», Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σ. 28.

Θύμωσα. Τους είχα φτιάξει μια περιουσία που τα είχαν όλα έτοιμα και αυτοί έφυγαν. Τώρα μου πέρασε ο θυμός..... Αν έμεναν εδώ, σήμερα δεν θα είχαν να φάνε.

«Η γεωργία εδώ είναι για να περνάει ή ώρα σου. Εμείς δεν είμαστε αγρότες... Κακόμοιροι απλώς.... Ίσως και άξιοι της μοίρας μας. Δεν ξέρω τι να πω».

«Δεν είναι εδώ κόρη μου να βγάλεις λεφτά. Να ζήσεις μπορείς, γιατί έχεις τα δικά σου προϊόντα, το σπίτι σου, έχεις τα ζωντανά σου..... Να εξελιχθείς δεν μπορείς».

«Αγροτιά σκλαβωμένη που λέει το ξέρεις; Στις πέτρες φυτρώνει φύλλο; Παλεύεις όλο το χειμώνα για μια σταλιά λάδι»

«Αγρότης είναι μόνο ο στεριανός στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο, με τα μηχανήματα και τα ισιάδια τα χωράφια. Εκεί να δεις επιδοτήσεις που παίρνουν. Αυτά βλέπουν οι Αθηναίοι και όταν ακούνε για αγρότη λένε: "Τι ανάγκη έχει αυτός". Ας έρθουν να μείνουν εδώ και να μαζεύουν ελιές μέσα στο καταχείμωνο να δούμε».

«Εδώ πέρα είμαστε ξεχασμένοι από το Θεό, δεν θα ήμασταν από το κράτος. Τι Ευρώπη μας λένε και πράσινα άλογα»

Όπως φάνηκε από τα παραπάνω η γεωργία στο Σκουτάρο, δεν νοείται από τα ίδια τα υποκείμενα, ως επάγγελμα και ο αγρότης δεν έχει κατοχυρωμένο επαγγελματικό στάτους. Η καλλιέργεια της γης και η εκτροφή ζώων, εμφανίζεται, ως επί το πλείστο, ως μια δραστηριότητα άμεσα συνδεδεμένη με την διαμονή στον αγροτικό χώρο. Έτσι και παρ' όλο που έχει τεκμηριωθεί βιβλιογραφικά¹²⁷, ότι η αγροτική εργασία, από «φυσική δραστηριότητα» και τρόπος ζωής, μεταβάλλεται σε επάγγελμα, όπου η γη, τα φυτά και τα ζώα από «κομμάτι του εαυτού της»,

¹²⁷ Βλέπε: Μουσιδης Α, Ανθοπούλου Θ, Ντύκεν Μ.Ν, «Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο. Συνθήκες διαβίωσης και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού. Μελέτη περίπτωσης σε δύο κοινότητες», Εκδ. Gutenberg Αθήνα 2002. σ. 37.

μεταβάλλονται σε οικονομικά μέσα για την εξασφάλιση του εισοδήματος του αγρότη, στην περιοχή μελέτης το χαμηλό επίπεδο επαγγελματοποίησης των αγροτών αποτελεί ένα μείζων ζήτημα οικονομικής αλλά και κοινωνικής μειονεξίας. Αλλωστε αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός ότι οι επαγγελματίες αγρότες απαντώνται στις πεδινές περιοχές της χώρας, επωφελούμενοι τις ευνοϊκές συνθήκες παραγωγής, ενώ στον αντίποδα, στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, ένα τμήμα υπολειμματικής γεωργίας, αντιπροσωπεύεται από γεωργούς που παλεύουν για την επιβίωση.

Χωρίς να επιδιώκεται μια μονοδιάστατη και απόλυτη παρουσίαση των δεδομένων που αποκομίσθηκαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, αποτελεί αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα το γεγονός ότι ο αγρότης του Σκουτάρου αυτοπροσδιορίζεται ως «αγρότης» επειδή ακριβώς ζει στο χωριό. Το μικρό μέγεθος της εκμετάλλευσης, και γενικότερα, το διαρκώς μειούμενο ειδικό βάρος του πρωτογενή τομέα στην οικονομική ανέλιξη της περιοχής, εκ' των πραγμάτων αδυνατεί να του αποδώσει την ιδιότητα του κατ' επάγγελμα αγρότη.

«Πας κάπου, πχ να κάνεις μια αίτηση, και σε ρωτάνε τι επάγγελμα κάνεις... Αγρότης λες, τι να πεις;. Δεν είμαι αγρότης κύριε. Δεν είναι επάγγελμα αυτό. Βιοπαλαιστής είμαι»

Και ενώ όλα τα παραπάνω φανερώνουν ότι τουλάχιστον σε οικονομικό /εισοδηματικό επίπεδο η έννοια του αγρότη -ως καλλιεργητής της γης με σκοπό το κέρδος- απαξιώνεται από τους συνεντευξιαζόμενους, έρχεται να προστεθεί και η απόρριψη του από τους νεότερους σε ηλικία κατοίκους ως «κοινωνικό στίγμα». Η άρνηση των ανθρώπων αυτών σε ότι αφορά τη διαδοχή του γεωργικού επαγγέλματος, αναμφίβολά έχει τις ρίζες της σε οικονομικούς λόγους, αλλά φαίνεται να επεκτείνεται και σε κοινωνικούς. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα έδειξε ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία (35 και άνω) γεωργοί /αρχηγοί της εκμετάλλευσης, εστιάζουν περισσότερο στην αδυναμία του αγροτικού επαγγέλματος σε επίπεδο εισοδήματος. Το πρόβλημα είναι εντονότερο όταν πρόκειται για πολυμελή νοικοκυριά όπου οι ανάγκες για κατανάλωση υλικών και άυλων αγαθών, είναι ιδιαίτερα διογκωμένες. Αντίθετα η αποστροφή των νεαρότερων (18 έως 30) κατοίκων ως προς την ιδιότητα του γεωργού, εξηγείται από μια πληθώρα παραγόντων που εντοπίζονται κυρίως, έξω από

τη σφαίρα του οικονομικού γίνεσθαι του αγρότη στο Σκουτάρου. Ωστόσο και οι ίδιοι έκαναν λόγο για τις αντίξοες συνθήκες της αγροτικής εργασίας αναλογικά με το ύψος του εισοδήματος που αποκομίζουν από αυτές.

Από την έρευνα προέκυψε ότι ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνων που έχουν συμπληρωματική δραστηριότητα, ο συγκεκριμένος χώρος στον οποίο ζουν, τους προσδίδει, κατά κάποιο τρόπο αυτόματα, μια συγκεκριμένη επαγγελματική ταυτότητα, αυτήν του «αγρότη», όσο και έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής που χαρακτηρίζει τον «χωρικό», τον άνθρωπο που κατοικεί και εργάζεται σε μια ορεινή νησιωτική περιοχή μακριά από τα αστικά πρότυπα ζωής και κατανάλωσης. Μια ταυτότητα την οποία ο νεαρός «αγρότης» αποποιείται κυρίως λόγω του χαμηλού κοινωνικού κύρους, της συγκεκριμένης εργασίας και της κοινωνικής περιθωριοποίησης που -κατά τον ίδιο- αντανακλά η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα. Έτσι γίνεται προφανές ότι μέσα από τη σύγκριση πρωτογενών και τριτογενών δραστηριοτήτων η γεωργία και η ενασχόληση με την καλλιέργεια της γης ή την εκτροφή ζώων, βρέθηκε να υστερεί στις προτιμήσεις αυτών. Αντίθετα, η απασχόληση σε τουριστικές δραστηριότητες, τόσο σε επίπεδο εισοδήματος όσο και σε επίπεδο εργασιακών συνθηκών, συνάδει των προσδοκιών τους για εύρεση εργασίας, ανάλογης του μορφωτικού τους επιπέδου, και του κοινωνικού τους προφίλ.

«Γιατί να είμαι όλη την ημέρα μέσα στις λάσπες και να γυρίζω αποκαμωμένος στο σπίτι. Δεν αξίζω κάτι παραπάνω ή κάτι καλύτερο;»

«Όταν σε λένε "αγρότη" είναι σα να σε βρίζουν. Κουβαλάς πάνω σου τη ρετσινιά του φτωχότερου και στην τσέπη και στο μυαλό, του απολίτιστου ρε παιδί μου πώς να στο πω»

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ακόμα και οι ίδιοι οι γονείς εκφράζουν την αντίθεση τους στο να ασχοληθούν τα παιδιά τους με τη γεωργία. Επικαλούμενοι κατ' αρχήν το χαμηλό επίπεδο αποδοχών από τη συγκεκριμένη απασχόληση και ύστερα τις σκληρές συνθήκες εργασίας αλλά και την αβεβαιότητα του «φτωχού» -σε πόρους- πρωτογενή τομέα εξηγούν την άρνηση τους απέναντι στο ενδεχόμενο να γίνουν τα παιδιά τους γεωργοί. Μάλιστα είναι πολλές οι περιπτώσεις εκείνες όπου το ηλικιωμένο ζευγάρι έχει ήδη φροντίσει να επενδύσει στον τουρισμό ανοίγοντας μια

εποχιακή επιχείρηση για -τα ενήλικα πλέον- παιδιά έτσι ώστε να έχουν εξασφαλισμένο το μέλλον τους.

«Αυτή η δουλειά είναι γι' αυτούς που δεν ξέρουν γράμματα. Αν τα κρατήσεις εδώ (εννοεί τα παιδιά) είναι σα να τα σκλαβώνεις. Δεν αξίζει τον κόπο γιατί δεν έχει λεφτά πια η γεωργία. Πάνε οι εποχές που το λάδι είχε τιμή, τώρα σιγά-σιγά θα κοπούν και οι επιδοτήσεις.....»

«Εγώ έμεινα εδώ γιατί δεν ήξερα κάτι άλλο να κάνω....Δεν είχα τελειώσει και το σχολείο..... Όσοι βρήκαν καλύτερη δουλειά δεν έμειναν εδώ. Τα παιδιά μου δεν θέλω να κάνουν τα ίδια λάθη με μένα.... Να φύγουν»

«Αν ζούσα κάπου αλλού και είχα τη δυνατότητα να έχω περισσότερα στρέμματα και μια άλλη πιο προσοδοφόρα καλλιέργεια δεν θα είχα κανένα πρόβλημα. Γιατί ξέρεις όταν έχεις έστω και ένα κομμάτι γη είναι μεγάλο πράγμα. Τώρα έτσι όπως είναι οι καταστάσεις εδώ στο χωριό, δεν μπορώ να τα κρατήσω εδώ. Να κάνουν τι;»

«Να κοιτάξουν να μάθουν γράμματα. Δεν είναι ανάγκη να τους τρώει ο χειμώνας και η λάσπη, μέσα στα χωράφια. Να έχουν μια άλλη δουλειά, με το ωράριο τους, την Κυριακή τους, την άδεια τους, τα πάντα. Θα μου πεις εμείς πως τα καταφέραμε. Ε... Μάθαμε αλλιώς εμείς, δεν σημαίνει ότι πρέπει όλοι να ζούμε μίζερα επειδή και κάποιοι άλλοι ζήσανε έτσι ».

Κεφάλαιο 7ο

Ποιότητα Ζωής και παροχή κοινωνικών αγαθών.

Η διαθεσιμότητα βασικών υπηρεσιών αναμφίβολά αποτελεί σημαντική παράμετρο της ποιότητας ζωής στην ελληνική ύπαιθρο. Παρά τις όποιες βελτιώσεις, οι σοβαρές αδυναμίες σε ότι αφορά στις υποδομές και την παροχή κοινωνικών αγαθών, θέτουν στο περιθώριο ολόκληρες περιοχές του αγροτικού χώρου, καθιστώντας τες αδύναμες να ακολουθήσουν τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις του σήμερα. Βέβαια η χωρική ασυνέχεια και η ύπαρξη πολλών οικισμών αιτιολογεί, ως ένα μεγάλο βαθμό, τις ανεπάρκειες, κυρίως σε ενδοπεριφερειακό επίπεδο. Εντονότερο εμφανίζεται το πρόβλημα σε περιοχές με φυσικές μειονεξίες, ορεινές και απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα.

Η περιθωριακότητα που χαρακτηρίζει ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου, ως φαινόμενο είναι πολυδιάστατη, ενώ με γεωγραφικούς όρους συχνά κατανοείται ως συνώνυμη με την «περιφερειακότητα», την «απόσταση» και το «απομακρυσμένο». Ωστόσο η περιφερειακότητα περιλαμβάνει πολλές -και διαφορετικές μεταξύ τους- μορφές απόστασης, εκφρασμένη τόσο σε οικονομικούς και κοινωνικούς όσο και πολιτικούς όρους σε σχέση με τις αστικές, αλλά και με ανεπτυγμένες αγροτικές περιοχές.

Τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει μια παραδοσιακή αγροτική κοινωνία, εντοπίζονται -μεταξύ άλλων- στην ποιότητα της περίθαλψης και τις παροχές υγείας, στην ποιότητα της εκπαίδευσης και την σχολική διαρροή, την ποιότητα και συχνότητα των συγκοινωνιών, καθώς και την πρόσβαση στην ψυχαγωγία, την αναψυχή και την κοινωνική ζωή γενικότερα.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επιχειρείται μια εκτενής αναφορά στο σύνολο των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών στην περιοχή μελέτης. Η ανάλυση που ακολουθεί είναι βασισμένη πάνω σε δύο βασικές συνιστώσες αποκλεισμού. Αυτήν της γεωγραφικής θέσης και αυτήν των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της τοπικής παραδοσιακής κοινωνίας του Σκουτάρου. Παρά -δηλαδή- τους ανισότιμους όρους

που προκύπτουν από την από τη σχετική απομόνωση της περιοχής μελέτης αναζητούνται και άλλες πτυχές κοινωνικών μειονεκτημάτων, τα οποία συντελούν ή και αποτρέπουν πολλές φορές το πέρασμα σε διαδικασίες αποκλεισμού. Ιδιαίτερης σημασίας για την έρευνα αποτελεί η καταγραφή των εκτιμήσεων των ίδιων των συνεντευξιζόμενων, μιας και αυτοί είναι οι κύριοι αποδέκτες και «καταναλωτές» των εν' λόγω αγαθών, γεγονός που τους δίνει το δικαίωμα να έχουν τον πρώτο λόγο στην παρούσα ανάλυση.

7.1. Γεωγραφικός αποκλεισμός, προσβασιμότητα και μετακινήσεις.

Η έννοια του γεωγραφικού αποκλεισμού και της απομόνωσης είναι ιδιαίτερα ευρεία για να καθοριστεί επ' ακριβώς και πολύ περισσότερο να μετρηθεί. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο γεωγραφικός αποκλεισμός, ως συνιστώσα του κοινωνικού αποκλεισμού, περιλαμβάνει τα φαινόμενα αποκλεισμού που έχουν ως αφετηρία γεωγραφικούς παράγοντες. Η ύπαρξη γεωγραφικών ανισοτήτων εμποδίζει την ομοιογενή οικονομική ανάπτυξη μιας κοινωνίας η οποία αναπόφευκτα επεκτείνεται και στην κοινωνική ζωή των κατοίκων των περιοχών αυτών. Οι σύνθετες διασυνδέσεις ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες, στο γεωγραφικό – χωρικό επίπεδο και στις δυνάμεις που οδηγούν στην οικονομική και περιφερειακή αναδιάρθρωση αυτών, έχουν καταδικάσει ολόκληρες περιοχές, αλλά και μεγάλες ομάδες πληθυσμού στη στέρηση και την περιθωριοποίηση.¹²⁸

Κατά κανόνα, οι γεωγραφικές ανισότητες και η δυνατότητα πρόσβασης αφορούν κυρίως τις ανισότητες στα δίκτυα μεταφορών ως αποτέλεσμα των γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων κάθε περιοχής, καθώς και στις υπάρχουσες υποδομές, ως αποτέλεσμα των εκάστοτε πολιτικών.¹²⁹ Ως εκ' τούτου οι νησιωτικές περιοχές σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα δεν έχουν ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στα δίκτυα μεταφορών γεγονός που θεωρήθηκε από πολλούς ως η γενεσιουργός αιτία για μια

¹²⁸ Ιωσηφίδης Θ - Παπαδόπουλος Α, «Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στον αγροτικό χώρο», σ. 113, στο: Παπαδόπουλος Α Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.

¹²⁹ Izquierdo R, *Infrastructure capacity and network access*, 12th International Symposium of the European Conference of Ministers of Transport on Theory and Practice in Transport Economics, Lisbon, May 1992.

σειρά από μειονεξίες που χαρακτηρίζουν τον νησιωτικό κόσμο, σε ότι αφορά την εργασία, την υγεία την εκπαίδευση, την πληροφορία τις δυνατότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου κτλ.¹³⁰

Εστιάζοντας στην περιοχή μελέτης, η σχετική απομόνωση που συνεπάγεται η διαμονή στο Σκουτάρο, οπωσδήποτε, συνιστά ένα κοινωνικό μειονέκτημα καθώς περιορίζει σημαντικά τις ευκαιρίες/ δυνατότητες και την κινητικότητα των ατόμων σε πολλαπλά επίπεδα. Το πραγματολογικό υλικό της έρευνας έχει να αναδείξει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την έννοια της προσβασιμότητας, και τις επιπτώσεις στην άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων των κατοίκων.

Γενικότερα, από την έρευνα φάνηκε ότι ενώ οι ανάγκες για μετακίνηση είναι αρκετά αυξημένες η γεωγραφική θέση της περιοχής και η απόσταση -που σε χρόνο φτάνει και τη μία ώρα από την πόλη της Μυτιλήνης με ιδιωτικό αυτοκίνητο- δυσχεραίνει σημαντικά την πρόσβαση στην κοινωνική ζωή του αστικού χώρου. Οι λόγοι και η συχνότητα των μετακινήσεων αυτών αποδεικνύεται ότι είναι συνάρτηση τόσο του μεγέθους όσο και της ηλικιακής σύνθεσης του νοικοκυριού και καθορίζεται από τις εκάστοτε ανάγκες που προκύπτουν.

Ο βασικότερος λόγος που θα αναγκάσει τον ηλικιωμένο της περιοχής να μετακινηθεί και να βγει έξω από τα όρια της τοπικής κοινωνίας, είναι μόνο λόγος υγείας. Τα ηλικιωμένα ζευγάρια, στην πλειοψηφία τους, φαίνεται να βρίσκονται εγκλωβισμένα σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, με έντονες τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές και αναγκαστικά περιορισμένες ανάγκες, δεδομένης της χρόνιας ανεπάρκειας της ίδιας της κοινωνίας στην οποία ζουν, να τους προσφέρει ποιοτικές συνθήκες διαβίωσης. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι είναι πολλές οι περιπτώσεις ηλικιωμένων, -κυρίως γυναικών- οι οποίοι δεν έχουν ταξιδέψει ποτέ εκτός νησιού. Εξαιρείται βέβαια η μετακίνηση των ανδρών για την εκπλήρωση της στρατιωτικής τους θητείας.

«Άμα καμιά φορά πάω στην Καλλονή ή τη Μυτιλήνη, τότε σημαίνει ότι είμαι βαριά άρρωστος. Αλλιώς τι να κάνω να πάω και πως;»

¹³⁰Kostopoulou S, *Transport Networks and Insular Isolation: Measuring Spatial Inequality*, στο:Coccosis H- Nijkamp P. (editors), "Overcoming Isolation Information and Transportation Networks in Development Strategies for Peripheral Areas", Springer Verlag, Germany 1996, σ 252.

«Το πολύ -πολύ να πάω στην Καλλονή μια φορά το μήνα. Τα παιδιά μου έρχονται εκείνα και με βλέπουν δεν είναι ανάγκη να πηγαίνω εγώ».

«Κοίτα, είναι που έχω δικό μου αυτοκίνητο και μπορώ ακόμα να οδηγώ, γι' αυτό καμιά φορά θα πάω και στη Μυτιλήνη. Όχι συχνά αλλά πάω. Αν δεν είχα αυτοκίνητο σίγουρα θα ήταν αλλιώς, άντε να περιμένεις τώρα από τα παιδιά να αφήσουν τις δουλειές τους και να ασχοληθούν με μας»

«Έχω να πάω στη Μυτιλήνη εδώ και τρία χρόνια, στη βάφτιση της εγγονής μου. Έρχονται τα παιδιά μου όμως, εγώ με τι να πάω; Να σηκωθώ στις έξι το πρωί να πάρω το λεωφορείο; Θα πρέπει να είναι κάποιος εκεί να με πάρει γιατί δεν ξέρω να βρω το σπίτι μόνος μου. Ταλαιπωρία μεγάλη, που να μπλέκεις».

«Εγώ γέρασα πια για βόλτες είμαι.»

Αντίθετα τα πολυμελή νοικοκυριά, και οι νεαρότεροι σε ηλικία κάτοικοι, εμφανίζουν πολύ μεγαλύτερη κινητικότητα από αυτή των ηλικιωμένων, που μόλις περιγράφηκε. Οι ανάγκες για μετακίνηση εντοπίζονται τόσο για κατανάλωση υλικών αγαθών -super markets, ένδυση, υπόδηση κτλ- όσο και άυλων -δημόσιες υπηρεσίες, τράπεζες, κτλ-. Παρ' όλα αυτά, μπορεί να ειπωθεί ότι η συχνότητα των επισκέψεων, κυρίως λόγω της χρονοαπόστασης, δεν ξεπερνά τις τρεις φορές το μήνα. Εκείνο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι η μετάβαση στην πόλη με σκοπό την διευθέτηση ζητημάτων που έχουν να κάνουν με δημόσιες υπηρεσίες, τράπεζες ή άλλους φορείς, είναι καθαρά ανδρική υπόθεση, ενώ η γυναίκα ακολουθεί μόνο όταν πρόκειται για αγορά καταναλωτικών αγαθών.

«Εγώ δεν κατεβαίνω συχνά στην Μυτιλήνη, τις πιο πολλές φορές πάω με τον άνδρα μου μέχρι την Καλλονή¹³¹ για ψώνια και αυτό ήταν. Στη Μυτιλήνη πάει συνήθως αυτός με δυο-τρεις φίλους που συνδυάζουν δουλειά και βόλτα μαζί. Οπότε όπως καταλαβαίνεις εγώ περισσεύω.....»

¹³¹ Η Καλλονή είναι μια ημιαστική περιοχή περίπου 35 με 40 λεπτά από το Σκουτάρο.

«Μη νομίζεις ότι βγαίνουμε πολύ από το χωριό. Τα βασικά πράγματα τα βρίσκεις και εδώ, οπότε όταν μαζευτούν πολλές δουλειές κανονίζουμε -πότε με την κυρά μου, πότε μόνος μου- και πάμε στη Μυτιλήνη ή την Καλλονή και τις τακτοποιούμε. Μη κοιτάς εσύ που ζεις μέσα στη Μυτιλήνη και μετακινείσαι εύκολα, εδώ θέλει ένα ολόκληρο πρωί να φας για να κάνεις τις δουλειές σου. Ειδικά το χειμώνα που νυχτώνει νωρίς, πας πρωί και γυρίζεις βράδυ»

Εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι του Σκουτάρου μετακινούνται καθώς και την συχνότητα των μέσων μαζικής μεταφοράς, διαπιστώθηκε ότι ο αριθμός των καθιερωμένων δρομολογίων σε καθημερινή βάση είναι ένας και μοναδικός¹³². Το ωράριο δε αυτών είναι αν μη τι άλλο αποτρεπτικό στην χρήση, μιας και το λεωφορείο ξεκινάει στις έξι το πρωί από το χωριό για την Μυτιλήνη και από εκεί φεύγει πάλι πίσω στις 1:30 το μεσημέρι. Σημειωτέον ότι το «ταξίδι» διαρκεί τουλάχιστον μιάμιση ώρα, να πας και άλλο τόσο για να γυρίσεις.¹³³ Ωστόσο οι ίδιοι είπαν ότι πολύ λίγοι αυτοί που χρησιμοποιούν την υποτυπώδη συγκοινωνιακή κάλυψη, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνων που δεν έχουν δικό τους μεταφορικό μέσο.

«Κάποτε το λεωφορείο έφευγε και γύριζε γεμάτο, τώρα μόνο ο οδηγός και δυο τρεις γέροντες είναι μέσα. Σε λίγο θα το κόψουν και αυτό και θα ησυχάσουμε»

«Και να θέλω δεν μπορώ να το χρησιμοποιήσω, για να πάρω το λεωφορείο στις έξι το πρωί πρέπει να έχω ξυπνήσει από τις τέσσερις, να ετοιμάσω τα ζωντανά, μου να ετοιμαστώ εγώ..... Δεν γίνεται να φύγω και να τα αφήσω έτσι, θα ψοφήσουν από την πείνα μέχρι το απόγευμα που θα γυρίσω»

¹³² Κατά τους θερινούς μήνες ο αριθμός των δρομολογίων φυσικά αυξάνεται, λόγω της τουριστικής κίνησης αλλά τα λεωφορεία δεν «ανεβαίνουν» μέχρι το Σκουτάρο, παρά περιορίζονται στην ευρύτερη περιοχή και στο τρίπτυχο Άναξο-Πέτρα - Μόλυβο.

¹³³ Η έννοια της χρονοαπόστασης μια κοινωνική κατασκευή η οποία είναι σχετική. Για την αντίληψη και το βίωμα της μικρής χωρικής κλίμακας -του χωριού- η 1- 1,5 ώρα μέχρι το πλησιέστερο κέντρο μοιάζει πολύ και δημιουργεί την εικόνα του αποκλεισμού. Για έναν commuter όμως που ζει σε μια περαστική αγροτική περιοχή και πηγαиноέρχεται καθημερινά στη δουλειά του στην πόλη, διανύοντας 80-100 χλμ, δηλ. πάλι 1- 1,5 ώρα στην εθνική οδό, του μοιάζει ψηλό επίπεδο ζωής.

«Όταν θέλω να κατέβω στη Μυτιλήνη πχ, το έχω κανονίσει από βραδύς με κάποιον άλλο που ξέρω ότι θα πάει κι' αυτός ή θα βγω με τα πόδια στον κεντρικό δρόμο και θα κάνω αυτο-stop κάποιος θα περάσει να με πάρει»

7.2. Ποιότητα στην εκπαίδευση.¹³⁴

Οι ελλείψεις σε ότι αφορά στα χαρακτηριστικά, την ποιότητα και τον όγκο των υποδομών στον τομέα της εκπαίδευσης -τόσο την σχολική όσο και την εξωσχολική- είναι έντονες στην περιοχή μελέτης. Ένα νηπιαγωγείο και ένα δημοτικό σχολείο είναι και τα μοναδικά εκπαιδευτήρια στο Σκουτάρο. Τα παιδιά που φοιτούν στο γυμνάσιο ή το λύκειο μετακινούνται σε καθημερινή βάση στον γείτονα οικισμό την Πέτρα, ενώ για εκείνα που παρακολουθούν μαθήματα σε κάποιο ΙΕΚ ή ΤΕΕ, απαιτείται η μετάβασή τους στην Καλλονή. Επειδή ακριβώς αυτές οι ελλείψεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, αποτελούν κοινό γνώρισμα για πολλές περιοχές της χώρας και ειδικότερα τις ορεινές και απομακρυσμένες από το κέντρο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν αποτελούν και την μοναδική συνθήκη η οποία οδηγεί σε καταστάσεις ευπάθειας ή αποκλεισμού των παιδιών από την εκπαιδευτική διαδικασία. Άλλωστε η έννοια της εκπαίδευσης και της μόρφωσης θα ήταν πολύ στεία αν πλαισιωνόταν μόνο από μια ενδεχόμενη σύγκριση ενός υπερσύγχρονου σχολικού συγκροτήματος σε μία πόλη με ένα αντίστοιχο σε μια ορεινή περιοχή, ή ακόμα και από μια ανάλυση βασισμένη στην παραδοχή ότι το παιδί που ζει και μεγαλώνει στην επαρχία υστερεί της μόρφωσης.

Ζητώντας πρώτα από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς να καταθέσουν τις απόψεις τους, ως οι πλέον ειδικοί επί του θέματος, η διευθύντρια του σχολείου είπε:

«Η σωστή εκπαίδευση των παιδιών είναι πολύ σοβαρή υπόθεση και επιτυγχάνεται μέσα από τις προσπάθειες τόσο των διδασκόντων όσο και των ιδιών των γονιών.Δεν θα ήθελα να σταθώ ιδιαίτερα σε προβλήματα που προκύπτουν από ελλείψεις σε υποδομές και το λέω αυτό γιατί είναι σε όλους μας γνωστή αυτή η αδυναμία του

¹³⁴ Σε ότι αφορά στην ενότητα αυτή, ρωτήθηκαν μόνο τα νοικοκυριά που έχουν παιδιά σε σχολική ηλικία.

συστήματος της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ούτε εσύ -φαντάζομαι- ερχόμενη εδώ, θα περίμενες να δεις ένα υπερσύγχρονο σχολικό συγκρότημα, με αίθουσες γυμναστικής, μουσικής, ή εργαστήρια Η/Υ κτλ.. Απλώς από την πλευρά μου μπορώ να επιβεβαιώσω αυτές τις αδυναμίες. Ωστόσο αυτά είναι θέματα που έχουν να κάνουν, κυρίως, με την εκπαιδευτική πολιτική, τους στόχους και τον τρόπο που αυτή ασκείται από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και επέτρεψε μου να μην εμβαθύνω, γιατί αφενός η συζήτηση είναι πολύ μεγάλη και αφετέρου θα χάσουμε την ουσία. Η αλήθεια είναι βέβαια ότι ανισότητες τέτοιου είδους δυσχεραίνουν την εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά από την άλλη θα ήταν πολύ απόλυτο να υποστηρίζω ότι ντε και καλά τα παιδιά που ζουν στο χωριό μειονεκτούν σε ότι αφορά τη σχολική εκπαίδευση. Αυτό για το οποίο μπορώ να σε διαβεβαιώσω –και δεν είναι κάτι καινούριο- είναι ότι απλώς σε μια αστική ή ημιαστική περιοχή σου δίνονται περισσότερες ευκαιρίες για επιμόρφωση ή να βελτιώσεις τυχόν αδυναμίες.

.....Και βέβαια τίθεται θέμα γεωγραφικού αποκλεισμού και προσβασιμότητας σε κοινωνικά αγαθά άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένα με την εκπαίδευση. Αρκεί να σου αναφέρω το γεγονός ότι υπάρχουν παιδάκια με κάποια ιδιαίτερη κλήση την οποία δεν τους δίνεται η δυνατότητα να την καλλιεργήσουν. Αυτό αναμφίβολα σχετίζεται με την μεγάλη απόσταση του συγκεκριμένου χωριού από κεντρικές περιοχές, αλλά κατ' επέκταση η απόσταση αυτή συνεπάγεται ταυτόχρονα και κόστος τόσο σε χρήμα όσο και σε χρόνο που, αν μη τι άλλο, λειτουργεί αποτρεπτικά.

.....Έπειτα πολύ σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το πώς χειρίζεται και το πώς αντιλαμβάνεται η κάθε οικογένεια την μόρφωση των παιδιών της. Θέλω να πω μ' αυτό ότι το ενδιαφέρον των γονιών -ανάλογα με τις δυνάμεις τους βέβαια- για τα παιδιά τους -πίστεψε με - πολλές φορές είναι πολύ σημαντικότερο απ' όλα όσα είπαμε πριν.

.....Για να σου μιλήσω ανοιχτά -και χωρίς να έχω την πρόθεση να κατηγορήσω κανέναν- υπάρχουν γονείς, οι οποίοι αδυνατούν να σταθούν δίπλα στα παιδιά τους και να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες τους ως μαθητές σε πολλαπλά επίπεδα. Θα σου πω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για να καταλάβεις: Έχουμε ένα παιδάκι στο σχολείο, το οποίο έχει κάποιο πρόβλημα δυσλεξίας και κάλεσα τους γονείς του για να τους ενημερώσω και να τους προτείνω να επισκεφθούν κάποιον ειδικό. Τελικά μάλλον είχα εκτιμήσει λάθος την αντίδραση τους, μιας και ούτε λόγο ούτε πολύ με κατηγορήσαν ότι θεωρώ το παιδί τους καθυστερημένο.....»

Αναζητώντας και την άποψη των ίδιων των συνεντευξιαζόμενων σχετικά με ζητήματα που αφορούν στην εκπαίδευση των παιδιών τους, εν' πρώτοις, η έρευνα έδειξε ότι η ανατροφή, η μόρφωση και επιμόρφωση των παιδιών είναι απόλυτα γυναικεία υπόθεση, ενώ αντίθετα οι άνδρες έχουν σχεδόν πλήρη άγνοια επί του θέματος. Στην ουσία το μόνο που γνωρίζουν είναι σε ποια τάξη του σχολείου φοιτούν τα παιδιά τους και αν είναι καλοί μαθητές ή όχι, αλλά δεν μπορούν να σχολιάσουν κάτι παραπάνω. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σε περιπτώσεις που η διεξαγωγή της συνέντευξης γινόταν παρουσία και των δύο γονιών, το λόγο στο συγκεκριμένο θέμα έπαιρνε η σύζυγος.

Από μια πιο διεξοδική ανάλυση των συνεντεύξεων φάνηκε ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα έγκειται, κυρίως, στην αδυναμία πρόσβασης -τόσο σε όρους απόστασης, όσο και σε οικονομικούς όρους- σε υπηρεσίες εξωσχολικού, κυρίως, χαρακτήρα ή ακόμα και σε ειδικά εκπαιδευτήρια..

«Ο γιος μου, ας πούμε, παίζει δύο μουσικά όργανα, -είναι ο άνδρας μου μουσικός και του έμαθε- αλλά δεν μπορώ να τον στείλω στο μουσικό γυμνάσιο που ο ίδιος το θέλει, γιατί έχει μόνο στη Μυτιλήνη και είναι πολύ μακριά για να πηγαينوέρχεται κάθε μέρα».

«Όσο μεγαλώνουν τα παιδιά, τόσο μεγαλώνουν και οι ανάγκες τους. Η πρέπει να φύγεις από 'δω για να τις καλύψεις ή αλλιώς τα αφήνεις να προχωρήσουν με τις δικές τους δυνάμεις και όπου φτάσουν»

«Έχει ένα φροντιστήριο αγγλικών στην Πέτρα. Τα έγγραφα για τι δεν είναι μακριά ούτε και πολύ ακριβά. Το πρόβλημα είναι ότι εγώ δεν οδηγώ και ο άνδρας μου επειδή δεν έχει συγκεκριμένο ωράριο στη δουλειά του, δεν ήταν πάντα εδώ για να μεταφέρει. Πότε πήγαιναν, πότε δεν πήγαιναν και έτσι τα σταμάτησα»

Επιπλέον, επικαλούμενοι το δικό τους χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, εκφράζουν την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στις μαθησιακές ανάγκες των παιδιών τους.

Ειδικότερα όταν πρόκειται για μαθητές δημοτικού, οι οποίοι -κατά κανόνα- αποζητούν τη βοήθεια των μεγαλύτερων για να μελετήσουν τα μαθήματα τους.

«Προσπαθώ να τα βοηθήσω όσο μπορώ. Υπάρχουν όμως κάποια πράγματα στα μαθήματα τους που δεν τα καταλαβαίνω. Μόνο το δημοτικό έχω τελειώσει και εγώ και πριν πόσα χρόνια. Δεν μπορώ να κάνω κάτι παραπάνω»

«Η μεγάλη μου κόρη πηγαίνει σε ένα ΙΕΚ στην Καλλονή. Τι κάνει δεν ξέρω. Διαβάζει δεν διαβάζει αυτή ξέρει. Ότι και να μου πει... δεν μπορώ να την ελέγξω γιατί και 'γω δεν είμαι του πανεπιστημίου»

Ιδιαίτερα προβληματισμένοι, φαίνονται οι γονείς από τις αλλαγές στο σύστημα των πανελληνίων εξετάσεων. Η πολυπλοκότητα του συγκεκριμένου συστήματος και ο βαθμός δυσκολίας σχετικά με την εισαγωγή στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, κάνει τους γονείς να φοβούνται ότι οι πόρτες των πανεπιστημίων έχουν κλείσει για τα παιδιά των ορεινών και απομονωμένων περιοχών, όπως ο Σκουτάρος, δεδομένης της σοβαρής ανεπάρκειας σε φροντιστηριακές υποδομές. Μάλιστα αναφέρουν ότι πληθαίνει ο αριθμός των παιδιών που δεν καταφέρνουν να πάρουν το απολυτήριο του λυκείου, με αποτέλεσμα οι μαθητές, είτε να παραιτούνται των προσπαθειών τους, είτε να φοιτούν σε κάποια τεχνική σχολή.

«Τουλάχιστον να έχει ένα χαρτί στα χέρια του, να μην πεινάσει. Αφού δεν μπόρεσε να τελειώσει το λύκειο, τι να τον κάνουμε να τον σκοτώσουμε;»

«Όσοι έχουν οικονομική άνεση και έχει και το παιδί όρεξη για γράμματα, το στέλνουν έξω, στη Μυτιλήνη στην Αθήνα δεν ξέρω και γω που. Γί αυτούς που δεν έχουν... Έχει ο Θεός!!»

7.3. Παροχές στον τομέα της υγείας.

Ο τομέας στον οποίο η ελληνική ύπαιθρος -σχεδόν στο σύνολο της- χωλαίνει είναι ο τομέας της υγείας. Αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός ότι καθώς προχωράμε από το κέντρο προς στην περιφέρεια η ποιότητα και ο όγκος της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης υποβαθμίζεται. Ο χωρικός κατακερματισμός, η πολυδιάσπαση και γεωγραφική διασπορά σε πολλές -μικρού μεγέθους- χωρικές ενότητες με ανεπαρκείς διασυνδέσεις και συνδέσεις με τα μεγάλα αστικά κέντρα, εντείνει ακόμα πιο πολύ το πρόβλημα των φτωχών παροχών στον τομέα της υγείας.

Δεδομένου του μεγέθους και των χαρακτηριστικών της κοινωνίας που μελετάται είναι σχεδόν αυτονόητο ότι οι πρώτες ανάγκες των κατοίκων για ιατρική περίθαλψη καλύπτονται μόνο από τον αγροτικό ιατρό, ο οποίος τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή που διεξήχθη η επιτόπια έρευνα επισκεπτόταν την κοινότητα μόνο δυο φορές την εβδομάδα.¹³⁵ Σε ότι αφορά στην κατάσταση της υγείας των κατοίκων και τις ανάγκες του χωριού για ιατρική κάλυψη ο ίδιος είπε:

«Το αγροτικό ιατρείο εδώ στο χωριό από άποψη εξοπλισμού δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων. Αυτό που κυρίως κάνω κάθε φορά που έρχομαι είναι να γράψω τα φάρμακα των ηλικιωμένων, να τους πάρω την πίεση και άντε το χειμώνα να ακροαστώ κανένα γέροντα ή κάποιο παιδάκι. Δεν ξέρω κατά πόσο αυτό ακούγεται «μικρό», αλλά ούτως ή άλλως το συγκεκριμένο ιατρείο δεν μπορεί να προσφέρει κάτι παραπάνω. Είναι εξοπλισμένο με υλικό τέτοιο που να μπορούμε να δώσουμε τις πρώτες βοήθειες αν παραστεί ανάγκη, αλλά μέχρι εκεί. Μετά από εδώ είναι ένα -ας πούμε- ιατρικό κέντρο στην Πέτρα, μικρής κλίμακας βέβαια- μη φανταστείτε, που έχει τρεις τέσσερις γιατρούς και καλύπτουμε όσο το δυνατόν καλύτερα τις ανάγκες των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής. Τώρα για πολύ σοβαρά περιστατικά είναι το κέντρο υγείας στην Καλλονή και μετά το «Βοστάνειο» νοσοκομείο στη Μυτιλήνη.....

.....Τα προβλήματα σίγουρα είναι πολλά. Εδώ στο χωριό κατοικεί ένα αρκετά μεγάλο -θα έλεγα- ποσοστό ηλικιωμένων και υπερηλίκων μπορώ να σας πω, οι οποίοι όπως και να το κάνεις έχουν αυξημένες ανάγκες για ιατρική στήριξη. Η αλήθεια είναι

¹³⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο δήμος κάνει προσπάθειες να εξασφαλίσει την επίσκεψη αγροτικού ιατρού σε καθημερινή βάση.

ότι δεν αντιμετωπίζουμε σοβαρά περιστατικά, δηλαδή παθήσεις που έχουν να κάνουν με αναπηρίες ή κινητικά προβλήματα. Βέβαια δεν ξέρω πραγματικά πως θα μπορούσε να βελτιωθεί μια τέτοια κατάσταση και αν είναι λύση να δημιουργηθεί σε κάθε χωριό μια πιο ολοκληρωμένη ιατρική μονάδα. Φαντάζομαι ήδη γνωρίζετε ότι ο ελληνικός αγροτικός χώρος στο εσωτερικό του είναι χωρισμένος σε μικρούς ή και μεγαλύτερους οικισμούς, που κάνει ακόμα πιο δύσκολα τα πράγματα.....

.....Εκείνο που πραγματικά είναι μεγάλο πρόβλημα στο Σκουτάρο –και το άφησα για το τέλος, για να τονίσω τη βαρύτητά του- είναι η ύπαρξη πολλών ατόμων με νοητική στέρηση, καθώς και πολλά παιδιά με προβλήματα δυσλεξίας. Αυτή τη στιγμή που μιλάμε, υπάρχουν άτομα που έχουν φτάσει σε ηλικία 35 ή και 40 ετών, οι οποίοι δεν χρήζουν καμίας ιατρικής παρακολούθησης..... Ξέρετε, το τραγικό είναι ότι διαιωνίζεται το πρόβλημα γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, γιατί ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε..... Εδώ είναι πολύ κλειστή η κοινωνία, αν πας το παιδί στο γιατρό, τότε αναγνωρίζεις και αποδέχεσαι ότι έχει πρόβλημα, αν όμως παραβλέψεις το πρόβλημα και δεν κάνεις τίποτα γι' αυτό, τότε δεν τρέχει τίποτα και είναι όλα μια χαρά. Είναι θέμα αιμομιξίας -λένε όλοι- και αυτό είναι όλο. Δεν ξέρω αν ωφελεί αυτή τη στιγμή να ψάξουμε να βρούμε που οφείλεται αυτό το πράγμα, αλλά αποτελεί μια πραγματικότητα και ένα έντονο φαινόμενο, που, όμως, βλέπεις ότι οι άνθρωποι εδώ αδυνατούν να το συνειδητοποιήσουν και κατ' επέκταση αδυνατούν να το αντιμετωπίσουν. Εκείνο που μπορώ να πω με βεβαιότητα είναι ότι ενώ εντοπίζεις κοινωνικές αδυναμίες –οποίες κι' αν είναι αυτές, είτε μικρές, είτε μεγάλες- η κοινωνία και ο μηχανισμός της κρατικής πολιτικής, μη μπορώντας να τις αντιμετωπίσει, τις εγκαταλείπει και τις θέτει στο περιθώριο».

Ωστόσο και οι ίδιοι οι συνεντευξιαζόμενοι εξέφρασαν την ανασφάλεια που νιώθουν από τις ελλείψεις στον τομέα της υγείας, και ιδιαίτερα οι ηλικιωμένοι οι οποίοι δηλώνουν ότι έχουν την ανάγκη, όσο κανείς άλλος, για καθημερινή παρουσία γιατρού στο χωριό τους.

«Αν πάθεις κάτι ξαφνικά, έχεις τελειώσει κιόλας»

«Ο Θεός να μας φυλάει να μην πέσουμε στο κρεβάτι. Προτιμώ να πεθάνω αύριο και όρθιος παρά σε δέκα χρόνια κατάκοιτος και αβοήθητος»

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ενώ αναφέρθηκε από κάποιους το θέμα των ανθρώπων με νοητική στέρση, φάνηκε ότι δεν το εκλαμβάνουν σαν ένα πρόβλημα ή μια πάθηση που απαιτεί θεραπεία. Αντίθετα θεωρείται μια δεδομένη κατάσταση, η οποία είναι έτσι και δεν αλλάζει. *είναι θέλημα Θεού ή έτσι ήθελε ο Κύριος*, όπως λένε. Μάλιστα τα άτομα αυτά ορισμένες φορές αντιμετωπίζονται από τους κατοίκους, ως οι «μασκότ» του χωριού λέγοντας -κάνοντας χιούμορ- ότι “αν πιεις νερό από το Σκουτάρο, έτσι θα γίνεις”. Διαπιστώνει κανείς, λοιπόν, ότι η κοινωνική ευπάθεια ή ακόμα και ο αποκλεισμός δεν είναι σχεδόν ποτέ αποτέλεσμα μιας μόνο παραμέτρου. Στην προκειμένη περίπτωση και αναγνωρίζοντας την λεπτότητα του θέματος, ούτε η γεωγραφική θέση αυτή κάθε αυτή, ούτε η ελλιπείς υποδομές στον τομέα της υγείας, είναι η αιτία για την εμφάνιση και πολύ περισσότερο την διόγκωση τέτοιων φαινομένων. Τουναντίον το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και το κοινωνικό στίγμα του να έχεις ένα «άρρωστο» παιδί σε μια τόσο κλειστή αγροτική κοινωνία, συντελούν με τη σειρά τους στην δημιουργία καταστάσεων κοινωνικού αποκλεισμού. Καταστάσεις που όχι απλώς δεν αντιμετωπίζονται, αλλά φέρονται ως κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς της τοπικής κοινωνίας, αφού ο Σκουτάρος αναγνωρίζεται ως «το χωριό με τους παλαβούς».

7.4. Η έννοια της «ψυχαγωγίας». Υποκειμενικές και αντικειμενικές αντιλήψεις.

Η έννοια της ψυχαγωγίας, σημασιολογικά, περιλαμβάνει δραστηριότητες που αποσκοπούν στην τέρψη και την ευχαρίστηση της ψυχής, ή αλλιώς εκφράζει τη διάθεση χρόνου για ευχαρίστηση.

Στην πραγματικότητα, όμως, πώς ορίζεται η διασκέδαση; Ποιοι είναι εκείνοι οι δείκτες που στοιχειοθετούν την έννοια της ψυχαγωγίας; Κατά πόσο αποτελεί αντικειμενική ή υποκειμενική παράμετρο στην ζωή του ανθρώπου; Κατά πόσο

αλλάζει το περιεχόμενο της, εξεταζόμενη σε συνάρτηση με τον χώρο; Όλα αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που μαρτυρούν τη συνθετότητα και το βαθμό δυσκολίας στο να καθορίσει κανείς μια τέτοια έννοια, η οποία έχει άμεση σχέση με την ικανοποίηση και την ευχαρίστηση.

Πως ορίζεται, λοιπόν η ψυχαγωγία στο Σκουτάρο τη στιγμή που οι δυνατότητες για αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, είναι από περιορισμένες έως ανύπαρκτες;

«Αν εννοείς το πώς σκοτώνουμε την ώρα μας όταν δεν δουλεύουμε, τότε το βλέπεις και μόνη σου. Μικροί, μεγάλοι βράζουμε στο ίδιο καζάνι (εννοώντας τα καφεενία)»

«Στο σπίτι του κρεμασμένου δεν μιλάνε για σχοινί -λέει μια παροιμία- . Κάπως έτσι είναι και εδώ. Για πια διασκέδαση μιλάμε;»

Οι ίδιοι οι συνεντευξιζόμενοι υποστηρίζουν ότι ψυχαγωγία και αναψυχή είναι δύο έννοιες αντίθετες με τον αγροτικό χώρο και κυρίως αντίθετες ως προς τις συνθήκες που χαρακτηρίζουν την συγκεκριμένη περιοχή. Η κουλτούρα και ο τρόπος ζωής στην ύπαιθρο, βασιζόμενη σε ολιγαρκείς και παραδοσιακές πρακτικές επιβίωσης, προσδίδει διαφορετικό περιεχόμενο στις εν' λόγο έννοιες. Εν τούτοις η επιμειξία «αγροτικών» και «αστικών» δραστηριοτήτων και συμπεριφορών, δημιουργεί, ανάγκες τέτοιου είδους, στις οποίες η κλειστή τοπική κοινωνία δεν μπορεί να ανταποκριθεί.

«Δεν είναι συνήθειες αυτές για το χωριό. Η διασκέδαση είναι χαρακτηριστικό της πόλης. Εκεί ο κόσμος τελειώνει τη δουλειά του τάδε ώρα, θα φάει, θα ξεκουραστεί και άμα του την καπνίσει κλείνει το σπίτι του και φεύγει»

«Δεν χωράνε στη ζωή μας διακοπές ή βόλτες με όλη την οικογένεια κάθε σαββατοκύριακο. Δεν έχουμε συνηθίσει έτσι..... Ούτως ή άλλως δεν μπορούμε να το κάνουμε αυτό. Στα χωριά ο κόσμος διασκεδάζει..... -ας πούμε διασκεδάζει- αλλιώς. Και τι να κάνεις άλλωστε, εδώ δεν έχει τίποτα ούτε για τα παιδιά ούτε για κανέναν»

«Σπάνια μια οικογένεια εδώ να πάει, ας πούμε, έξω να φάει. Άντε καμία φορά το καλοκαίρι, γιατί τα έχεις μέσα στα πόδια σου, ξέρεις με τα μαγαζιά που λειτουργούν στην Άναξο λόγο του τουρισμού. Από 'κει και πέρα άντε να πάμε σε καμιά βράφτιση σε κάποιο γάμο.....»

Η αδυναμία της περιοχής, η οποία μελετάται, να παρέχει αγαθά και υπηρεσίες τέτοιου είδους στα μέλη της, φαίνεται μέσα από την έρευνα, να αφορά περισσότερο ομάδες του πληθυσμού, όπως τα παιδιά οι γυναίκες και οι νεότεροι σε ηλικία κάτοικοι του χωριού, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο νοικοκυριού.

Οι μοναδικές ευκαιρίες για διασκέδαση που παρέχονται στο Σκουτάρο, απευθύνονται κατά κύριο λόγο στους άνδρες, μιας και η παρουσία της γυναίκας στα καφενεία και τις καφετέριες του χωριού, είναι αν όχι απαγορευτική, μια μη αποδεκτή συμπεριφορά για την τοπική κοινωνία. Οι ίδιες αναφέρονται στις περιορισμένες ευκαιρίες που τους δίνονται για έξοδο τόσο από τα όρια του ίδιου του νοικοκυριού, όσο και από τα όρια της κοινότητας, οι οποίες πολλές φορές συνδυάζονται με την επίσκεψη τους στην πόλη για δουλειές. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε ερώτηση για το πώς διασκεδάζουν οι γυναίκες της περιοχής η απάντηση από τις περισσότερες ήταν μια κοφτή φράση:

«Δεν διασκεδάζουμε»

Ωστόσο και για τους άνδρες και δη τα νέα παιδιά που είναι άγαμοι, η έλλειψη επιλογών μετατρέπει ακόμα και την καθιερωμένη επίσκεψη στο καφενείο από δραστηριότητα αναψυχής και ψυχαγωγίας, σε δραστηριότητα καθημερινής ρουτίνας.

«Το να πας στο καφενείο το βράδυ μπορείς να το πεις διασκέδαση. Θα πιεις ένα ποτηράκι, θα μιλήσεις με τους συχωριανούς σου, θα γελάσεις, εντάξει. Από τη στιγμή, όμως που η μόνη σου επιλογή είναι αυτό το πράγμα, τότε συνώνμη αλλά δεν είναι διασκέδαση..... Πώς να στο πω, μερικές φορές είναι και τυραννίδα»

Την εξαίρεση στα παραπάνω αποτελούν οι ηλικιωμένοι της περιοχής μελέτης, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους δεν φαίνεται να αποζητούν κάτι περισσότερο. Από τη μια το μέτρο σύγκρισης δεν υφίσταται, διότι πάντα έτσι ζούσαν και πάντα έτσι αξιοποιούσαν τον ελεύθερό τους χρόνο, από την άλλη, οι χαλαροί ρυθμοί ζωής είναι αυτό που ταιριάζει περισσότερο στην ηλικία τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι γυναίκες αυτής της ηλικιακής κατηγορίας, επικαλούμενες τις δυσκολίες που έχουν αντιμετωπίσει στη ζωή τους, αναφέρουν ότι αναψυχή και ευχαρίστηση γι' αυτές είναι που μεγάλωσαν τα παιδιά τους, οι ευθύνες μειώθηκαν και έχουν το “κεφάλι τους ήσυχο”.

«Τι άλλο να ζητήσει ένας γέρος άνθρωπος κορίτσι μου απ' το να έχει την υγεία του; Έχω το σπιτάκι μου, την κυρά μου, κάνω τα μερεμέτια μου όλη μέρα, πάω μια βόλτα στο καφενείο το βράδυ και αυτό ήταν»

«Νομίζεις ότι αν εδώ είχε κέντρα διασκέδασης ή φαναδικά ή ότι άλλο, θα πήγαινα; Αυτά είναι για τους νέους όχι για εμάς»

«Εμείς συνηθίσαμε έτσι. Κάποτε ήταν πολύ διαφορετικά τα πράγματα, πιο ήσυχα, μπορώ να σου πω. Τώρα, μια ο τουρισμός, μια η τηλεόραση, μάθαμε και τα μπαρ και τα εστιατόρια και την μεγάλη ζωή. Που είναι όλα αυτά εδώ; Πουθενά. Και ούτε πρόκειται ποτέ να γίνουν».

Κεφάλαιο 8^ο

Κοινωνική Μειονεξία, Στέρηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός.

8.1. Παραδοσιακή αγροτική κοινωνία. «Υστέρηση» και «ασυγχρονικότητα» ή «ειδυλλιακό» περιβάλλον διαβίωσης;

Η αγροτική κοινωνία είναι μια κοινωνία σε κρίση. Το μη ομαλό πέρασμα από τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας του αγροτικού χώρου, στις λογικές της οικονομίας της αγοράς, συνοδεύτηκε από τέτοιες αλλαγές -σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό- ώστε να πληθαίνουν οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι αγρότες σήμερα συνιστούν ένα «νέο κοινωνικοπολιτισμικό περιθώριο»¹³⁶

Για σειρά ετών οι έννοιες του αγροτικού και της αγροτικότητας -σε σχέση πάντα με το «αστικό»- ήταν συνώνυμες με την «περιφερειακότητα» λόγω της απόστασης και του απομακρυσμένου των αγροτικών περιοχών, το «οπισθοδρομικό» λόγω του έντονα παραδοσιακού χαρακτήρα των δομών του, το «υπολειμματικό» λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των μελών του, τα οποία καλλιεργούν τη γη ελλείπει άλλων επιλογών, την «υστέρηση» και την «ασυγχρονικότητα» στο να ακολουθήσει τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις του συνόλου της κοινωνίας στην οποία εντάσσεται.

Τα εντεινόμενα, όμως, κοινωνικά προβλήματα και η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής στις πόλεις οδηγούν σε μια αναθεώρηση της ταυτότητας και των αξιών της υπαίθρου και αναδεικνύονται καινούριες έννοιες που στοιχειοθετούν την ζωή στο χωριό: το καθαρό περιβάλλον και η φύση, η διαβίωση μακριά από οποιαδήποτε μορφή ρύπανσης, η ποιότητα των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων, οι ήρεμοι ρυθμοί ζωής, η αγνότητα των ανθρώπων, ο θεσμός της οικογένειας και της

¹³⁶ Μωυσιδής Α, Ανθοπούλου Θ, Ντύκεν Μ.Ν, «Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο. Συνθήκες διαβίωσης και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού. Μελέτη περίπτωσης σε δύο κοινότητες», Εκδ. Gutenberg Αθήνα 2002, σ. 34

αλληλεγγύης, αποτελούν τα νέα χαρακτηριστικά του «αγροτικού», ως χώρος και ως κοινωνία διαβίωσης.

Στην πραγματικότητα, όμως, όλα τα παραπάνω αποτελούν κατασκευάσματα του φαντασιακού κόσμου των αστών. Ο αγροτικός χώρος, σήμερα, στη βάση μιας άνισης ανταλλαγής με το βιομηχανικό- αστικό πόλο ανάπτυξης, κυριαρχείται από μη αγροτικά καταναλωτικά πρότυπα. Εντούτοις, υστερεί από την αστική κοινωνία σε επίπεδο τεχνολογίας, εισοδηματικών απολαβών, περίθαλψης, παιδείας, πολιτικών δομών κτλ.. Το χάσμα αυτό ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες των μελών της και στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής -η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτισμική φτώχεια και συχνά από ανία- δεν αντισταθμίζεται επαρκώς από τη στενότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, την καθαρότητα του περιβάλλοντος και τις ομορφιές της φύσης.

Η επιβεβαίωση όλων αυτών προκύπτει από το πραγματολογικό υλικό της έρευνας. Η ειδυλλιακότητα των συνθηκών ζωής στον Σκουτάρο δεν υφίσταται σαν έννοια, για την ίδια την αντίληψη των γηγενών, από τη στιγμή που οι ελλείψεις μιας σειράς κοινωνικών αγαθών, μεγίστης σημασίας για την βιωσιμότητα της τοπικής κοινωνίας, δημιουργεί έντονη δυσαρέσκεια και τάσεις φυγής στα μέλη της.

Μια πλειάδα παραγόντων -γεωγραφικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτισμικοί, και πολιτικοί- οι οποίοι έχουν αναφερθεί και αναλυθεί σε όλο το εύρος της παρούσας εργασίας, συντελούν στη δημιουργία καταστάσεων κοινωνικού αποκλεισμού ή -στην καλύτερη περίπτωση- κοινωνικής ευπάθειας.

Κάθε νοικοκυριό ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και τις ανάγκες των μελών του, βιώνει και εκφράζει με διαφορετικό τρόπο το αίσθημα του «μειονεκτήματος» και της «κοινωνικής αδυναμίας» της περιοχής μελέτης σε σχέση με άλλους κοινωνικούς χώρους, να επιτύχει συνθήκες ανάπτυξης.

Ωστόσο οι έντονες κοινωνικές αντιφάσεις και οι συμβιβασμοί, που οφείλονται στις διαδικασίες αλλαγής στις οποίες υπόκειται η περιοχή μελέτης, από τις επιδράσεις της τουριστικής ανάπτυξης, της τηλεόρασης, του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού της εκβιομηχάνισης και της επαφής με τα αστικά κέντρα, έχει επιπτώσεις και στις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων που εντάσσονται μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο συνυπάρχει -και πολλές φορές συγκρούεται- το παλιό και το νέο.

«Εδώ δε μιλάμε για συνθήκες διαβίωσης, μιλάμε για συνθήκες επιβίωσης».

«Μη βλέπεις τους πρωτευουσιάνους που έρχονται για πέντε δέκα μέρες και λένε: "Αχ τι ωραία που είστε εδώ, καθαρός αέρας ησυχία". και τέτοια Αυτοί βλέπουν που κοκκινίζουν τα μάγουλα των παιδιών τους -γιατί ξέρεις στις μεγάλες πόλεις, από το καυσαέριο και το νέφος, είναι χλωμά τα μούτρα τους- και νομίζουν ότι η ζωή στο χωριό είναι μόνο καλοπέραση και ότι μόνο αυτοί υποφέρουν στη ζωή τους»

«Σα να μην έχει φτάσει ο πολιτισμός στο Σκουτάρο. Και να σκεφτείς ότι το καλοκαίρι γίνεται χαμός από ξένο κόσμο. Που να πας δίπλα στην Στύψη να δεις τι γίνεται. Εκεί οι περισσότεροι είναι κτηνοτρόφοι και ζουν πίσω από το φως του ήλιου»

«Ξέρεις τι είναι να υπάρχουν στιγμές που νιώθεις σα φυλακισμένος. -που αν το καλοσκεφτείς ακόμα και οι φυλακισμένοι παίρνουν τις άδειες τους-..... Κάθε μέρα βλέπεις τον ίδιο κόσμο, κάνεις τα ίδια πράγματα. Δεν σου δίνεται η δυνατότητα για τίποτα παραπάνω, τίποτα λιγότερο και κυρίως για τίποτα καινούριο».

«Στο χωριό ούτε οι μέρες της εβδομάδας δεν ξεχωρίζουν. Έρχεται σαββατοκύριακο -ας πούμε- και δεν έχει καμιά αξία..... τι έγινε; Τι διαφορετικό θα κάνω από την Δευτέρα ή την Τρίτη;»

«Γιατί κάποιιοι άλλοι να έχουν τη δυνατότητα να κάνουν πράγματα που εγώ δεν μπορώ; Γιατί τα παιδιά μου να μην έχουν τις ίδιες ευκαιρίες μ' αυτές που έχει ένα παιδί που ζει στην πόλη; Μπορεί κατά βάθος να φταίω και γω που έμεινα όλη μου τη ζωή σε τούτο το εδώ το μέρος, δεν ξέρω ... Εκείνο που ξέρω είναι ότι το χωριό είναι σκλαβιά..... Δυστυχώς μου πήρε 37 ολόκληρα χρόνια να το καταλάβω, και τώρα που το κατάλαβα δεν αλλάζει τίποτα.»

Εκείνο που είναι πολύ χαρακτηριστικό για την κοινωνία του Σκουτάρου και έχει άμεση σχέση με τις συνθήκες διαβίωσης στον αγροτικό χώρο, είναι το ζήτημα της

γαμηλιότητας των ανδρών. Το πλήθος των περιπτώσεων των, ακούσια, άγαμων ανδρών, ηλικίας από 20 ως και 40 ετών, αποτελεί λόγο ανησυχίας, προβληματισμού και συζήτησης από τους συνεντευξιζόμενους, αναδεικνύοντάς ως βασικό μειονέκτημα που βάζει περισσότερο την πληθυσμιακή εξέλιξη της περιοχής. Το απομακρυσμένο της περιοχής, η ποιότητα της ζωής, η έντονη αγροτικότητα της παραδοσιακής κοινωνίας που μελετάται, αποτελούν -κατά τους ίδιους- τους λόγους για τους οποίους η εύρεση νύφης είναι μια δύσκολη υπόθεση.

«Το ξέρεις ότι εδώ τα παιδιά μας δεν μπορούν να βρουν γυναίκα να παντρευτούν. Ποια θα έρθει να ζήσει εδώ πέρα. Μόνο καμιά τρελή μπορεί να κάνει αυτό το λάθος. Έχει γεμίσει το χωριό από μαγκούφηδες (εννοεί ανύπανδρους)... Τι θα κάνουν αυτοί όταν θα αρχίσουν να γερνάνε;»

«Το γελάμε αλλά είναι πρόβλημα. Φαντάσου σε τι περιβάλλον ζούμε και δεν έρχεται γυναίκα. Θα μου πεις, αφού φεύγουν οι δικές μας από εδώ, πως περιμένεις να έρθουν οι ξένες..... Όλες θέλουν να πάνε στην πόλη, θέλουν λούσα και μεγαλεία δεν μπορούν την κοπριά του χωριού».

«Όλοι αυτοί που είναι ανύπανδροι, ζουν με τους γονείς τους. Ως πότε θα μπορεί η γριά τους να τους πλένει και να τους σιδερώνει; Θα γεράσουν μόνοι και έρημοι και θα φτάσει εκείνη η ώρα που δεν θα έχουν αφήσει πίσω τους άνθρωπο να τους κλάψει».

8.2. Η ανάπτυξη του τουρισμού ενάντια στην περιθωριοποίηση.

Είναι σχεδόν αδιαμφισβήτητο το γεγονός, ότι η δραστηριοποίηση των αγροτών εκτός γεωργικού τομέα, έχει συντελέσει στην ενδυνάμωση και πολύ περισσότερο στην διατήρηση ενός σημαντικού μέρους των αγροτικών περιοχών της χώρας και δη αυτών με μειονεκτικές και λιγότερο ευνοημένες διαρθρώσεις, σε ό,τι αφορά τον πρωτογενή τομέα. Μπορεί η δεύτερη απασχόληση να έχει ως βασικό

κίνητρο την οικονομική βελτίωση των διπλοαπασχολούμενων, δεν είναι δυνατόν, όμως, να αγνοηθούν οι κοινωνικές συνθήκες που προκαλούν και συντελούν στην εμφάνιση της, καθώς και οι επιπτώσεις που έχει η πολυαπασχόληση στην ζωή των κατοίκων. Η ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος, εκτός από την επαγγελματική εξέλιξη που συνεπάγεται, δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για μία βαθμιαία πρόοδο του αγροτικού νοικοκυριού, σε κοινωνικό επίπεδο.

Από τις πρώτες επισκέψεις στο δημοτικό διαμέρισμα Σκουτάρου, διαμορφώθηκε μια εικόνα σχετικά με τις επιρροές που έχει υποστεί η κοινωνική και οικονομική ζωή των γεωργών, μέσα από την ανάπτυξη του φαινομένου της πολυδραστηριότητας. Το βασικό ερώτημα που δημιουργήθηκε και καλείται η έρευνα μέσα από αυτό το κεφάλαιο να απαντήσει, είναι σε πιο βαθμό η πολυαπασχόληση ωφέλησε ή όχι στην άνοδο του επιπέδου διαβίωσης των αγροτών, καθώς και αν η ανάπτυξη του τουρισμού, συγκεκριμένα, αποτέλεσε την απάντηση στην περιθωριοποίηση της περιοχής μελέτης.

Οι ίδιοι οι συνεντευξιαζόμενοι, όταν αναφέρονται στην πολυαπασχόληση εστιάζουν στην τουριστική δραστηριότητα, γιατί αυτή είναι -σύμφωνα με τα λεγόμενα τους- η αιτία των σημαντικών αλλαγών που συνέβησαν στην κοινωνία την οποία ζουν. Κάνουν λόγο, τόσο για την οικονομική σημασία του φαινομένου, όσο και τη συμβολή του στη συγκράτηση του ηλικιακά νέου πληθυσμού στο χωριό.

Επισημαίνοντας τον παράγοντα της απόστασης από το πλησιέστερο αστικό ή ημιαστικό κέντρο και της απομόνωσης που συνεπάγεται, υποστηρίζουν πως καμία άλλη δραστηριότητα εκτός του τουρισμού δεν θα ήταν ικανή να δημιουργήσει συνθήκες τέτοιου είδους, οι οποίες να εξασφαλίζουν την κοινωνική και οικονομική βιωσιμότητα του Σκουτάρου. Σε αντίθεση με τον πρωτογενή τομέα, οι ελκυστικές συνθήκες εργασίας, η επαφή με ξένο κόσμο και κυρίως από το εξωτερικό, το μεγαλύτερο επίπεδο των απολαβών, είναι από τους παράγοντες, που αυξάνουν το κύρος και το γόητρο του εργαζομένου σε τριτογενείς δραστηριότητες -είτε με την ιδιότητα του επαγγελματία, είτε με την ιδιότητα του υπαλλήλου- προσδίδοντας τους ταυτόχρονα ένα είδος κοινωνικής καταξίωσης και υπεροχής μέσα στην τοπική κοινωνία.

«Υπάρχουν άτομα που από παλιά διατηρούσαν και μια δεύτερη δουλειά, κι' όμως τα παιδιά τους δεν τη συνέχισαν, παρά έφυγαν στην Μυτιλήνη, στην Αθήνα ή αλλού εξαιτίας της απομόνωσης που αισθάνεσαι εδώ. Τώρα -και ιδίως αν έχεις μια κερδοφόρα επιχείρηση- δεν παίρνεις εύκολα την απόφαση να φύγεις».

«Όσο να κάνεις βγήκαμε από τη μιζέρια του φτωχού αγρότη, φτιάξαμε λίγο τη ζωή μας..... Έχεις λόγο να ελπίζεις για κάτι καλύτερο»

«Αν δεν ήταν και ο τουρισμός ούτε στο χάρτη δεν θα υπήρχαμε. Ξερολιθιά και λόγκος θα ήταν το χωριό».

Τονίζοντας την τεράστια σημασία που έχει η πολυδραστηριότητα στο εισόδημα των αγροτών και στην ικανοποίηση των αυξανόμενων υλικών αναγκών του αγροτικού νοικοκυριού, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η γεωργική πολυαπασχόληση και ειδικότερα η πολυαπασχόληση με κατεύθυνση τον τουρισμό, δεν είναι απλώς μια ειδική μορφή επαγγελματικής κινητικότητας, αλλά περισσότερο μια μορφή ευρύτερης κοινωνικής αλλαγής, που σηματοδοτείται από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της τουριστικής ανάπτυξης. Η ανάπτυξη του τουρισμού λειτουργεί -τις περισσότερες φορές- σαν κανάλι προβολής και εμπέδωσης, αστικών κοινωνικών και καταναλωτικών προτύπων στην ύπαιθρο χώρα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τους κατοίκους του Σκουτέρου. Οι ίδιοι αντιλαμβάνονται, τις έντονες αλλαγές που βιώνουν μέσα από την ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης και ειδικότερα του τουρισμού και τις ερμηνεύουν ο καθένας με το δικό του τρόπο.

Εκείνο όμως, στο οποίο καταλήγουν όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι, μετά από κάθε αναφορά τους στα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα της ενασχόλησής τους με τουριστικές δραστηριότητες, είναι η εποχικότητα που τις χαρακτηρίζει. Είναι απόλυτα αυτονόητο, ότι το γεγονός αυτό περιορίζει και τις θετικές επιπτώσεις σχετικά με την ποιότητα ζωής των μόνιμων κατοίκων, δημιουργώντας ένα αίσθημα εγκατάλειψης και απομόνωσης, κατά την μη τουριστική περίοδο, που διαρκεί μέχρι και οκτώ ή εννέα μήνες. Όπως τονίζουν και οι ίδιοι οι κάτοικοι υπάρχουν έντονες διαφορές στη ζωή τους μεταξύ τουριστικής και μη τουριστικής σεζόν.

«Είναι τόσο διαφορετικά τα πράγματα το χειμώνα σε σχέση με το καλοκαίρι, τόσο που είναι σα να ζούμε δύο διαφορετικές ζωές».

«Είναι άλλο πράγμα. Ο τουρισμός είναι σα να έχεις ένα όπλο στα χέρια σου. Είναι δύσκολη η ζωή εδώ, και εμείς στην ουσία περιμένουμε να ζήσουμε από το καλοκαίρι»

«Είμαστε ακριβώς σαν τα μυρμήγκια, όλο το καλοκαίρι δουλεύει αλλά και ανάσα μαζί, και το χειμώνα τα κεφάλια πάλι μέσα»

«Όταν μπαίνει Νοέμβρης, εμείς έχουμε αρχίσει κιόλας να πλήττουμε. Βαρυχειμωνιά, μοναξιά και μαυρίλα. Φαντάσου μέχρι να φτάσει Μάης τι γίνεται... Έρχονται στιγμές που βαριέσαι και τη ζωή σου την ίδια, που λέει ο λόγος»

Από την άλλη πλευρά ο εξαστισμός των προτύπων ζωής και κατανάλωσης, και η παρουσία μη αγροτικών επαγγελμάτων, τα οποία είναι φορείς νοοτροπιών και αξιών αστικού χαρακτήρα, ενισχύουν τις αντιφάσεις προς την παραδοσιακή οργάνωση της τοπικής κοινωνίας και τις παραδοσιακές πολιτισμικές δομές της. Μια διαρκής αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ του «μοντέρνου» που διεισδύει και του «παραδοσιακού» που αντιστέκεται είναι ολοφάνερη όταν ακούς, τους ηλικιωμένους κυρίως, κατοίκους να εκφράζουν τις απόψεις τους σχετικά με το θέμα αυτό. Αντιλαμβανόμενοι αρνητικά τη διείσδυση και κυριαρχία των αστικών προτύπων ζωής στην ύπαιθρο, κάνουν λόγο για τη φθορά που προκαλεί στην κουλτούρα και την παράδοση του Σκουτάρου, η συναναστροφή με τόσο ξένο κόσμο και δη τουρίστες προερχόμενους κυρίως από το εξωτερικό.

«Εγώ στην ηλικία των παιδιών μου δεν τα ήξερα αυτά τα πράγματα. Δεν λέω ο κόσμος πάει μπροστά και όχι πίσω, αλλά ως που θα φτάσουμε ρε παιδάκι μου;»

«Έρχονται όλες οι ξεβράκωτες -με συγχωρείς κιόλας- και παίρνουν τα μυαλά τους αέρα. (εννοεί τους νέους). Μετά ζητάνε και αυτοί περισσότερα. Θέλουν και

αυτοί μεγάλη ζωή. Που ζείτε βρε, τους λέω σε χωριό ζείτε.... Πως νομίζετε ότι είναι η ζωή στο χωριό;»

«Όλα τα είχε η Μαριορή, ο φερετζές της λείπει. Δεν κοιτάνε που οι περισσότεροι δεν έχουν τελειώσει το σχολείο θέλουν και κοσμοπολίτικη ζωή στο Σκουτάρο»

8.3. Η θέση της γυναίκας στην τοπική κοινωνία και η συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή.

Η τοπική κοινωνία η οποία μελετάται, αντιμετωπίζει μια σειρά από μειονεξίες και προβλήματα που αν μη τι άλλο έχουν άμεσες επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή των κατοίκων, ανεξαρτήτου ηλικίας και φύλου. Μέσα από την έρευνα έγινε μια προσπάθεια ανάδειξης, καταγραφής και ερμηνείας των προβλημάτων αυτών, με τελικό αποτέλεσμα να εντοπιστούν πτυχές αποκλεισμού που βιώνει το αγροτικό νοικοκυριό στο σύνολο του.

Ωστόσο -πιστεύεται- ότι αν η συγκεκριμένη έρευνα διεξαγόταν με βάση κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ατόμου και όχι του νοικοκυριού, τότε σίγουρα ο γυναικείος πληθυσμός, θα ήταν μια από τις ομάδες στόχους της μελέτης.

Η θέση και ο ρόλος της γυναίκας του Σκουτάρου στην διαμόρφωση της οικονομίας της τοπικής κοινωνίας, εμφανίζεται δευτερεύουσα, μειονεκτική και συνοδευτική του άνδρα, ενώ η συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή επισκιάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις παραδοσιακές και πατριαρχικές δομές της κοινωνίας στην οποία ανήκει.

Η συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού αντιπροσωπεύει απόλυτα την έννοια του «ασθενούς φύλου», το οποίο έχει λόγο και παίρνει θέση μόνο σε ότι αφορά στην ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών και την οργάνωση και διαχείριση του νοικοκυριού, στοιχειοθετούμενη -καθαρά- από την οικιακή εργασία.

«Οι παλιοί έλεγαν ότι "η γυναίκα άμα είναι κυρά και αφέντρα του σπιτιού της δεν χρειάζεται να είναι τίποτε άλλο" και δεν είχαν και άδικο»

«...Τα παιδιά της, το σπίτι της και να είναι σωστή στις υποχρεώσεις της. Τα υπόλοιπα τα φροντίζει ο άνδρας».

Από την άλλη πλευρά οι ευκαιρίες «απόδρασης» από τον αθέατο και ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού, περιορίζονται μόνο στην εποχιακή απασχόληση, με την ιδιότητα του συμβοηθούτος μέλους και στις περιστασιακές εξόδους, οι οποίες αποσκοπούν περισσότερο στην κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού, παρά την ευχαρίστηση και την ψυχαγωγία της γυναίκας.

«Αν βγεις για καφέ στην καφετέρια του χωριού, ας πούμε, την άλλη μέρα σίγουρα θα σε κακολογήσουν. Ειδικά αν είναι καμία νέα κοπέλα που δεν είναι από το χωριό αλλά έχει παντρευτεί κάποιον από δω, τότε αυτή -που δεν ξέρουμε, και καλά, από πού κρατάει η σκούφια της γιατί δεν είναι χωριανή- έχει μπει στη μαύρη λίστα».

«Που να πας και τι να κάνεις. Σάματις έχει και τίποτα. Μέσα στο σπίτι τι ευκαιρίες να έχεις, εκτός από το να πλένεις και να μαγειρεύεις»

Οι ίδιες βασιζόμενες στις κοινωνικές δομές της τοπικής κοινωνίας, προσπαθούν να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους η γυναίκα στο Σκουτάρο παρέμεινε το ασθενές φύλο και δεν κατάφερε να αποκτήσει κοινωνική υπεροχή, επαγγελματική ταυτότητα και να αναγνωρίζεται ως ενεργό μέλος της κοινωνίας ισάξιο του άνδρα. Ο βασικότερος επεξηγητικός παράγοντας όλων αυτών είναι το γεγονός ότι γίνεται λόγος για μία κλειστή αυτάρκη και αυτόχθων κοινωνία, η οποία διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό τα παραδοσιακά, προκαπιταλιστικά πρότυπα ζωής, υπαγορεύει -μεταξύ άλλων- ότι ο προορισμός της γυναίκας είναι να παντρευτεί και να κάνει οικογένεια, ενώ, αντίθετα, η μόρφωση, η εύρεση εργασίας και η επαγγελματική αποκατάσταση είναι ανδρική υπόθεση. Παραδοσιακά, το αγροτικό νοικοκυριό, στο δημοτικό διαμέρισμα Σκουτάρου, φρόντιζε να «ξοδέψει» τα κορίτσια του σπιτιού, σε νεαρή ηλικία, όπου μάλιστα, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ο σύζυγος προερχόταν

μέσα από τα όρια της ίδιας της κοινότητας, αναπαράγοντας, έτσι, ένα πλέγμα από παραδοσιακές αντιλήψεις, αξίες και νοοτροπίες, που χαρακτηρίζουν, ακόμα και σήμερα, την συγκεκριμένη περιοχή και καθορίζουν τα όρια κίνησης και δράσης της γυναίκας μέσα στην κοινωνία.

«Η νοοτροπία του χωριού είναι έτσι από παλιά. Από μικρά παιδιά που ήμασταν, θυμάμαι που η μάνα μου έλεγε να μεγαλώσετε να βρείτε ένα καλό παιδί να φτιάξετε τη ζωή σας. Κανείς όμως δε μας έλεγε να μάθετε γράμματα να φύγετε από εδώ».

«Κοίταξε να δεις, η ίδια η κοινωνία δεν σου δίνει τα περιθώρια να δράσεις ελεύθερα. Είναι πολύ κλειστό το μέρος. Πώς να σου το εξηγήσω..... Καμιά φορά λες γιατί κλείστηκα σε τούτο το χωριό και χαράμισα τη ζωή μου. Από την άλλη έχεις τα παιδιά σου, έχεις τον άνδρα σου, συνηθίζεις κατά κάποιο τρόπο..... Άσε που δε βγαίνει και τίποτα με το να λες: αν είχα κάνει αυτό, θα ήμουν έτσι ή αν είχα κάνει το άλλο, θα ήμουν αλλιώς»

Εγκλωβισμένη μέσα στο σπίτι, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις, που η κοινωνία της επιβάλλει, βρίσκεται εν αναμονή του συζύγου, ο οποίος διοχετεύει όλο τον ελεύθερο του χρόνο στα καφενεία του χωριού, πίνοντας ούζο. Η γυναίκα του Σκουτάρου, αντιμέτωπη με μια σειρά καταστάσεων που συνοψίζονται στην γεωγραφική και κοινωνική, κυρίως, απομόνωση και περιθωριακότητα που αισθάνεται και μη μπορώντας να αναζητήσει διεξόδους, εκδηλώνει ένα είδος ανοχής σε τέτοιο βαθμό που, αν μη τι άλλο, συντηρεί κοινωνικές καταστάσεις τέτοιου χαρακτήρα. Μια «υποβόσκουσα ψυχοπάθεια» από την πλευρά της και ένας «υπόκωφος αλκοολισμός» από την πλευρά του συζύγου, συνιστούν -μεταξύ άλλων- το οικογενειακό περιβάλλον μέσα στο οποίο διαβιά.

«Μα αν δεις, όλοι οι άνδρες με το που θα τελειώσουν τη δουλειά τους, θα αλλάξουν και θα πάνε στο καφενείο. Τι να κάνουν στο σπίτι; Μήπως θα διαβάσουν τα παιδιά ή θα μαγειρέψουν;»

«Κάποτε με ενοχλούσε πάρα πολύ αυτό το πράγμα. Αισθανόμουν μοναξιά και θλίψη να είμαι εγώ μέσα στο σπίτι και αυτός να είναι στο καφενείο και να γυρίζει στις δώδεκα ή τις μία. Τώρα πια το έχω συνηθίσει. Έτσι είναι τα πράγματα εδώ. Η γυναίκα είναι για το σπίτι και ο άνδρας για το ντουιιά».

«Το μόνο που με σώζει είναι ότι έχω τα παιδιά μου. Ξέρεις η μητρότητα είναι το πιο σημαντικό πράγμα για μια γυναίκα.... Για μια γυναίκα εδώ είναι το πολυτιμότερο»

«Δεν έχεις από πού να πιαστείς και που να στηριχτείς. Αν ο γάμος σου δεν πηγαίνει καλά και θέλεις να χωρίσεις, ΞΕΧΑΣΕ ΤΟ!!!. Θα πρέπει να φύγεις από εδώ. Αν δεν έχεις που να πάς και δεν έχεις τι να κάνεις για να ζήσεις, τότε καλύτερα να σωπάσεις και να κάτσεις στ' αυγά σου».

«Να σου πω κάτι. Άμα δεν παντρευόμουν τι θα έκανα νομίζεις; Το δημοτικό έχω τελειώσει, τι δουλειά θα έβρισκα; Τώρα έχω την οικογένεια μου. Τουλάχιστον δεν έμεινα γεροντοκόρη και να κλαίω τη μοίρα μου».

Εκείνο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και που μαρτυρά με τη σειρά του τον ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην περιοχή μελέτης, είναι η μεταναστευτική τάση των κοριτσιών, τα οποία προτρεπόμενα σε πολλές περιπτώσεις και από τις ίδιες τις μητέρες, επιδιώκουν την έξοδο τους από το χωριό, είτε με τη μορφή ενός επικείμενου γάμου έξω από τα όρια της συγκεκριμένης κοινότητας, είτε με την μορφή της αναζήτησης εργασίας. Φαινόμενο, άλλωστε, κλασικό, που απαντάται σε ολόκληρη την αγροτική Ελλάδα, ακόμα και την πιο αναπτυγμένη Σε ότι αφορά στην ερμηνεία της φυγής τους, η έρευνα υποδεικνύει τις χέσεις του «χώρου» και του «φύλου», ως κυρίαρχο παράγοντα των επιλογών τους, καθώς και τις καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και τις ελκτικές ευκαιρίες διάθεσης του ελεύθερου χρόνου.

8.4. Αναζητώντας διεξόδους

Η διαβίωση σε ένα χώρο, με εμφανείς και αποδεδειγμένες τις ανεπάρκειες σε κοινωνικά αγαθά, με έντονα παραδοσιακές δομές, αλλά και έκδηλα τα σημάδια της «διάβρωσης» που υπέστη η κοινωνία στο σύνολο της, από τη διείσδυση του μοντέρνου, αποδεικνύεται ιδιαίτερα μειονεκτική. Ωστόσο, η αγροτική πολυδραστηριότητα και η ανάπτυξη του τουρισμού, ενώ επέφερε αυξήσεις στο αγροτικό εισόδημα και μια σχετική άνθηση της οικονομίας του τόπου, εντούτοις δεν κατάφερε να συμβάλει σε μια γενικότερη κοινωνικό-οικονομική ευημερία του αγροτικού νοικοκυριού. Η εποχικότητα των εν' λόγω δραστηριοτήτων, περιορίζει σημαντικά, τις θετικές επιπτώσεις σχετικά με την ποιότητα ζωής των μόνιμων κατοίκων. Οι έντονοι ρυθμοί ζωής και δράσης σε όλα τα επίπεδα, κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, όπου η περιογή σφύζει από ζωή, κάνει ακόμα πιο αισθητή την απομόνωση που βιώνουν οι κάτοικοι το χειμώνα, εξαιτίας τόσο, της μακρινής απόστασης από το πλησιέστερο αστικό κέντρο, όσο και των φτωχών παροχών σε κοινωνικά αγαθά, όπου η έλλειψη των οποίων μεταφράζεται σε αγροτική στέρηση και κοινωνική μειονεξία.

Μια παθητική στάση απέναντι στην κοινωνία, ένα αίσθημα συμβιβασμού με τον τρόπο ζωής τους και μια αξιοπερίεργη ανοχή, εκδηλώνεται μέσα από τα λόγια των συνεντευξιαζόμενων.

«Βουλιάζεις, βαλτώνεις, ρε παιδί μου. Δεν ξέρω γιατί δεν κάνεις κάτι να αλλάξεις αυτή την κατάσταση. Δεν κερδίζεις πολλά, δεν ζεις καλά, χαραμίζεσαι, αλλά από την άλλη λέμε: δόξα το Θεό».

«Δεν ξέρω τι να πω. Αγωνίζεσαι, παλεύεις για το καλύτερο -και το δικό σου και της οικογένειας σου- ώσπου φτάνεις σε ένα σημείο που βαραίνεις, αφήνεσαι. Αφήνεις τα πράγματα να οδηγούν τη ζωή σου και όχι εσύ να οδηγείς τα πράγματα»

«Άντε εγώ έχω απλώσει τραχανά που λέμε, κάποιοι άλλοι που δεν έχουν ούτε παιδιά ούτε σκυλιά και φτάσανε τριάντα χρονών και ζούνε ακόμα με τους γέρους

τους, τι να πούνε..... Τι να πούνε που χάσανε τα καλύτερα τους χρόνια περιμένοντας να αλλάξουν τα πράγματα»

«Μπρος γκρεμός και πίσω ρέμα. Ένα θα σου πω: άξιοι της μοίρας μας είμαστε. Βλέπεις παιδιά που είναι 25 και 30 χρονών και αντί να κάνουν κάτι να φτιάξουν τη ζωή τους κάθονται και χαραμίζουν τα νιάτα τους εδώ πέρα, σαν αποχαυνωμένοι. Τα ίδια έκανα και εγώ και τώρα δεν μπορώ να κάνω πίσω».

«Είναι τόσο ίδια και μονότονη η ζωή εδώ, σα να έχει σταματήσει ο χρόνος. Να φανταστείς ακόμα και στα καφενεία ο καθένας έχει τη θέση του. Αν ψάχνεις πχ. τον τάδε και μπεις στο καφενείο, ξέρεις από την αρχή προς τα πού να κοιτάξεις να τον βρεις.... Καλά που ήρθες και συ και είδαμε ένα άλλο πρόσωπο στο χωριό»

Τι είδους διεξόδους μπορεί να αναζητήσει ένα αγροτικό νοικοκυριό στο Σκουτάρο, προκειμένου να βελτιώσει την ποιότητα της ζωής του και να επιτύχει συνθήκες ανάπτυξης ικανές να άρουν την κοινωνική απομόνωση και μειονεξία που βιώνει; Ποιες είναι οι προσδοκίες των κατοίκων σχετικά με τη βιωσιμότητα της αγροτικής οικογένειας και σε ποιο βαθμό μπορούν να υλοποιηθούν. Ποιοι είναι οι παράγοντες που δρουν ανασταλτικά στις διαδικασίες της ανέλιξης της περιοχής και παγιώνουν την συγκεκριμένη κατάσταση;

«Εγώ το μόνο που θέλω είναι να ζήσω στη Μυτιλήνη (εννοεί την πόλη) Δεν θέλω να πάω ούτε στην Αθήνα ούτε σε καμιά άλλη μεγάλη πόλη..... Να ζήσω στη Μυτιλήνη. Από το τίποτα που έχω εδώ, εκεί θα έχω κάτι».

«Η λύση είναι να τα μαζέψεις και να φύγεις. Ποιος να φύγει όμως; Ο φτωχός αγρότης που δεν ξέρει γράμματα και δεν μπορεί να κάνει κάτι άλλο στη ζωή του ή να φύγει ο ανήμπορος γέρος επειδή το μόνο που χρειάζεται -στην ουσία- είναι ένα γιατρό δίπλα του;»

«Δεν υπάρχει λύση νομίζω. Τι να αλλάξει; Εμείς είμαστε μόνο που υποφέρουμε; Η μισή αγροτιά στην Ελλάδα τα ίδια προβλήματα αντιμετωπίζει. Όλοι καταραμένοι από το θεό είμαστε, να ζούμε μακριά από τον κόσμο, μακριά από τις ανέσεις και τις πολυτέλειες. Γιατί αν το ψάξεις καλά, θα δεις που πράγματα καθημερινά και αναγκαία, για περιοχές σαν τις δική μας είναι είδος πολυτελείας.»

«Ωραία να πω να φύγω. Θα το ήθελα πολύ. Που να πάω με τρία παιδιά και χωρίς δουλειά; Πως θα ζήσω αν πάω πχ. στη Μυτιλήνη; Γί' αυτό σου λέω μην το ψάχνεις, άδικα κουράζεσαι.....»

«Αν δεν είχα τη μάνα μου, θα είχα φύγει. Τώρα που να την αφήσω μόνη της γριά γυναίκα;»

«Δυστυχώς στο χωριό σε φυλακίζει η γη. Δεν αφήνεις το βιός σου και την περιουσία σου, να πας στο άγνωστο. Έπειτα εδώ έχεις το σπίτι σου, το νοικοκυριό σου..... Δεν έχεις όμως άλλα πράγματα και τα ποθείς, τα αναζητάς. Τότε: διαλέγεις.....»

Όλα τα παραπάνω μαρτυρούν ότι η διαβίωση στο Σκουτάρο, οι συνθήκες και η ποιότητα της ζωής, καθώς και οι διέξοδοι που αναζητούνται κάθε φορά, έχουν άμεση συνάφεια με ένα συνοθύλευμα παραγόντων, που επηρεάζουν την αναπαραγωγή του αγροτικού νοικοκυριού σε πολλαπλά επίπεδα. Η ιδιοκτησία γης, οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί, η έλλειψη επιλογών, το μορφωτικό επίπεδο, αποτελούν σημαντικές συνιστώσες της ζωής στο χωριό. Τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη διαβίωση σε μια ορεινή νησιωτική περιοχή, κατευθύνουν, κατά κάποιο τρόπο, τη ζωή και τις επιλογές των κατοίκων του Σκουτάρου, εγκλωβίζοντας τους σε ένα κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, το οποίο τους αποδίδει συγκεκριμένες αξίες, αντιλήψεις και στάσεις για τη ζωή. Καταστάσεις στέρησης και αποκλεισμού, μη μπορώντας -εκ των πραγμάτων -να αντιμετωπιστούν από το ίδιο το νοικοκυριό, υποθάλπονται και μετατρέπονται σε αυτό που αναγνωρίζεται ως «τρόπος ζωής» στον αγροτικό χώρο.

Ένα αίσθημα μοιρολατρίας και παραίτησης από τις προσπάθειες για υπέρβαση των κοινωνικών προβλημάτων, κρύβεται πίσω από τις συζητήσεις με τους συνεντευξιζόμενους. Η φράση ότι “έγινε, έγινε και δεν αλλάζει”, παγιώνει τις καταστάσεις και υποβάλει ολόκληρη την τοπική κοινωνία στο περιθώριο.

«Καλά που είστε και εσείς οι φοιτητές και μας θυμάστε καμιά φορά με τις εργασίες που κάνετε»

Κεφάλαιο 9^ο

Συμπεράσματα.

Ο αγροτικός χώρος, ως οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός, μολονότι υπόκειται στις ομοιογενοποιητικές πιέσεις του καπιταλιστικού συστήματος, ανταποκρίνεται περισσότερο -μέσα από τις δυνάμεις αδράνειας και της ρουτίνας που χαρακτηρίζει τον αγροτικό χώρο- στη λογική ενός προκαπιταλιστικού σχήματος, παρά στη λογική της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Το σύστημα παραγωγής, η ατελής εκβιομηχάνιση, η άτυπη εργασία και η πολυαπασχόληση, το χαμηλό επίπεδο εργασιακής αμοιβής, οι εισοδηματικές ανισότητες, οι κοινωνικές μειονεξίες και τα ανυπέρβλητα προβλήματα στην παροχή κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών, διαμορφώνουν έναν ιδεότυπο χώρο, ο οποίος βρίσκεται αντιμέτωπος με καταστάσεις αποκλεισμού σε πολλαπλά επίπεδα.

Έννοιες όπως αυτές του «αγροτικού χώρου», του «αγροτικού νοικοκυριού» και του «αγρότη», φάνηκε, να αλλάζουν μορφή και περιεχόμενο, με την επέκταση του καπιταλισμού και το βαθμό ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου στο εν λόγω σύστημα. Η γνωστή παραδοσιακή ταύτιση του αγροτικού χώρου με την γεωργική απασχόληση και την ιδιοκτησία γεωργικής γης, παύει να αποτελεί προϋπόθεση για τον ορισμό αυτού που συνιστά το «αγροτικό», σε σχέση με το «αστικό». Ο υπαίθρος χώρος ως έννοια υιοθετείται για να ενσωματώσει και να εκφράσει τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που εκδηλώνονται στο εσωτερικό της υπαίθρου, οι οποίες ξεπερνούν το «γεωργικό» φαινόμενο, γιατί ακριβώς αφορούν όλο και περισσότερο το σύνολο της κοινωνίας (περιβάλλον, απασχόληση, τεχνολογίες κτλ.).

Από το σχήμα της αιεφόρου ανάπτυξης και της βιωσιμότητας της υπαίθρου, όμως, μένει απέξω ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού χώρου, το οποίο λόγω των οικονομικών, παραγωγικών και κοινωνικών διαρθρώσεων του, παρέμεινε στο περιθώριο, μη μπορώντας να ανταποκριθεί στις προκλήσεις του εκσυγχρονισμού και της αγροτικής ανάπτυξης, όπως αυτή οριοθετείται και επιδιώκεται κάθε φορά από την ευρωπαϊκή πολιτική.

Αναζητώντας καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο, η συγκεκριμένη έρευνα έχει να επιδείξει αξιόλογα ευρήματα, η σημαντικότητα των οποίων ενισχύεται από το γεγονός ότι η περιοχή που επιλέχθηκε, αποτελεί από τους πλέον μειονεκτούντες χώρους της ελληνικής υπαίθρου.

Η διάσταση του «χώρου» και η έννοια της αγροτικότητας αναδείχθηκαν - μεταξύ άλλων- ως βασικές συνιστώσες στην μελέτη του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και ως σημαίνοντες παράγοντες στην δημιουργία καταστάσεων σχετικής και απόλυτης φτώχειας και κοινωνικής μειονεξίας. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα έδειξε, ότι η ιδιαιτερότητα του χώρου και τα χαρακτηριστικά της ζωής και της εργασίας στην ύπαιθρο, προσδίδουν στους ανθρώπους που ζουν εκεί, μια ιδιομορφία στις λειτουργίες και την οργάνωση τους, τις δραστηριότητες και τα ενδιαφέροντα τους, καθώς και στις κυρίαρχες αξίες τους, στάσεις και συμπεριφορές. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η συγκεκριμένη ανάλυση, η μελέτη και ερμηνεία καταστάσεων αποκλεισμού, έλαβε χώρα στη βάση όλων αυτών των ιδιαιτεροτήτων που αναφέρθηκαν.

Το δημοτικό διαμέρισμα του Σκουτέρου, ένας ορεινός και γεωγραφικά απομονωμένος οικισμός, με παραδοσιακές δομές, με μειωμένο το ειδικό βάρος της γεωργίας και αναπτυγμένο το φαινόμενο της αγροτικής πολυδραστηριότητας, αντιμετωπίζει μια σειρά από κοινωνικές αδυναμίες, οι οποίες έχουν άμεσο αντίκτυπο στο αγροτικό νοικοκυριό και τα μέλη του.

Σε ότι αφορά την οικονομική δραστηριότητα και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης, μείζον ζήτημα οικονομικής αλλά και κοινωνικής μειονεξίας, αποτελεί το χαμηλό επίπεδο επαγγελματοποίησης των αγροτών. Ο αγρότης του Σκουτέρου αυτοπροσδιορίζεται ως «αγρότης», επειδή ακριβώς ζει στο χωριό. Το μικρό μέγεθος της εκμετάλλευσης, η διαδεδομένη μονοκαλλιέργεια και γενικότερα, το διαρκώς μειούμενο ειδικό βάρος του πρωτογενή τομέα στην οικονομική ανέλιξη της περιοχής, εκ των πραγμάτων αδυνατεί να του αποδώσει την ιδιότητα του κατ' επάγγελμα αγρότη.

Από την άλλη πλευρά, η ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης, με κύρια κατεύθυνση τις τουριστικές δραστηριότητες, ενώ βελτίωσε κατά πολύ το αγροτικό εισόδημα, εντούτοις, δεν αποτέλεσε -εξαιτίας του εποχιακού χαρακτήρα που τη διακρίνει- ικανή συνθήκη στη δημιουργία οικονομικών κλίμακας, τέτοιων ώστε να γίνεται λόγος για οικονομική βιωσιμότητα του αγροτικού νοικοκυριού.

Σε όλα τα παραπάνω έρχεται να προστεθεί και το φαινόμενο της εποχιακής ανεργίας στο Σκουτάρο, που πλήττει κυρίως μερίδα του ανδρικού πληθυσμού ηλικίας από 23- 37 ετών, οι οποίοι τίθενται εκτός εργασίας για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, που αγγίζει πολλές φορές και τους εννέα μήνες.

Ωστόσο, όπως διαπιστώθηκε μέσα από την έρευνα, η ίδια η κοινωνία και οι αυτορρυθμιστικές ικανότητες που τη διακρίνουν, μέσα από τη διατήρηση ισχυρών θεσμών και αξιών, όπως η οικογένεια, καταφέρνει ως ένα βαθμό να διατηρήσει τις ισορροπίες στο εσωτερικό της, προφυλάσσοντας έτσι τα μέλη της από έντονες καταστάσεις απόλυτης φτώχειας. Πιο συγκεκριμένα, η παραγωγική στρατηγική της αυτάρκειας στο πλαίσιο του νοικοκυριού και η αναπαραγωγή με όρους κυρίως κλειστής οικονομίας, αποτελούν τη βάση για την δημιουργία τέτοιων μηχανισμών οργάνωσης της ζωής στον αγροτικό χώρο που διασφαλίζει, κατά κάποιο τρόπο, αυτόματα την αναπαραγωγή του αγροτικού πληθυσμού. Το γεγονός ότι η αγροτική οικογένεια /επιχείρηση είναι ο πρωταρχικός -στην ιεραρχία- καταναλωτής και χρήστης των αγαθών που παράγει, αποτελεί από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά των νοικοκυριών στην ύπαιθρο. Σ' αυτήν ακριβώς τη λογική της αυτάρκειας και της ιδιοκατανάλωσης κινούνται σχεδόν όλα τα νοικοκυριά στην περιοχή μελέτης. Η εξασφαλισμένη ιδιόκτητη κατοικία, η ιδιοκτησία καλλιεργήσιμης γης -ανεξαρτήτου μεγέθους- καθώς και η παραγωγή βασικών καταναλωτικών αγαθών, καθιστούν την αγροτική οικογένεια ως μια οργανωτική ενότητα, ένα πρωτογενές κοινωνικό κύτταρο, μέσα στα πλαίσια του χώρου στον οποίο ανήκει. Με βάση τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό το γεγονός ότι καταστάσεις και έννοιες, όπως η ανεργία η απασχόληση και η απασχολησιμότητα, εκλαμβάνουν διαφορετικό περιεχόμενο στην ύπαιθρο και χρήζουν διαφορετικής αντιμετώπισης σε σχέση πάντα με ένα αστικό περιβάλλον.

Εμβαθύνοντας σε ζητήματα σχετικής φτώχειας και αγροτικής στέρησης στο Σκουτάρο, διαπιστώθηκε ότι η ποιότητα της ζωής και η κοινωνική ευημερία του αγροτικού νοικοκυριού, βάλλεται από μία πληθώρα παραμέτρων, οι οποίες έχουν άμεση σχέση και συνάρτηση με την γεωγραφική θέση της περιοχής και τον γεωγραφικό αποκλεισμό.

Η γεωγραφική απομόνωση που συνεπάγεται η διαμονή στο Σκουτάρο, οπωσδήποτε, συνιστά ένα κοινωνικό μειονέκτημα καθώς περιορίζει σημαντικά τις ευκαιρίες/ δυνατότητες και την κινητικότητα των ατόμων σε πολλαπλά επίπεδα.

Το πραγματολογικό υλικό της έρευνας, ανέδειξε σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την έννοια της προσβασιμότητας, και τις επιπτώσεις στην άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων των κατοίκων. Αναλυτικότερα, από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η περιοχή μελέτης, εντοπίζονται -μεταξύ άλλων- στην ποιότητα της περίθαλψης και τις παροχές υγείας, στην ποιότητα της εκπαίδευσης και την σχολική διαρροή, την ποιότητα και συχνότητα των συγκοινωνιών, καθώς και την πρόσβαση στην ψυχαγωγία, την αναψυχή και την κοινωνική ζωή γενικότερα. Προβλήματα που έχουν άμεση σχέση με το γεωγραφικό αποκλεισμό και αποτελούν εμπόδιο στην ομοιογενή οικονομική ανάπτυξη μιας κοινωνίας η οποία αναπόφευκτα επεκτείνεται και στην κοινωνική ζωή των κατοίκων των περιοχών αυτών.

Οι παροχές σε βασικά κοινωνικά αγαθά, με κυριότερα αυτά της υγείας, της εκπαίδευσης και της ψυχαγωγίας, περιοριζόμενες στο βαθμό του «αναγκαίου», δυσχεραίνουν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική αναπαραγωγή του αγροτικού νοικοκυριού στο Σκουτάρο και εισάγουν την έννοια της «αγροτικής στέρησης». Μια έννοια λιγότερο ακριβής, η οποία, όμως, υπονοεί κάτι περισσότερο από την έλλειψη υλικών πόρων. Ωστόσο αποδείχτηκε, ότι η αγροτική στέρηση και ο κοινωνικός αποκλεισμός διαφέρουν από αντίστοιχες περιπτώσεις στον αστικό χώρο, κυρίως λόγω του ιδιαίτερου τρόπου ζωής που επιβάλει η διαβίωση στο χωριό και του τρόπου με τον οποίο τέτοιου είδους καταστάσεις, εκφράζονται από τα ίδια τα άτομα που τις βιώνουν. Για παράδειγμα ένα νοικοκυριό ηλικιωμένων στο Σκουτάρο αντιλαμβάνεται τελείως διαφορετικά την «στέρηση» και το «μειονέκτημα», σε σχέση με ένα πολυμελές νοικοκυριό, του οποίου οι ανάγκες για κατανάλωση κοινωνικών αγαθών είναι -κατά κανόνα- μεγαλύτερες και διαφορετικού περιεχομένου. Επιπλέον δεν θα πρέπει να αγνοείται το γεγονός ότι οι αγροτικές κοινωνίες, παραδοσιακά, χαρακτηρίζονται από συνθήκες αυτάρκειας και πολύ περισσότερο, συνθήκες ολιγάρκειας. Τα ηλικιωμένα ζευγάρια, στην πλειοψηφία τους, φαίνεται να βρίσκονται εγκλωβισμένα σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, με έντονες τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές και αναγκαστικά περιορισμένες ανάγκες, δεδομένης της χρόνιας ανεπάρκειας της ίδιας της κοινωνίας στην οποία ζουν, να τους προσφέρει ποιοτικές συνθήκες διαβίωσης, ανάλογες με αυτές του αστικού χώρου. Ως εκ' τούτου η «στέρηση» για έναν ηλικιωμένο, μεταφράζεται κυρίως- στις περιορισμένες παροχές ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Αντίθετα «στέρηση» για ένα νοικοκυριό με προστατευόμενα μέλη ή για έναν νέο άνδρα άγαμο, ή για τη γυναίκα που διαβιά σε

μια γεωγραφικά απομακρυσμένη περιοχή, σημαίνει αποκλεισμός ή μειωμένη πρόσβαση σε ένα σύνολο κοινωνικών αγαθών, η έλλειψη των οποίων, επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις και εκπτώσεις σε καθημερινές δραστηριότητες διαβίωσης και επιβίωσης των μελών του αγροτικού νοικοκυριού.

Σημαντική παράμετρος, ωστόσο, στη δημιουργία συνθηκών στέρησης και αποκλεισμού, αποτελεί η διείσδυση αστικών προτύπων ζωής και κατανάλωσης στον αγροτικό χώρο, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την παρουσία εξωγεωργικών επαγγελματιών αστικού χαρακτήρα, την υπέρβαση των παλαιών δυσχερειών μετακίνησης που φέρνουν την πόλη πιο κοντά, τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, τη τηλεόραση και την ανάπτυξη του τουρισμού.

Εντούτοις, η έρευνα έδειξε, ότι ενώ γίνεται λόγος για κυριαρχία αστικών καταναλωτικών προτύπων στην ύπαιθρο, η αγροτική κοινωνία, υστερεί από την αστική, σε επίπεδο τεχνολογίας, εισοδηματικών απολαβών, περίθαλψης, παιδείας, πολιτικών δομών κτλ.. Το χάσμα αυτό ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες των μελών της και στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής -η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτισμική φτώχεια και συχνά από ανία- δεν αντισταθμίζεται επαρκώς από τη στενότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, την καθαρότητα του περιβάλλοντος και τις ομορφιές της φύσης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι η ιδιότητα του γεωργού, ως καλλιεργητή της γης, απαξιώνεται από τους συνεντευξιαζόμενους, θεωρώντας την ως «κοινωνικό στίγμα». Ο συγκεκριμένος χώρος στον οποίο ζουν, τους προσδίδει αυτόματα, μια συγκεκριμένη επαγγελματική ταυτότητα, αυτή του «αγρότη», όσο και ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής που χαρακτηρίζει τον «χωρικό», τον άνθρωπο που κατοικεί και εργάζεται σε μια ορεινή μειονεκτική, νησιωτική περιοχή. Μια ταυτότητα, την οποία ο νεαρός, κυρίως, αγρότης αποποιείται λόγω του χαμηλού κοινωνικού κύρους της συγκεκριμένης εργασίας, και της κοινωνικής περιθωριοποίησης -που κατά τον ίδιο- αντανακλά η διαβίωση στο χωριό, η οποία, πολλές φορές, είναι συνώνυμη της «αμορφωσιάς» και του «απολίτιστου».

Ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί η θέση και ο ρόλος της γυναίκας στην τοπική κοινωνία, η οποία εμφανίζεται δευτερεύουσα, μειονεκτική και συνοδευτική του άνδρα, ενώ η συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή επισκιάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις παραδοσιακές και πατριαρχικές δομές της κοινωνίας στην οποία ανήκει.

Η συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού αντιπροσωπεύει απόλυτα την έννοια του «ασθενούς φύλου», το οποίο έχει λόγο και παίρνει θέση μόνο σε ότι αφορά στην ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών και την οργάνωση και διαχείριση του νοικοκυριού, στοιχειοθετούμενη -καθαρά- από την οικιακή εργασία.

Από την άλλη πλευρά οι ευκαιρίες «απόδρασης» από τον αθέατο και ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού, περιορίζονται μόνο στην εποχιακή απασχόληση, με την ιδιότητα του συμβοηθούντος μέλους και στις περιστασιακές εξόδους, οι οποίες αποσκοπούν περισσότερο στην κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού, παρά την ευχαρίστηση και την ψυχαγωγία της γυναίκας.

Το ιδεολόγημα περί ειδυλλιακών συνθηκών διαβίωσης στο χωριό, αποδεικνύεται από την έρευνα, ως μια στρεβλή αντίληψη των αστών, η οποία απορρέει από τα εντεινόμενα κοινωνικά προβλήματα και την υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής στις πόλεις. Τουναντίον η ειδυλλιακότητα των συνθηκών ζωής στον Σκουτάρο δεν υφίσταται σαν έννοια, από τη στιγμή που οι ελλείψεις μιας σειράς κοινωνικών αγαθών, μεγίστης σημασίας για την βιωσιμότητα της τοπικής κοινωνίας, δημιουργεί έντονη δυσαρέσκεια και τάσεις φυγής στα μέλη της.

Το δια ταύτα; Καταστάσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο υφίσταται ως πραγματικότητα και η αναγκαιότητα παρέμβασης μεγάλη. Οι παράγοντες που συντελούν στην δημιουργία τέτοιων καταστάσεων, έχουν άμεση σχέση με το χώρο και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του. Ωστόσο, χωρίς την γνώση για το πώς κάθε αγροτική κοινωνία βιώνει τον αποκλεισμό ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της (ορεινή, πεδινή, νησιωτική, απομονωμένη κτλ), οποιαδήποτε υιοθέτηση στρατηγικής για την αντιμετώπιση του προβλήματος είναι πολύ πιθανό να αποτύχει γιατί θα είναι βασισμένη μόνο στις υποθέσεις των σχεδιαστών πολιτικής για τη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο.

Βιβλιογραφία.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία.

- Ανδρεοπούλου Ζ, *Η συμβολή της τηλεργασίας και τηλεκπαίδευσης στη βελτίωση της ποιότητας ζωής, Στο Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003*
- Ανδρικοπούλου Ε, *Οι περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- Ανθοπούλου Θ, «Γεωγραφικές Διαφοροποιήσεις, Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις του Ύπαιθρου Χώρου», Στο Ανθοπούλου Θ, Μωυσίδης Α, (Επιμ), «Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα; Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα, Gutenberg, Αθήνα 2001,
- Ανθοπούλου Θ, «Από τα γεωργικά συστήματα στις νέες λειτουργίες του αγροτικού χώρου: Τάσεις και σύγχρονες προσεγγίσεις της αγροτικής γεωγραφίας», πρακτικά 1ης επιστημονικής ημερίδας του συλλόγου φοιτητών τμήματος Γεωγραφίας του Παν/μιου Αιγαίου με θέμα: *Διαστάσεις της σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές & επαγγελματικές προοπτικές, διεπιστημονικότητα & εφαρμογές*, Μυτιλήνη 22 Μαΐου 1999.
- Αυγερινού Σ, Ηλιοπούλου Π, «Ελληνική γεωργία και το σύστημα των οικισμών», στο: *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 4, Μάιος 1991.
- Γιδαράκου Ι, «Ενδογενής Ανάπτυξη της Υπαίθρου και Γυναικεία Απασχόληση», σ. 194, στο: Κασίμης Χ- Λουλούδης Λ (επιμ) *Ύπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΕΚΚΕ, Εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1999.
- Γουδή Α, Σκούρας Δ, Τσεγενίδη Κ, *Η καινοτομία και η απόδοση των επιχειρήσεων σε αγροτικές κα απομακρυσμένες περιοχές της Ε.Ε.*, στο: Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές

διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003

- Γούσιος Δ, *Υπαιθρος, Αγροτικός Χώρος και Μικρή Πόλη από την γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη*. στο: Οικονόμου Δ, Πετράκος Γ (επιμ), «Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας –Gutenberg, Βόλος.
- Δαμιανάκος Σ, «Το Δυσέυρετο Μοντέλο της Ελληνικής Γεωργίας», στο: Κασίμης Χ- Λουλούδης Λ (επιμ) *Υπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΕΚΚΕ, Εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1999.
- Δαμιανός Δ, Κασίμης Χ, Μωυσίδης Α, Ντεμούσης Μ, «Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα», Ίδρυμα Μεσογειακών. Μελετών, επανεκδ. Αθήνα 1995.
- Διακομιχάλης Μ, «Άδικη και Καταστροφική η Φορολόγηση των Δυσπρόσιτων και Προβληματικών Περιοχών», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 29.2.1996.
- Επιτροπή για τη Μελέτη της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής («Εκθεση Σπράου»), Ανταγωνιστική Γεωργία και Αγροτική Ανάπτυξη: Σύγχρονα Διαρθρωτικά Προβλήματα και οι Λύσεις τους», Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1998.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Πράσινο Βιβλίο: Ευρωπαϊκή Κοινωνική πολιτική, 1993.
- Ιωσηφίδης Θ., Παπαδόπουλος Α., «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο», στο Παπαδόπουλος Α, (επιμ), «Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο», Gutenberg, Αθήνα, 2004
- Καραγιώργας Σ, κα, «Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα», Τομ. Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990.
- Καραντίνος Δ, Καβουνίδης Τα, Ιωάννου Χ, *Παρατηρητήριο Πολιτικών Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού*, 2^η Εθνική Έκθεση, ΕΚΚΕ, Ιανουάριος 1992.

- Κασιμάτη, Κ., (επιμ) Κοινωνικός Αποκλεισμός :Η Ελληνική Εμπειρία, Αθήνα, 1998.
- Κασίμης Χ, «Από την αγροτική οικογένεια στην παγκοσμιοποίηση», δημοσ. άρθρο στην εφημερίδα “Το Βήμα” 19 Δεκεμβρίου 1999.
- Κατσούλης Η. « Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα», Τόμος Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1999.
- Κοκκώσης Χ, *Τα Ελληνικά νησιά στο νέο ευρωπαϊκό χώρο*, Στο Ανδρικοπούλου Ε -Καυκαλάς Γ (επιμ), «Ο Νέος Ευρωπαϊκός Χώρος. Η Διεύρυνση και η Γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Ανάπτυξης», Εκδ Θεμέλιο, 2000.
- Κόρακας Α, «Που βαδίζει η Κοινή Αγροτική Πολιτική», πρακτικά διημερίδας Γεωπονικού Παν/μιου Αθηνών, με θέμα: *Το αγροτικό πρόβλημα της Ελλάδας*, 7 - 8 Μαΐου 1997.
- Κυριαζή - Άλισον Ε, «Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990: Τάσεις - προβληματισμοί -προοπτικές», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ, τχ. 96-97, 1998.
- Λογοθέτης Μ, “*Πολιτική και μέτρα για την προαγωγή της περιφερειακής ανάπτυξης*”, εκδ. του Ο.Ε.Ε 1991.
- Λουλούδης Λ, «Γεωπολιτικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο αγροτικός της Νότος», στο: Λουλούδης Λ - Μπέοπουλος Ν, *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαίθρου*, Γεωπονικό Παν/μιο Αθηνών, εκδ. Στοχαστής, 1999.
- Μουσούρου Λ. Μ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία», στο Κασιμάτη Κ., (επιμ) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», Αθήνα, 1998.
- Μπεριάτος Η, *Ελληνικός νησιωτικός χώρος. Δομικά χαρακτηριστικά και προβλήματα*, εισήγηση στο 7 Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας ‘Νησιωτική Χαρτογραφία’, Μυτιλήνη 24-26 Οκτ. 2002.

- Μωυσίδης Α, Ντύκεν Μ, «Περιαστικός αγροτικός χώρος στην Ελλάδα. Το παράδειγμα της Αττικής», στο: Κασίμης Χ - Λουλούδης Λ, *Υπαιθρος Χώρα, η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, ΕΚΚΕ, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1999.
- Μωυσίδης Α, Ανθοπούλου Θ, Ντύκεν Μ.Ν, «Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο. Συνθήκες διαβίωσης και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού. Μελέτη περίπτωσης σε δύο κοινότητες», Εκδ. Gutenberg Αθήνα 2002.
- Μωυσίδης Α, «Σύγχρονα Διαρθρωτικά και Κοινωνικά Χαρακτηριστικά του Αγροτικού Χώρου. Σε Αναζήτηση ενός Νέου Ρόλου για την Αγροτική Εκμετάλλευση», στο: Ανθοπούλου Θ-Μωυσίδης Α (επιμ) *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα, Μετασχηματισμοί και Σύγχρονα Δεδομένα του Αγροτικού Χώρου στην Ελλάδα*, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2001.
- Μωυσίδης Α, «Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και Κοινωνική Διάρθρωση στην Ελληνική Γεωργία (1950-1980)», Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986
- Μωυσίδης Α, «Οικογενειακή Γεωργία και Αξιοποίηση Παραγωγικών Πόρων. Μερικές Πτυχές του Προβλήματος στην Ελλάδα» *Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας* 47, ΑΤΕ, Αθήνα 1994
- Παπαδόπουλος Α, «Το διακύβευμα της αγροτικής ανάπτυξης σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο», στο: Παπαδόπουλος Α (επιμ) *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.
- Παπαδόπουλος Α, «Η αγροτική αναδιάρθρωση και η γεωργία: Προς μια πολιτική οικονομία του αγροτικού χώρου», στο: Λουλούδης Λ - Μπεόπουλος Ν, *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαιθρου*, Γεωπονικό Παν/μιο Αθηνών, εκδ. Στοχαστής, 1999.
- Παπαδόπουλος Α.Γ.- Πατρώνης Β. «Αειφόρος Αγροτική Ανάπτυξη: Πολυλειτουργικότητα της Γεωργίας και Κοινωνική Οικονομία», στο: Μπεριάτος Η-Ψαλτόπουλος Δ, (επιμ), *Περιβάλλον και Ανάπτυξη της Υπαιθρου, Οικονομικές, Γεωγραφικές και Περιβαλλοντικές Πτυχές*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2003.

- Παπαδοπούλου Δ., «Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία», στο Πετμεζίδου Μ., Παπαθεοδώρου Χ.,(επιμ), «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός»Εξάντας, Αθήνα, 2004
- Παπαδοπούλου, Δ., «Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό», ΙΝΕ, 16, Αθήνα, 2001.
- Πολανυι, Κ., «Ο μεγάλος μετασχηματισμός» Νησίδες, Σκόπελος, 2001
- Πετμεζίδου, Μ, «Ο διάλογος για τη παγκόσμια Φτώχεια», στο Πετμεζίδου, Μ., Παπαθεοδώρου, Χ., (επιμ), «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός», Εξάντας,, Αθήνα, 2004.
- Σακελλαρίδης Ο, Δανέλη Β, Λαγός Δ. *Η συμβολή των υπηρεσιών και εφαρμογών της τηλεματικής στην τουριστική ανάπτυξη των λιγότερο ευνοημένων περιοχών της Ελλάδας*, Στο: , Στο Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs)και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003
- Σακέλλης Γ, *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα. Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*, Εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1993
- Σιάμπος Γ, *Δημογραφία*, Εκδ: το οικονομικό, Αθήνα 1993.
- Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, *Οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις της ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές*, στο Σπιλάνης Ι, Κίζος Θ, Ιωσηφίδης Θ, (επιμ), «Λιγότερο ευνοημένες περιοχές (LFAs) και στρατηγικές ανάπτυξης, οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις και μηχανισμοί υποστήριξης», Πρακτικά συνεδρίου Μυτιλήνη 21-22 Νοεμβρίου 2003
- Σπιλάνης Γ, «Τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη. Η περίπτωση των νησιών του Αιγαίου», πανεπιστημιακές σημειώσεις , Παν/μιο Αιγαίου Τμ. Γεωγραφίας, 1998
- Τσιάκαλος Γ., «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο και Σημασία», στο Κασιμάτη, Κ., (επιμ) Κοινωνικός Αποκλεισμός :Η Ελληνική Εμπειρία, Αθήνα, 1998.

- Τοπικά Αναπτυξιακά Προγράμματα (ΤΑΠ) των δήμων Μανταμάδου, Πέτρας και Μήθυνας, Α' Φάση, «Ανάλυση υφιστάμενης κατάστασης», Ιούνιος 2000.
- Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε. «Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης», Νοέμβριος 2002 στο: <http://www.minenv.gr/11/12/123/12306/g12306002.htm>
- Χτούρης Σ., «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός», Σημειώσεις για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του τμήματος Κοινωνιολογίας, 2004-2005
- Ψαλτόπουλος Δ, «Η Πολιτική για την Ανάπτυξη της Υπαίθρου στην Ελλάδα: Πολιτική Οικονομία, Ρητορική και Προκλήσεις», στο: Παπαδόπουλος Γ. Α. (επιμ) *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004

Ξενογλώσση Βιβλιογραφία.

- Bryden J, "Prospects for Rural Areas in an Enlarged Europe", *Journal of Rural Studies*, τομ. 10, τχ. 4, σ. 387-394.
- Commins P, "Poverty and Social Exclusion in Rural Areas: Characteristics, processes and Research Issues", *Sociologia Ruralis*, Vol. 44, No 1, 2004.
- Chapman P- Shucksmith M, "Rural Development and Social Exclusion.", *Sociologia Ruralis* Vol.38 No. 2, 1998.
- Gray J, (2000) "The common Agricultural Policy and the Re-Invention of the rural in the European Community" *Sociologia Ruralis*, τομ 40, τχ 1.
- Giaoutzi M & Stratigea A, *Barriers in Network Performance in Border Areas*, Στο: Coccossis H- Nijkamp P. (editors), "Overcoming Isolation Information and Transportation Networks in Development Strategies for Peripheral Areas", Springer Verlag, Germany 1996.
- Halfacree K, (1993) "Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural" *Journal of Rural Studies*, τομ.9, τχ. 1.

- Hoggart K., Buller H., Black R., (1995), *Rural Europe: Identity and change*, London, Arnold
- Ilbery B., (ed), (1998), *The geography of rural change*, Harlow, Longman
- Izquierdo R, *Infrastructure capacity and network access*, 12th International Symposium of the European Conference of Ministers of Transport on Theory and Practice in Transport Economics, Lisbon, May 1992.
- Kaufman,, «Κράτη Πρόνοιας», στο Merrien, F.X .(επιμ) «Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί και σήμερα, Αθήνα, 1996.
- Kostopoulou S, *Transport Networks and Insular Isolation: Measuring Spatial Inequality*, στο:Coccosis H- Nijkamp P. (editors), “Overcoming Isolation Information and Transportation Networks in Development Strategies for Peripheral Areas”, Springer Verlaf, Germany 1996.
- Levitas, R., «Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός», στο Πετμεζίδου Μ., Παπαθεοδώρου Χ.,(επιμ),«Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός» Εξάντας, Αθήνα, 2004
- Marsden T., (1998), “New rural territories: regulating the differentiated rural spaces”, *Journal of Rural Studies*, 14 (1), pp.107-117
- Merrien, F.X.(επιμ) «Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί και σήμερα, Αθήνα, 1996
- Messu, M., «Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία», στο Merrien,, F-X «Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί και σήμερα», Αθήνα, 1996
- Nutley (1980), στο: Coccosis H- Nijkamp P. (editors), “Overcoming Isolation Information and Transportation Networks in Development Strategies for Peripheral Areas”, Springer Verlaf, Germany 1996.

- Shucksmith M and Philip L, “Social Exclusion in Rural Areas: A Literature Review and Conceptual Framework”, Arkleton Centre for Rural Development, The Scottish Executive Central Research Unit, 2002.
- Shucksmith M, Chapman P, Clark G, Black S, “Social Welfare in Rural Europe” *Journal of Rural Studies*, Vol. 10, No. 4, 1994.
- Silver H., “Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms”, *International Labour Review (ILR)*, vol.133, no.5-6, pp 531-578, 1994.
- Townsend P, “The International Analysis of Poverty, Harvester Wheatsheaf 1993.
- Townsend,P., “Poverty in United Kingdom”, 1979, στο <http://www.disabled.gr/gr-arts/pover1.htm> Φτώχεια, Κοινωνικές Μειονότητες και Ορισμοί, Μετάφραση Δρούγα Κατερίνα
- Woods M, (2005), *Rural Geography*, London, Sage Publications

“Παράρτημα”

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ.
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«ΕΡΕΥΝΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙΝΟΤΟΜΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ»**

**ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ
ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ
ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ.**

Α/Α ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ_____

ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ Κου/Κας:_____

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗΣ_____

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ.

Σύνθεση νοικοκυριού./ Αρχηγός του νοικοκυριού.¹³⁷

Σχέση με τον ερωτώμενο	Φύλο	Ηλικία	Εκπαίδευση	Επάγγελμα
Ερωτώμενος.				

Εξωτερική - εσωτερική μετανάστευση.

- Τόπος
- Διάρκεια
- Είδος εργασίας
- Έτος επιστροφής
- Λόγοι επιστροφής;

¹³⁷ Στον πίνακα αυτό παρουσιάζονται όλα τα μέλη του νοικοκυριού που ζουν στο ίδιο σπίτι με τον ερωτώμενο.

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Γεωργική – κτηνοτροφική δραστηριότητα

- Μέγεθος εκμετάλλευσης
- Είδος καλλιέργειας
- Ενοικίαση γεωργικής γης (σε ή από άλλους)
- Εκτροφή ζώων.
- Αυτοκατανάλωση / εμπόριο

Εξωγεωργική απασχόληση

- Ποια είναι ακριβώς.
- Τόπος εξωγεωργικής απασχόλησης
- Έτος έναρξης
- Οικογενειακή επιχείρηση.
- Απασχόληση υπαλλήλων.

Ένταξη σε επιδοτούμενο πρόγραμμα εντός ή εκτός γεωργίας

- Τι ακριβώς.
- Λόγοι ένταξης ή μη ένταξης.

Εισόδημα

- Μέγεθος
- Επάρκεια εισοδήματος για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού.
- Ελλείψεις - προβλήματα.

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΙΜΟΤΗΤΑ

Απασχολησιμότητα / Ανεργία.

- Εκτίμηση της ανεργίας.
- Εργασιακές ευκαιρίες για τους νέους γυναίκες κτλ.
- Προβλήματα στην εύρεση εργασίας
- Ο ρόλος της τουριστικής δραστηριότητας στην απασχόληση.
- Προσδοκίες για την εργασία των παιδιών του νοικοκυριού.
- Φόβοι και προσδοκίες για το μέλλον.

ΕΠΙΠΕΔΟ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ / ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ

Κατοικία.

- Ιδιόκτητη - νοικιασμένη.
- Επάρκεια εξοπλισμού της κατοικίας.

Μετακινήσεις

- Κατοχή αυτοκινήτου.
- Μέλη του νοικοκυριού που είναι κάτοχοι αυτοκινήτου.
- Τρόποι μετακίνησης (σε περίπτωση που δεν υπάρχει αυτοκίνητο)
- Συχνότητα των μετακινήσεων.
- Κυριότεροι λόγοι των μετακινήσεων.
- Συχνότητα χρήσης μέσων μαζικής μεταφοράς.

- Επάρκεια των καθιερωμένων δρομολογίων - προβλήματα.

ΙΑΤΡΟΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ.

- Συχνότητα επισκέψεων αγροτικού ιατρού.
- Κάλυψη των αναγκών για ιατρική περίθαλψη- Προβλήματα. .
- Τρόποι αντιμετώπισης σοβαρών περιστατικών.

ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.¹³⁸

Πρωτοβάθμια / Δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

- Επάρκεια των προσφερόμενων υπηρεσιών.
- Μετακινήσεις μαθητών.
- Κάλυψη των αναγκών των μαθητών.
- Προβλήματα και προτεινόμενες λύσεις.

Εξωσχολική Εκπαίδευση.

- Ύπαρξη φροντιστηρίων
- Γνώση και χρήση Η/Υ.
- Δυνατότητες κάλυψης των αναγκών για επιμόρφωση των παιδιών.
- Δυνατότητες αξιοποίησης και καλλιέργειας κάποιου ενδεχόμενου ενδιαφέροντος/ ταλέντου.
- Τρόποι αντιμετώπισης.

¹³⁸ Η ενότητα αυτή αφορά την κατηγορία των νοικοκυριών που έχουν ένα ή περισσότερα προστατευόμενα μέλη.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ / ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ.

Ψυχαγωγία.

- Η έννοια της ψυχαγωγίας αντικειμενική και υποκειμενική αντίληψη.
- Η έννοια της ψυχαγωγίας και το δίπολο «πόλη - ύπαιθρος»
- Ευκαιρίες για ψυχαγωγία / Δραστηριότητες τον ελεύθερο χρόνο.
- .Ψυχαγωγία και νέοι / γυναίκες / παιδιά.

Αξιολόγηση της ζωής στο χωριό.

- Αξιολόγηση των συνθηκών ζωής στην ύπαιθρο.
- Σχολιασμός του ιδεολογήματος περί «ειδυλλιακών συνθηκών στο χωριό»
- Τουριστική δραστηριότητα και τρόπος ζωής.
 - Διαφορά μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων (χειμώνα / καλοκαίρι)
 - Αίσθημα απομόνωσης κατά τη χειμερινή περίοδο.
- Η θέση της γυναίκας στην τοπική κοινωνία και η συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή
- Επιθυμία αλλαγής τόπου διαμονής.
- Λύσεις και αλλαγές που θα καθιστούσαν τη ζωή στο χωριό «ιδανική»